

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXLVII/II.**

HUNGARIA
SZEGED
2022

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Főszerkesztő:
SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkesztőbizottság:

ALMÁSI TIBOR, FERWAGNER PÉTER ÁKOS, GALAMB GYÖRGY,
KOVÁCS SZILVIA, PAPP SÁNDOR, POLGÁR SZABOLCS, RÉVÉSZ
LÁSZLÓ, SZÉKELY MELINDA, TOMKA BÉLA, VARGA BEÁTA,
ZAKAR PÉTER

Az SZTE BTK Történeti Intézete kiadványa

A kötetet gondozta:
Középkori Egyetemes Történeti Tanszék

Redegerunt:
SZILVIA KOVÁCS
SZABOLCS POLGÁR

Szerkesztette:
KOVÁCS SZILVIA
POLGÁR SZABOLCS

Technikai szerkesztő:
FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324-6965 (Nyomtatott)
HU ISSN 2676-9832 (Online)

Felelős kiadó:
Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet
A kiadó székhelye:
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Felelős kiadó személy:
Szántó Richárd

BENCSIK PÉTER

A dunai vízlépcsők építésének politikai problémái Viták a KGST-tagok között, 1948–1966*

Political Problems of Building the Danube Dams: Debates among Comecon States, 1948–1966. One of the bottlenecks in the economic development of the Eastern bloc countries was the lack of electricity. Their interest turned (among others) to the exploitation of hydropower, in which the Danube would have played a key role. As major sections of the Danube – an international waterway in itself – are state borders, the idea of establishing cooperation at the level of the Council for Mutual Economic Assistance (Comecon) was raised. However, there were wide-ranging differences between the countries of the bloc, involving territorial and nationalist disputes, ideological issues and reservations about the common institutions of the bloc. These differences – Romania's defence of her national sovereignty in particular – prevented the joint exploitation of the river. The planned power plants were thus left to national jurisdiction or (in the case of joint Danube sections) their construction was regulated by bilateral negotiations. In the case of Romanian–Yugoslav relations, this was achieved relatively quickly, but between Czechoslovakia and Hungary (although the two countries were theoretically closer) it led to almost insurmountable conflicts. The most important of these, in my opinion, although it did not surface openly, was the question of changing the Trianon borders. This dispute delayed the start of construction for decades. By the time the power plants were started building, the communist regimes had also fallen, while new conflicts – not discussed in this paper – had emerged.

Keywords: Danube, hydroelectric dams, Comecon, intrabloc conflicts, Romania, Hungary, Czechoslovakia, Bős–Nagymaros

Bevezetés

A Duna felső szakaszán (a Német Szövetségi Köztársaság és Ausztria területén) összesen kb. három tucat vízlépcső létesült a 20. század második felében. Ezen a szakaszon a Duna vízhozama ugyan még kisebb, de a folyó nagyobb esése miatt jó lehetőségeket kínál vízenergia termelésére. A villamos energiában szűkölködő szocialista országok irigykedve szemlélték ezen erőműveket, s maguk is tervezték ilyenek felépítését. Saját területükön azonban a Duna kis esésű, síkvidéki folyam, amely vízenergia-termelésre kevésbé alkalmas. Ugyanakkor az itt tervezett vízlépcsőknek részben más is volt a feladatuk: a hajózha-

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

tóság biztosítása. 1948 nyarán Belgrádban ülésezett a Duna-konferencia, amely három nehezen hajózható szakasz szabályozását irányozta elő. Ezek közé tartozott a Duna kisalföldi szakasza (Gönyű és Bős/Gabčíkovo között), illetve a Vaskapu és a delta vidéke.¹ E térségekben a Duna medermélysége kicsi volt, nem tette lehetővé nagyobb méretű hajók közlekedését. Ezért már ekkor felmerült a víz duzzasztásának terve, ami felvetette az energiatermelés lehetőségét is.

A dunai magyar erőművek ötlete azonban már az első világháború előtt is felmerült. He-lyüket végül Mosonyi Emil, a Vízérőügyi Hivatal (1942-ben kinevezett) vezetője határozta meg. E tervek a nemzetközi szempontoktól függetlenül születtek meg, és Nagymarosnál, Paksnál (más források szerint Adonynál), illetve Fajszon javasolták egy-egy erőmű létesítését.² Látható tehát, hogy a nemzeti és a nemzetközi szempontok időnként szembekerültek egymással. E tanulmányban két ilyen ellentétet mutatok be: egyrészt a blokkszintű együttműködés kudarcát, másrészt (valamivel bővebben) a magyar–csehszlovák kétoldalú ellentéteket. A bős–nagymarosi vízlépcsőkkel kapcsolatos viták jól ismertek a rendszerváltás időszakából, de célom most az, hogy ezeknek a kevésbé ismert előzményeire hívjam fel a figyelmet.

A szocialista, egységes Duna-stratégia kudarca

A belgrádi Duna-konferencia néhány héttel a Jugoszláviát megbélyegző Kominform-határozat után ült össze. Ez még nem akadályozta meg az értekezlet sikeres lebonyolítását, ugyanakkor a blokk államai és Belgrád között az ellentétek gyorsan eszkalálódtak. 1949-ben teljesen megszakadtak a keleti tömb országai és Jugoszlávia közötti kapcsolatok, így szó sem lehetett közös vízügyi politika kidolgozásáról és megvalósításáról. Jugoszlávia nem lehetett az 1949-ben létrehozott KGST tagja. Sztálin 1953-as halála után 1955-től megindult a kibékülés folyamata, emellett Hruscsov vezetésével a szovjetek törekedtek a KGST revitalizálására is.

1956. május 18–25. között a KGST Berlinben döntött a Duna Dévény és a Fekete-tenger közötti szakaszának komplex hasznosításáról. A tervezés a szovjet Hidroprojekt vállalat kezébe került, amely a Volga és más szovjet folyók erőműveinek létesítésében is részt vett. A KGST szakértői vizsgálatok után fogadta el a Dunára vonatkozó komplex tervet 1961-ben.³

1962 nyarán a KGST elfogadta *A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei* című programot, mely közös tervezést irányzott elő. Románia azonban decembertől kezdett kihátrálni, majd 1963 elején élesen bírálta Hruscsovot, aki közös tervező szerv létrehozását javasolta.⁴ 1963. március 9-én Nyikita Hruscsov szovjet pártfőtitkár levelet intézett a KGST-tagországok vezetőinek, amelyben a blokk gazdasági fejlődésének egyik legfőbb korlátjának nevezte a villamos energia hiányát, s ezért szorgalmazta vízi erőművek építését a Dunán (ami az öntözés és a hajózás érdekeit is szolgálja). A probléma megoldása érdekében közös tervezést és beruházást javasolt minden Duna menti KGST-ország részvételével,

¹ Az 1948. augusztus 18-án aláírt Duna-egyezményt az 1949. évi XIII. törvény hirdette ki Magyarországon. A nehezen hajózható szakaszokról az egyezmény 20. és 21. cikke, illetve a II. melléklete rendelkezett.

² Moldova 1998, 13–18; Fitzmaurice 1998, 74–75.

³ Dlusztus 1989, 8; Feitl 2016, 116–118. Az 1956-os döntés utáni feladatokról lásd MNL OL XIX-A-83-b, 3480/1956. Korm. hat.; a KGST közös terveiről MNL OL XIX-A-83-b, 3026/1963. Korm. hat.

⁴ Feitl 2016, 181–183, 187–188, 197.

szovjet anyagi és műszaki segítséggel. A Vaskapu esetében Jugoszláviát is be kívánta vonni. A román pártvezető, Gheorghe Gheorghiu-Dej hat nappal későbbi válaszában elutasította a javaslatot. A KGST 1961-es határozataira hivatkozott, amelyek nemzeti hatáskörbe utalták, illetve kétoldalú megegyezésekre alapozva irányozták elő a beruházásokat. Kifejtette, hogy 1956 óta tárgyaltak Josip Broz Tito jugoszláv elnökkel a Vaskapuban létesítendő erőműről, sőt annak előkészületei is zajlanak. Hasonló megbeszéléseket folytattak a bolgárokkal. A KGST-szintű beruházást az érintett országok szuverenitása megsértésének tekintette a román első titkár, és visszautasította, hogy az erőművek által termelt energiát közösen használják fel. Mindez nem önzésből fakad, mutatott rá Gheorghiu-Dej, hanem egyszerűen abból, hogy Romániában a legalacsonyabb az egy főre jutó áramfogyasztás a KGST-n belül (az NDK-hoz képest egyötödni, de a csehszlovák értéknek is csak a negyede). Hruscsov március 30-i viszontválasza igyekezett cáfolni a szuverenitás megsértésére vonatkozó vádakot, és újfent ecsetelte a közös erőfeszítések előnyeit.⁵

Románia azonban nem módosította álláspontját. Sőt, az eset határozott szovjetellenességet váltott ki a Román Munkáspárt politikájában. A vízlépcsők építésével kapcsolatos vita egyenesen vezetett ahhoz, hogy az RMP 1964. április 22-én állást foglalt „a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kérdéseiben”. Ebben deklarálta az alábbiakat: „mivel a javasolt intézkedések lényege az, hogy egyes gazdasági vezető funkciók az illető állam hatásköréből bizonyos államfőllötti szervek vagy szervezetek hatáskörébe menjenek át, [ezek] nem felelnek meg a szocialista országok közötti kapcsolatok alapjául szolgáló elveknek”. Továbbá: „a szocialista nemzetközi munkamegosztás nem jelentheti a szocialista országok elszigetelését a világ gazdasági kapcsolatok egészétől”.⁶ A dokumentum Románia függetlenségi nyilatkozataként vonult be a történetírásba. 1964 nyarán egy román gazdasági hetilapban súlyos bírálatokkal illették egy szovjet és egy keletnémet szerzőt. Előbbi, Valev professzor az Al-Duna vidékén olyan szovjet–román–bolgár határ menti együttműködést, termelési komplexumot javasolt, ami Románia szerint a határok megszüntetését, a román nemzet és állam területi feldarabolását célozta volna. Bukarest ezután jelentős mértékben növelte nyugati kereskedelmi kapcsolatait, a KGST integrációs törekvéseit pedig igyekezett megbénítani.⁷

A dunai vízerőművek blokk-szintű koordinációja, tervezése és kivitelezése ezzel le is került a napirendről. Románia már 1963. november 30-án megegyezett Jugoszláviával a Vaskapu I. vízi erőmű felépítéséről. A munkálatok 1964-ben megindultak és az erőművet 1970-ben üzembe helyezték. Felépítésében a KGST-nek semmilyen szerep nem jutott. A tervezett további erőművek, köztük a magyar–csehszlovák szakaszon építendő is csak bilaterális megállapodással épülhettek fel.

A magyar–csehszlovák ellentétek

A román ellenállás a KGST-szintű tervezéssel szemben tehát nem azt jelentette, hogy nem épült meg a Vaskapu vízerőmű. Annak ellenére, hogy Jugoszlávia tömbön kívüli állam volt, viszonylag gyorsan sikerült a két félnek megállapodni és felépíteni a vízlépcsőt. Ez korántsem volt igaz a magyar–csehszlovák Duna-szakaszra, ahol a két félnek negyedévszázados

⁵ A levélváltásra a Cseh Nemzeti Levéltárban bukkantam rá: NAČR f. 1261/0/44, ka. 131, inv. č. 300, sign. 91. Feitl István Budapesten is megtalálta (MNL OL M-KS 288. f. 23/1963/105. ő. e.; MNL OL M-KS 288. f. 9/1963/2. ő. e.). A témáról könyvében is ír, lásd Feitl 2016, 201–202.

⁶ RMP KB 1964, 579–603.

⁷ Bővebben lásd Feitl 2016, 220–224.

tárgyalás után, 1977-ben sikerült hivatalosan szerződést kötnie, az építkezést pedig csak az egyikük fejezte be, bő négy évtizeddel a közös projekt felmerülése után, 1996-ban.⁸ (Sőt, ha a magyar–csehszlovák közös vízlépcső építésének első tervétől számítjuk, akkor hat évtizedről van szó: 1935-ben Bornemisza Géza közlekedési miniszter javasolta először.⁹)

Mielőtt az események történetét kronológiai sorrendben áttekinteném, először a legfontosabb vitatott kérdéseket szeretném összefoglalni. Hosszú ideig nem volt egyértelmű az erőmű helyszíne, sőt az sem, hogy hány erőművet építsenek fel. Magyar részről a visegrádi (nagy-maros) helyszín stabil volt, ám a tervezett kisalföldi erőmű helye (és az, hogy ott egy vagy két vízlépcső létesüljön-e) sokáig eldöntetlen volt. Ahogy teltek az évek, a csehszlovák félben az is felmerült, hogy legalább az egyik erőművet egyedül, saját területén,¹⁰ vagy pedig Ausztriával közösen építi fel azon a szakaszon, ahol a Duna esése még viszonylag nagy.

A további ellentétek kizárólag a kisalföldi magyar–csehszlovák közös létesítményhez kapcsolódtak. Műszakilag az volt a fő kérdés, hogy medererőmű vagy üzemvízcsatorna létesüljön-e. Utóbbi esetben a folyamat új mederbe kell elterelni. A szakemberek kimutatták, hogy a medererőmű 50%-kal drágább, kétszer akkora személyzetet igényel, viszont kevesebb energiát termelne. Mivel ezzel az üzemvízcsatorna felé billent a mérleg, ez újabb ellentétet generált: bal vagy jobb parti legyen az elterelés? Csehszlovákia szinte mindvégig a bal parti elterelést, míg Magyarország a jobb oldali üzemvízcsatornát preferálta. Korán felmerültek magyar oldalról a környezeti aggodalmak. Jelentős politikai ellentétek is voltak. A magyar fél bármelyik oldali elterelés esetén módosítani szeretne volna az államhatárt, hogy az az új főmederbe (üzemvízcsatornába) kerüljön, míg Prága az Öreg-Duna középvonalaiban húzódó addigi határ fennmaradása mellett tette le a voksát. (A határmódosítást a magyar fél is területcserével kivitelezte volna.) Végül vitatott volt a megtermelt energia és a Duna vízének elosztási aránya, valamint a beruházás határideje is.

A bevezetésben tárgyalt előzmények után 1952-ben a magyar Minisztertanács határozatot fogadott el a visegrádi erőmű felépítéséről. Ennek duzzasztó hatása csehszlovák területet is érintett volna, eredetileg ezért keresték meg a prágai kormányt. A csehszlovákok jelezték, hogy ők is erőművet építenének a kisalföldi közös Duna-szakaszon. Prága ajánlatát a magyar fél egy Gerő Ernő elnökletével tartott megbeszélésen tárgyalta meg 1953 áprilisában (Mosonyi részvételével). A legtöbb későbbi vitás kérdés már ekkor felmerült, így az üzemvízcsatorna is. A bal oldali (tehát csehszlovák területen történő) elterelés magyar számítás szerint 4–5%-kal, csehszlovák adatok szerint 15%-kal lett volna gazdaságosabb. Gerő kijelentette: „a vizet azonban osszuk meg 50-50%-ban. Ez a minimum, azt hiszem. De hogy a vizet is elvigyék, a Dunát is elvigyék, azt nem!” Észszerűnek tartotta, hogy az országhatár módosuljon, és ezzel az új meder legyen a határ, megjegyezte azonban, hogy a csehszlovákok nyilván területcserét kérnek majd. Gerő szerint az energia és az öntözőndő terület

⁸ Az erőművel kapcsolatos viták első négy évtizedének áttekintését lásd Bencsik – Mitrovits 2021, 246–267.

⁹ Fitzmaurice 1998, 75.

¹⁰ Csehszlovákiának már Trianon után volt egy hídfője a Duna jobb partján (Pozsonyigetfal), amelyt az 1947-es párizsi békeszerződés további három községgel (Horvátjárfalu, Oroszvár, Dunacsún) egészített ki. Így már 23 kilométeren át a folyam mindkét partja csehszlovák területre esett, s csak ezt követően határfolyó a Duna.

aránytalan megosztása révén indokolatlan csehszlovák előny keletkezne; elriasztotta az is, hogy a vízerőmű fajlagos költsége a szénerőművékének a kétszerese volt.¹¹

A megbeszélések 1954 végén gyorsultak fel: júliusban Prágában, decemberben Budapesten tárgyaltak. Prága azt is tervbe vette, hogy az első ütemben csak saját területén, Gutor térségében épít erőművet. Az első szakasz alternatív helyszíne a közös Duna-szakasz menti Doborgaz lett volna. A második ütemben mindkét esetben számoltak egy második, Csicsó mellett épített erőművel (valamint magyar területen, Visegrádnál egy harmadikkal). Nem sikerült megállapodni a termelt energia elosztásának arányáról sem.¹² Prága végül 1955 nyarán úgy döntött, hogy az első etapban egyedül, saját területen építi fel az erőművet, mivel ez a verzió olcsóbb és gyorsabban kivitelezhető lett volna, továbbá így a határkérdés átmenetileg lekerült volna a napirendről.¹³ Szeptemberben erről Budapesten Gerő Ernő és Rudolf Barák csehszlovák belügyminiszter vezetésével tárgyalást is folytattak, amely komoly vita után megegyezés nélkül zárult. A magyar fél ekkor már aggályait fejezte ki a Szigetközbe és a Mosoni-Dunába jutó vízmennyiség csökkenése, illetve az újabb, 40–60 kilométeres Duna menti szakasz elvesztése miatt, és a csehszlovákok által felajánlott 13%-nál nagyobb részt kívánt az első etap áramtermeléséből is. Emellett javasolták a Duna jobb parti, magyar területre eső elterelését. A csehszlovákok viszont csak a bal parton elterelt Dunához való magyar hozzáférés megkönnyítését, később pedig a termelt energia 20%-át ajánlották fel. A vízierőművek tervezett helye is kissé módosult, szovjet szakértők véleménye alapján Somorja–Csölösztő (1. etap), illetve Bős (2. etap) lett a javasolt új helyszín. Csölösztőnél olyan rövid lenne a közös államhatár, hogy azt nem lenne érdemes módosítani, vélték a csehszlovákok, akik kész voltak a vitát a Szovjetunió, illetve a KGST elé terjeszteni felsőbb döntésre.¹⁴

1949 óta az első magas szintű tárgyalásra a két ország között 1956 februárjában került sor. Rákosi vezetésével magyar küldöttség érkezett Prágába. Szorult helyzetében (mivel 10 millió dollár kölcsönt kért) Rákosi elfogadta a csölösztői vízlépcső tervét, és ezzel a Duna bal parti elterelését is, lemondva a határ módosításáról. Antonín Novotný előbb kétféle millió dollárt, végül 15 millió svájci frankot tudott felajánlani hitelként, és 1955-höz képest 22%-kal több áram szállítását is ígérte Magyarországnak.¹⁵

Az 1956-os forradalom idején a megbeszélések megszakadtak, újraindításukat 1957 végén javasolta a magyar fél. Közben Prága Ausztriával is tárgyalt közös erőműről Wolfsthal és Pozsony között, ami lényegében feleslegessé tette a korábbi magyar–csehszlovák tárgyalásokat.¹⁶ Ráadásul Kádár János elhatárolódott Rákosi engedményeitől, ismét a Duna jobb

¹¹ Az 1953-as jegyzőkönyvet közli: Havas 1988, 59–66. A bal oldali csatorna gazdaságosabb voltának okai között a várható nagyobb mennyiségű energia, a rövidebb hajózási út, a kevesebb számú elzárt község, illetve egy esetleges gátszakadásnál keletkező kisebb kár egyaránt szerepelt (Moldova 1998, 20).

¹² NAČR, f. 1261/0/11, aj. 59/3. Az 1954-es tárgyalásokról lásd még: MNL OL XIX-A-83-b, 4029/1955. MT. hat.

¹³ NAČR, f. 1261/0/11, aj. 63/31, illetve aj. 67/10.

¹⁴ NAČR, f. 1261/0/11, aj. 83/2, illetve 90/2.

¹⁵ MNL OL M-KS 276. f. 53/269. ő. e.; NAČR, f. 1261/0/11, aj. 101/29. A két jegyzőkönyv között jelentős különbség van, Rákosi idehaza csak szűkszavúan számolt be róla, azt állítva, hogy „a csehszlovák fél a magyar javaslatot elfogadta”.

¹⁶ MNL OL XIX-A-83-b, 3480/1957. Korm. hat. (Az osztrákokkal való megállapodásról Prága állítólag nem is tájékoztatta a magyar felet, bár a tárgyalások ténye már 1955-ben ismert volt.)

oldali elterelését javasolta területcserével, valamint a megtermelt energia 50%-ára is igényt tartott.¹⁷ Továbbá ekkor már megszületett a KGST egységes Duna-stratégiája, ami Nagymaros elsődlegességét tartalmazta. (A csehszlovákok úgy vélték, hogy a nagymarosi erőmű gazdaságilag kevésbé jelentős, ezért beruházási hitelt sem kívántak nyújtani a magyar félnek.) Prága a wolfsthal-i erőmű 1965-ös felépüléséig el akarta tolni a Magyarországgal közös beruházás kezdetét. A közös Duna-szakaszon már csak egy erőművel számoltak, ezúttal a Bős melletti Bakán. De azt is fontolgatni kezdték, hogy a Dunát elterelő csatorna helyett közvetlenül a főmederben építsenek gátat és erőművet, ami csökkentette volna a környezeti ártalmakat, és a határmódosítás kérdését is levette volna a napirendről. Csehszlovákia ragaszkodott a határ változatlanlenségéhez, abban az esetben is, ha a Dunát a jobb parton, magyar területre terelik el (bár egyes tárcák ebben az esetben javasolták, hogy a térség területcsere nélkül kerüljön Csehszlovákiához, amit Prága pénzzel váltana meg). További vitás pontként jelent meg, hogy milyen arányban járuljanak hozzá a felek a költségekhez (ami a termelt áram elosztási aránya is lett volna). Csehszlovákia „a természetes vízerőkészlet” arányában osztotta volna fel ezeket, amivel 50% feletti lett volna a részese-dése. Az erőművek felépítését 15 éves távlaton belülrre tervezték.¹⁸

Magyar források szerint Csehszlovákia nyíltan kifejezte, hogy a határ módosítását azért nem fogadja el, mert e téren „precedenst nem akarnak szolgáltatni”. A magyar fél ugyanakkor a jobb oldali csatorna mellett állt ki, de fontolgatta, hogy területcsere nélkül lemond kb. 70 km² magyar területről anyagi kártérítés ellenében. Ennek okai között említették, hogy (a korábbi tervektől feltehetően eltérően) a magyar oldalon húzódó csatorna nem vágott volna el egy települést sem az országtól, és lényegében csak ártéri erdőkről, hasznosítatlan vízjárta területről volt szó. Ajtay Miklósban felmerült, hogy „ezt felhasználhatja ellenünk a reakció”, mivel „eladtuk az ország egy részét”, ám Marosán György öntudatosan leszögezte, hogy „országok és határok kiürítéséről Bethlen István gróf idejében lehetett beszélni [...] ilyen vád bennünket nem érhet”.¹⁹ Az 1958. októberi prágai tárgyaláson meglepetésre a csehszlovákok engedtek, elfogadták a nagymarosi erőmű elsődlegességét, amelyet 1960–1965 között építettek volna meg. A felső szakasz kiépítésének módjáról a döntést későbbre halasztották.²⁰

A technikai részletek kidolgozásán és szovjet szakértők bevonásán túl 1961-ig mégsem történt lényeges előrelépés. A Gidroprojekt vezetői átdolgozták a terveket. Az addigi két, külön egységként működő erőmű helyett egységes erőműrendszert terveztek, ami csúcsidőben lehetővé tette volna a felső erőmű nagyobb energiatermelését, ráadásul jelentős beruházási többlet nélkül. Emiatt a két erőművet egy időben kellett felépíteni. Prága újra azt javasolta, hogy az immár Bősre tervezett erőmű a Duna bal parti elterelésével épüljön meg, s ebbe a magyar fél is kezdett beletörődni – talán kompenzációként azért, hogy Csehszlovákia elfogadta Nagymaros elsődlegességét, illetve hogy (a wolfsthalit is számítva) háromból legalább egy erőmű csehszlovák területen legyen. A két beruházás építését ekkor egyidejűnek tervezték, a céldátum viszont tovább tolódott 1980-ra. 1962 áprilisában az MSZMP PB

¹⁷ Erről írott levelét lásd NAČR, f. 1261/0/44, kr. 131., inv. č. 300, sign. 90.

¹⁸ NAČR, f. 1261/0/11, aj. 259/2. Az 1958-as évtől kezdve a CSKP Politikai Irodája ülésein keletkezett bős–nagymarosi iratok megtalálhatók az alábbi helyen is: NAČR, f. 1261/0/44, ka. 131, inv. č. 300, sign. 90.

¹⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/89. ő. e.

²⁰ NAČR, f. 1261/0/11, aj. 264/9. Itt olyan ötlet is felmerült, hogy az üzemvízcsatorna részben a bal, részben a jobb parton legyen.

arról határozott, hogy elfogadja a bal oldali üzemvízcsatornát, sőt területcserét is csak az erőmű alatti Duna-szakaszon kér, Böstől keletre. Cserébe a termelt energiából való 50%-os részesedésre is igényt tartott.²¹

1963 januárjában (némi meglepetésre) ehhez a CSKP Elnöksége is hozzájárult. Úgy látták, Magyarország csak így fogadja majd el a bal parti elterelés lehetőségét.²² Áprilisban Budapesten tárgyalt a két ország küldöttsége, és itt hivatalosan is megegyeztek erről: Magyarország 16 négyzetkilométer területet kapott volna (ahol lakott települések nem voltak). Csereként más határfolyók mentén határrendezés keretében terveztek területet visszaadni Csehszlovákiának. (A határ módosítására azonban végül nem került sor.) Megegyeztek arról is, hogy a költségeket és a termelt áramot is 50-50%-ban osztják meg egymás között. A korábbi merev csehszlovák álláspont feladása jelentős magyar diplomáciai sikernek tekinthető, bár kétségtelenül Budapest is engedni kényszerült, hiszen az üzemvízcsatorna, az elterelt folyam leendő főmedre így is kb. 20 kilométer hosszban kizárólag csehszlovák területen futott volna (további 8 kilométeren viszont a módosuló országhatár mentén). Az építkezés teljes befejezését (újra ambiciózusabb módon) 1975-re tervezték, mintegy hétvényi kivitelezést követően, de vizsgálták annak a lehetőségét is, hogy az erőművek részleges kapacitással már 1970-ben üzembe álljanak. Bő évtizedes politikai vita után megkezdődhetett a műszaki előkészítés fázisa, ami szintén nem volt problémamentes.²³

1964 őszén a két ország tervhivatala belátta, hogy technikai okokból nem tudják 1970-re üzembe helyezni az erőműveket. Abban azonban nem értettek egyet, hogy hány évet csúszik majd az átadás ideje.²⁴ Prága a hatvanas évek közepén – talán a mégoly kis mértékű határmódosítás elkerülésének szándékával? – ismét elkezdte vizsgálni Bösnél a medererőmű létesítésének kérdését. Hivatalosan azzal indokolták, hogy gazdaságossági szempontból kell megvizsgálni ezt a lehetőséget. A magyarok támogatták a felvetést.²⁵ Hamarosan kiderült, amit a két ország szakértői már az ötvenes években is tudtak: a medererőmű drágább megoldás. 1966 végén a magyar fél azt javasolta, hogy a túlzottan nagy költségek miatt az építkezés megkezdését is halasszák 1970 utánra. A csehszlovák válasz elég sokáig váratott magára, csak fél évvel később bólintottak rá a javaslatra, mivel még mindig nem jutottak dűlőre abban a kérdésben, hogy a bösi erőművet a Duna régi medrében, vagy újonnan épített üzemvízcsatornában kellene-e felépíteni.²⁶ A prágai tavasz eseményei aztán egy időre ismét levették a témát a napirendről.

Összegzés

A KGST-országok gazdasági fejlődésének egyik szűk keresztmetszete az elektromos energia hiánya volt. Érdeklődésük (többek között) a vízi energia kiaknázása felé fordult, amelyben a Duna kulcsszerepet játszott volna. Mivel a Duna jelentős szakaszokon államhatáron

²¹ NAČR, f. 1261/0/11, aj. 422/4.; MNL OL M-KS 288. f. 5/262. ő. e.; MNL OL XIX-A-83-b, 3026/1963. Korm. hat. A wolfstali erőmű egyébként éppúgy nem épült meg, mint a nagymarosi.

²² NAČR, f. 1261/0/4, aj. 4/3.

²³ NAČR, f. 1261/0/4, aj. 16/2., illetve aj. 29/5.; MNL OL XIX-A-83-b, 3174/1963. Korm. hat. A megegyezés tényéről (részletek említése nélkül) beszámol még: MNL OL M-KS 288. f. 5/299. ő. e. A pénzügyi és műszaki előkészületekről lásd még uo. 5/305. ő. e.

²⁴ NAČR, f. 1261/0/4, aj. 82/3.

²⁵ MNL OL XIX-A-83-b, 3144/1965. Korm. hat.

²⁶ MNL OL XIX-A-83-b 3343/1966. Korm. hat.; NAČR, f. 1261/0/5, aj. 42/5.

folylík, ráadásul nemzetközi vízi út is, felmerült a KGST-szintű együttműködés kialakítása. A tömb országai között azonban széles körű ellentétek voltak, amelyek között területi–nacionalista viták, ideológiai kérdések, továbbá a közös intézményekkel szembeni fenntartások egyaránt szerepet kaptak.²⁷ Ezek az ellentétek – konkrétan a román külön utas politika, a nemzeti szuverenitás védelme – meggátolták a folyam közös hasznosítását. A tervezett erőművek így nemzeti hatáskörbe kerültek, vagy (közös Duna szakasz esetén) kétoldalú tárgyalások szabályozták felépítésüket. Román–jugoszláv viszonylatban ez aránylag gyorsan meg is valósult, ám Csehszlovákia és Magyarország között (bár a két ország elméletileg közelebb állt egymáshoz) ez szinte áthidalhatatlan konfliktusokkal járt. Ezek közül véleményem szerint a legfontosabb, de felszínre nyíltan nem bukkanó ellentét a trianoni határok akármilyen csekély mértékű megváltoztatásának kérdése volt. E vita évtizedekre elodázta az építkezés megkezdését. Mire az erőművek felépültek volna, a kommunista rendszerek is megbuktak, miközben újabb – e tanulmányban nem tárgyalt – ellentétek is kialakultak.

Bibliográfia

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Budapest.

NAČR = Národní archiv České republiky. Prága.

Publikált források

1949. évi XIII. törvénycikk. Magyar Közlöny (Rendeletek Tára), 1949. ápr. 29. 659–670.

RMP KB 1964 = Nyilatkozat a Román Munkáspárt álláspontjáról a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kérdéseiben. *Korunk* 23: 579–603.

Szakirodalom

Bencsik 2017 = Bencsik P.: Hidegháborúk a kelet-közép-európai államszocialista államok között. *Múltunk* 62/3: 152–189.

Bencsik – Mitrovits 2021 = Bencsik P. – Mitrovits M.: Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1945–1992. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk. Horváth S. – Kecskés D. G. – Mitrovits M. Budapest, 241–270.

Dlusztus 1989 = Dlusztus I.: *Vízlépcsőd. „Bősi ülészak”*. Szeged.

Feitl 2016 = Feitl I.: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében, 1949–1974*. Budapest.

Fitzmaurice 1998 = Fitzmaurice, J: *Damming the Danube. Gabčíkovo and Post-Communist Politics in Europe*. Boulder, CO.

Havas 1988 = Havas H.: *A Bős–Nagymaros dosszié avagy egy beruházás hordalékai*. H. n.

Moldova 1998 = Moldova Gy.: *Ég a Duna! Riport a bős–nagymarosi vízlépcsőről*. Budapest.

²⁷ Bencsik 2017, 152–189.

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Irak lázadása, 1920

Revolt in Iraq (1920). In 1920, somewhat unexpectedly, a powerful insurgency broke out in Iraq, prompting a huge effort by the new lords of Mesopotamia, the British. The uprising proved the unexpectedly broad support for nationalism in a country that had until now emphasized its ethnic-religious divisions, tribal structure and anarchic traits. The British managed to crush the uprising with only 100,000 soldiers and a huge financial effort, and in doing so they knew no mercy. What Iraqis saw as a “revolution” forced the occupiers to make political concessions and establish a constitutional kingdom.

Keywords: Iraq, Great Britain, mandate, revolt, independence, Shia leaders, Sunnis, tribal warriors, Kurds

1920-ban némileg váratlan módon hatalmas erejű felkelés robbant ki Irakban, ami óriási erőfeszítésre készítette a Folyamköz újdonsült urait, a briteket. Nagy-Britannia az első világháború kezdetekor, 1914 őszén vetette meg a lábát az Oszmán Birodalomhoz tartozó Mezopotámiában, és évekig tartó, kimerítő hadjárat eredményeképpen 1918 novemberére meg is szállta azt. E hódításnak eleinte főleg a Perzsa-öböl és „a korona ékkövének” számító indiai gyarmatbirodalom biztosítása volt a célja, később azonban felmerült az igény a terület végleges megszerzésére. A felkelés azonban bebizonyította a nacionalizmus váratlanul széles támogatottságát egy olyan országban, amelynek addig az etnikai-vallási megosztottságát, törzsi szerkezetét és anarchikus vonásait hangsúlyozták. A lepusztult, elhanyagolt, félig sivatagos, félig mocsaras Folyamköz mintegy 3 milliós lakosságát súlyos felekezeti és társadalmi ellentétek osztották meg. A népesség túlnyomó többségét ugyan a muszlim arabok tették ki, csakhogy a szunnita-síita megosztottság mély szakadékokat vájt közéjük. Előbbiek inkább Mekka és az arab nacionalisták, utóbbiak inkább Perzsia felé orientálódtak, azonkívül törzsekre darabolódtak, melyek között gyakoriak voltak a rivalizálások. Az iraki társadalmi struktúrát nagyon erősen meghatározta a törzsiség, legyen szó letelepedett vagy félnomád életmódról. A síkságokon a jószágaikkal együtt élő *fellahok* – akiknek a hagyományai közül a központi hatalomnak való engedelmesség úgyszólván teljesen hiányzott – lenézték és megvetették a tehetős sejkeket és városi kereskedőket, a korrupt arisztokráciát. A lakosság túlnyomó többségét a mezőgazdaságból élők tették ki: arányuk elérte a 80%-ot.¹ A paraszti-városi ellentét az északkeleti hegységeibe húzódó, 700 ezres, félig muszlim, félig animista kurd nép körében is jelen volt. Bagdad tarkabarka bazárok és kanyargó, lakóházakkal szegélyezett utcái nem túlságosan vonzó egyvelegének számított,

¹ Fisher 1960, 421.

mely szinte teljes egészében a gazdag és művelt zsidó kereskedő és tisztviselői rétegétől függött. E kusza viszonyok ellenére London kitartott ama koncepció mellett, hogy itt egy-egy arab nép él, amelyet „az arab arculat mögött, amennyire csak lehet, arab tartományként kell irányítani az őslakosok közreműködésével, valamint a meglévő törvényekkel és intézményekkel összhangban”.²

Ezt az ukázt 1918 márciusában bocsátották ki, s minden bizonnyal tisztességes erőfeszítést jelentett az antanthatalmak által 1916 tavaszán megkötött hírhedt Sykes–Picot-szerződés betartására, vagyis hogy a közvetlen brit uralmat a déli bászrai *vilajetre* korlátozzák, a belső területeken pedig bátorítsák az arabok önkormányzatát. Csakhogy Sir Percy Cox, Mezopotámia 1917 szeptemberében kinevezett, a megszállt területek közigazgatásáért felelős polgári főmegbízottja más véleményen volt. A világháború alatt az volt a célja, hogy a perzsa-öbölbeli brit szupremácia, valamint az indiai gyarmatbirodalom integritását fenntartsa, a Folyamközben pedig a britek által ellenőrzött, stabil közigazgatást teremtsen.³ Úgy vélte, az országot szoros katonai ellenőrzés alatt kell tartani, „protektorátussá” kell tenni, mert ez az egyetlen „gyakorlatias” megoldás. Nagyon hasonló álláspontot foglalt el közismert titkára, Gertrude Bell, aki megállapította, hogy európai irányítás alatt álló intézményeket kell létrehozni.⁴

Eleinte úgy tűnt, hogy a törzsekkel együttműködő Cox módszere működni fog. Angol–indiai adminisztrációjának már az oszmánokkal megkötött mudroszi fegyverszünet (1918. október 30.) előtt sikerült valamelyest nyugalmat teremtenie. A közállapotok javultak, Moszulban, Bagdadban, Bászrában az utcákat kiszélesítették, az iskolákat megnyitották. A települések közötti kommunikáció helyreállt, a kereskedelem újraindult, sőt rövidesen meghaladta az 1914 előtti szintet. Cox némi büszkeséggel ezt írta: „A háború végére Mezopotámia népe elfogadta a megszállásunk tényét és beletörődött a brit adminisztráció tartósságába. Egyesek, különösen Bászra környékén, még elégedettséggel is tekintettek a jövőbe, mert lehetővé vált számukra a kereskedelem és a mezőgazdálkodás egy olyan erős központi hatalom felügyelete mellett, mely megőrizte a békét és a rendet.”⁵

Amikor Cox 1918 májusában Teheránba került brit miniszter rezidensként, a hatalmat helyettesének, Arnold Wilsonnak adta át. Az új főmegbízott elutasította azokat az elképzeléseket, amelyek értelmében arab uralkodót ültettek volna Mezopotámia trónjára.⁶ Hogy bebizonyítsa az igazát, 1918 novemberében kinyilvánította azon óhaját, hogy tudakolják meg az arabok akaratát akár „népszavazás” formájában. A javaslatot a kormány elfogadta, így hát a főmegbízott utasította a politikai tisztjeit országszerte, hogy szervezzék meg a voksolást, „ha a közvélemény nekünk kedvez”, és biztosítsák, hogy a legmegbízhatóbb sejtektől „helyes” válaszok érkezzenek be.⁷ Az 1919 januárjában megtartott „népszavazáson” valóban „megfelelő” válaszok születtek, az irakiak elutasítottak bármilyen „idegen” uralkodót. Immáron minden skrupulus nélkül alkalmazhatták a „kemény kéz” politikáját: szigorú, centralizált kormányzatot alakítottak ki, amelyet telezsúfoltak indiai hivatalnokokkal brit főtisztviselők ellenőrzése mellett. Bevezették továbbá az indiai jogot és valutát, a rúpiát.

² Graves 1941, 219–220.

³ Townsend 2010, xx–1, 22, 62.

⁴ Nevakivi 1969, 83–84.

⁵ Cox levele Gertrude Bellnek (Bell 1927).

⁶ Wilson jellemzését ld. Macmillan 2005, 480–482.

⁷ Ireland 1937, 161.

Az irakiaknak persze voltak fenntartásaik. Az angol–indiai uralom merőben szokatlanul és idegennek tűnt számukra az oszmán rendszer után: nem arabul beszélt, csúcsisztviselői nem az iszlámot követték, az adókat könyörtelen hatékonysággal és tárgyilagossággal hajtották be, a közcélú beruházások sebessége jóval meghaladta a mindennapi élet évszázados tempóját, az igazságszolgáltatás mentes volt mindennemű korrupciótól. A lelkes imperialista, Wilson kormányzata alig-alig vett tudomást a helyiek akarataról. A nép reakciója kezdetben letargikus volt. Ennek az lehetett az elsődleges oka, hogy az arab nacionalizmus a felekezetiileg megosztott, eltompult Irakban sokkal lassabban terjedt, mint az urbanizálódott levantei partvidéken. Az oszmán fennhatóság sem volt annyira vaskezü és kézzelfogható, mint a Konstantinápolyhoz közelebbi vilajetekben.⁸ Az Irakból származó nacionalisták korábban főleg az oszmán hadsereg arab tisztjei közül kerültek ki, akik közül többen csatlakoztak Huszein mekkai emír 1916-ban elindított törökellenes felkeléséhez, s egészen 1918 végéig Huszein fiának, Fejszal emírnek a seregében harcoltak, élvezve az angolok támogatását. A párizsi békekonferencián azonban kiderült, hogy legfőbb vágyuk, a Közel-Kelet nagy részére kiterjedő egységes arab állam nem fog megvalósulni.

Az Irakba 1919 folyamán visszatért elkeseredett nacionalista tisztek szövetségesek után néztek. Ez nem lehetett könnyű, mivel korábban a társadalmi csoportok némelyike kimonodtan lenézte őket. Közéjük tartozott a hierarchikusan felépülő síita hittudósi réteg (*ulema*), a vándorló prédikátorok e különösen idegengyűlölő csoportja, amelynek szónoklatai felszították az Eufrátesz völgyében élő elmaradott és mélyen vallásos síita törzsek indulatát; a városi alsó középosztály, mely egyre nyugtalanabb és dacosabb lett az idegen keresztény fennhatóság alatt; a török kemálisták, akik osztoztak velük a britellenességükben, s akik hajlandók voltak fegyvert is szállítani nekik. A közös célok közelebb hozták e közösségeket egymáshoz. A britellenes buzgalmat tovább fokozta, hogy már 1919 tavasza óta olyan hírek terjedtek a folyamvölgyben, melyek szerint Fejszal Szíriából kiindulva Moszul megtámadására és elfoglalására készül. Az angolok persze érzékelték a növekvő nyugtalanságot. 1919 augusztusában egy bagdadi rendőri jelentés az erőszak bármelyik pillanatban kirobbanó lehetőségére figyelmeztetett. „Teljesen egyértelmű, hogy az események nagyon felgyorsultak a Közel-Keleten. [...] Minden bizonnyal zavargásokkal kell számolnunk Mezopotámiában, ha nem leszünk nagyon elővigyázatosak.”⁹

Ezt látva a keleti ügyekkel foglalkozó Curzon külügyminiszterhelyettes 1920 elején utasította Wilsont, hogy liberalizálja a kormányzatát, majd június 16-án a főmegbízott azt a világos instrukciót kapta, hogy készítse el az *arab* államtanács és a választott általános *arab* gyűlés tervezetét. Ténylegesen ez volt London első Irakkal kapcsolatos konkrét politikai direktívája a mudroszi fegyverszünet aláírása óta. Az utasítás nyomán Wilson június 20-án az éppen akkoriban körvonalaázódó mandátumrendszerre utalva a következő nyilatkozatot tette közzé Bagdadban: „Öfelsége mezopotámiai mandátummal felruházott kormánya előrebocsátja, hogy a mandátum Mezopotámiából független államot fog létrehozni a Nemzetek Szövetsége garanciái mellett, alávetve ugyanakkor Nagy-Britannia mandátumának, továbbá hogy a saját felelőssége a belső béke és a külső biztonság fenntartása, s az ő joga a szerves törvény megfogalmazása a Mezopotámia népével való konzultáció alapján, valamint tekintettel az ország összes közösségének jogaira, akaratarára és érdekeire. A mandátum olyan

⁸ Erről részletesen ld. Çetinsaya 2006.

⁹ Young 1933, 294.

intézkedésekkel fog együtt járni, melyek megkönnyítik Mezopotámiának önkormányzó államként [*self-governing State*] való fejlődését egészen addig, amíg meg nem tud állni a saját lábán a mandátum lejárta után.” A nyilatkozat második fele ugyanakkor világossá tette, hogy Anglia a folyamközben akar maradni: „A belső béke és a külső rend fenntartásának felelősségét magán viselő brit kormánynak nem áll szándékában ebből az országból visszavonni egyetlen katonai egységét sem, éppen ellenkezőleg, fenn fogja tartani a fegyveres erejét minden fegyvernemben ahhoz, hogy az bőven elégséges legyen a belső rend és a külső biztonság fenntartásának kötelezettségéhez. Én pedig szükség esetén nem fogok habozni felszólítani a katonai hatóságokat arra, hogy adják meg a teljes támogatásukat a polgári hatalomnak.”¹⁰

Az önkormányzatiságra való utalás azonban későn jött, a katonai jelenlét fenntartása pedig csak olaj volt a tüzre. Az sem segített, hogy Lloyd George miniszterelnök az alsóházban július 28-án bejelentette, ki fogják vonni a csapatokat, „amint az ország helyzete lehetővé teszi”.¹¹ A kávéházakban és a törzsek körében a nyugati adminisztrációval szembeni ellenállás forrpontra jutott. A síita mecsetekben egyre többször került sor dühös tömeggyűlésekre, ahol nem fukarkodtak az angolok bírálatával. A megszállók egy ideig nem vetettek számot ennek az elégedetlenségnek a nagyságával, sőt egyes hírszerzőik teljesen félre is értékelték annak mozgatórugóit: képtelen módon Berlin és Moszkva által tüzelt széles körű „összeesküvésnek” tartották.¹²

1920 tavaszán a damaszkuszi nacionalisták radikalizálódása kihatott Mezopotámiára is. A Szíriai Általános Kongresszus által március 8-án elfogadott függetlenségi nyilatkozathoz kapcsolódva mintegy harminc iraki származású tiszt Damaszkuszban proklamálta országa önállóságát, a mekkai Hásimita-dinasztiából származó Feiszal bátyja, Abdalláh trónra emelését és az Irak és Szíria közötti „politikai és gazdasági egység” megteremtését. A legradikálisabbak felkelés kirobbantását kezdeményezték Mezopotámiában és kérték Feiszal katonai és pénzügyi támogatását. „Kizárólag azért szakadtunk el a törököktől [...], hogy az angolokkal váltsuk fel őket?” – tették fel a kérdést az emírnek.¹³

Épp eközben tette közzé nyilvános figyelmeztetését Winston Churchill hadügyminiszter, hogy a közel-keleti katonai megszállás költségei tovább már nem elviselhetők. A háborúval torkig lévő közvélemény nyomására jelentősen le kellett faragni a hadügyi büdzsét: az 1919-es 604 millió fontról 1922-re 111 millióra csökkentették. Az 1919 elején még egymilliós közel-keleti megszálló hadsereg a kivonások miatt fél év múlva a harmadára, mintegy 320 ezer főre apadt. A súlyos nehézségekkel tisztában lévő hadügyminiszter október végén figyelemre méltó javaslattal fordult a kormányfőhöz. Feltette a kérdést, „nem kellene-e vajon az európai hatalmaknak együttesen és egyidejűleg lemondaniuk minden olyan külön érdekükről a Török Birodalomban, amely nem állt fenn a háború előtt. Vagyis a görögök távozatnának Szmírnából, a franciák feladhatnák Szíriát, mi Palesztinát és Mezopotámiát, az olaszok pedig a saját érdekszférájukat. Ahelyett, hogy a birodalmat a kizsákmányolás elkülönülő területiális szféráira osztjuk, megőrizhetnénk a Török Birodalom integritását úgy, ahogy az a háború előtt fennállt, habár a birodalmat alávetetnénk a nemzetközi ellenőrzés valamely szigorú formájának, egységes egészként kezelve és Konstantinápolyból

¹⁰ CHAR 17/14.

¹¹ Uo.

¹² Macfie 1999.

¹³ Zeine 1960, 134.

kormányozva azt.” Churchill finoman emlékeztette a miniszterelnököt arra, hogy Nagy-Britannia „már most sokkal több területtel rendelkezik annál, mint amennyit nemzedékeken át képesek lennénk fejleszteni”. A stratégiai kényszer pedig nyilvánvaló: „Az erőforrásainkat arra kellene koncentrálnunk, hogy a meglévő birodalmunkat fejlesszük, ahelyett, hogy további gyarapításokra tékozzunk el azokat.”¹⁴

Megalapozott tanács, de Lloyd George nem fogadta meg. Holott a brit csapatok hazarendelése azt jelentette, hogy a közel-keleti megszállási feladatokat az indiai katonaságra kellett hagyni. India az első világháború alatt több mint egymillió katonát adott a hadseregnek, többségük azonban muszlim volt. 1920 elején Churchill figyelmeztette a kormányt annak veszélyére, hogy túlnyomórészt muszlim indiai megszálló csapatokkal kell kordában tartani a muszlim arabokat akár a Folyamközben, akár a Szentföldön.¹⁵ Mivel Nagy-Britannia egyre inkább a muszlim indiai csapataira volt kénytelen hagyatkozni a Közel-Keleten, magatartásával nem sérthette meg a muszlimok érzékenységet.

Ezenkívül a brit hadsereg 1919–1920-ban alapvetően még mindig önkéntes haderő volt (a sorozást csak 1916-ban vezették be), az önként bevonult katonák túlnyomó többsége pedig amilyen hamar csak lehet, szeretett volna leszerelni és visszatérni a civil életbe. A Közel-Keleten állomásozó tisztek minden követ megmozgattak az áthelyezésük érdekében akár haza, akár a birodalom más pontjára. Nem véletlen, hogy a vezérkar 1919 szeptemberében kiadott állásfoglalásában kifejtette, „a következő három hónapban” jelentős csapatkivonást kell végrehajtani, az első lépcsőben 8000 brit, 30 ezer indiai katonát és legalább 60 ezer egyéb feladatot ellátó személyt kell Angliába vagy Indiába visszaküldeni.¹⁶ 1920 áprilisában a hadügyminisztérium további csapatkivonást rendelt el, valamint az összes nem katonai jellegű feladat (például a vasutak feletti ellenőrzés) átruházását a civil kormányzatra.¹⁷ Ennek megfelelően az iraki csapatok parancsnoka, a skót Aylmer Haldane tábornok a mobilizálható létszámot a nevetségesen alacsony 3500 főre csökkentette, ennek a „haderőnek” kellett volna az egész ország hatalmas területét ellenőrzése alatt tartania.¹⁸

Mindez szinte felkínálta a felkelés kirobbantásának lehetőségét. Az összezecsapások az északnyugati határ mellett fekvő Deir-ez-Zór környékén robbantak ki. Dzsamál al-Midáfí, Fejszal egyik tisztje török fegyverekkel felszerelkezett 300 arab lovas élén brit határposztokat rohant le, s minden nehézség nélkül el is foglalta azokat. A védőket mind egy szálíg lemészárolták. Ez a váratlan, bösz lovastámadás az egész felkelés számára mintául szolgált. A körbevett, kicsiny létszámú angol–indiai helyőrségeket szisztematikusan felmorzsozták. Az első hetekben a hadsereg képtelennek bizonyult erősítéseket küldeni az ostromlott garnizonoknak, sőt a szorosan vett bagdadi zónán kívül a hatékony kommunikáció is megszakadt. Érdekes módon Wilson személyes bátorsága és állhatatossága ekkor, imperialista politikájának összeomlása pillanatában mutatkozott meg igazán. A civil főmegbízott repülőgépén fáradhatatlanul látogatta az elszigetelt helyőrségeket, alkalmanként még arab portyázókat is bombázott, s kitartásra buzdította a körülzárt védőket. Minden esetben azzal a meggyőződéssel tért vissza a fővárosba, hogy brit és indiai csapatai halára vannak ítélve.¹⁹

¹⁴ McMeekin 2015, 435.

¹⁵ Fromkin 1989, 387, 404.

¹⁶ CHAR 16/34.

¹⁷ A hadügyminisztérium 1920. április 21-i levele Haldane tábornoknak (CHAR 16/47A).

¹⁸ Haldane 1948, 371.

¹⁹ Wilson 1930, 289.

A határon túlról érkező, elszigetelt kezdeményezések azonban nem lettek volna elegendők az általános felkelés kirobbantásához, ha nem számoltak volna a háború által kiszíge-relt, jövője miatt aggódó, az angol–indiai adminisztráció törvényeinek alávett ország egyre nagyobb elégedetlenségével. Már az felháborodást keltett, hogy a hatóságok nem engedtek a párizsi békekonferenciára elutazni egy helyi delegációt, de a nacionalista mozgósítás igazán a mezopotámiai mandátum bejelentésére adott válasz volt, amit Nagy-Britanniának az 1920. áprilisi San Remó-i konferencián sikerült elismertetnie. Bagdadban az e döntéssel szembeni lázadás élére az 1919 februárjában alapított, síita többségű al-Harasz („örség”) nevű szervezet állt, mely földbirtokosokat, vallásos személyiségeket, egykori oszmán katonatiszteket, nagykereskedőket, értelmiségieket tömörített. Először próbálta meg egy táborba terelni a síitákat és a szunnitákat. Szervezett és befogadó volt, s a függetlenségi harcban már egyáltalán nem kívánt Nagy-Britanniára támaszkodni. A damaszkuszi arabokhoz hasonlóan ezek a nacionalista körök sem tudták volna önállóan fellázítani az országot, ha a városi mozgósítás nem találkozott volna az Eufrátesz menti törzsek felkelésével,²⁰ és nem élvezte volna a szent városok síita klérusának legitimációját. Éppen itt, az Eufrátesz középső folyásánál adták meg a jelet a felkelésre 1920. június 30-án, miután egy sejket letartóztattak, amiért nem fizette be az államot illető adót.

Miután a törzsek fellázadtak, a felkelés Bagdadtól északra és nyugatra is kitört. Augusztus folyamán egymás után kerültek a települések, például Baakúba, a lázadók kezére. Rövidesen elszánt nacionalista gerillák szivárogtak be Kirkuk környékére is. Az egyik ellenséges törzsfő fia egy vita hevében hátba lőtte az északnyugati régió első számú brit politikai főtisztviselőjét, a jó képességű Gerard Leachman alezredest.²¹ A brutális kivégzés megadta a jelet az újabb támadások sorozatához. Az egész vidék – a Tigris alsó folyásának kivételével – arab lovasrohamoknak, brit helyőrségek és az angolokkal való kollaborálással vádolt helyiek kíméletlen lemészárlásának színterévé vált. Haldane szerint augusztus végére a felkelők száma meghaladta a 130 ezret, igaz, modern puskákkal csak a felük rendelkezett.²² A lázadók ekkor annyira erősnek gondolták magukat, hogy Kerbelában ideiglenes arab kormányt is alakítottak.²³ Bagdad ugyanakkor az ott összpontosított csapatok nagy száma miatt nyugodt maradt. A főváros mérsékelt nacionalista vezetői amúgy is bírálták a felkelést. Ők azonban a kivételt jelentették, mert a síita klérus is csatlakozott a lázadáshoz: szent háborút hirdettek a britek ellen. Éppen ezek a síita szent városok képezték a felkelés centrumát, ami nem véletlen, hiszen a britek ellenében a muszlim identitás szélesebb körű összefogást biztosíthatott, mint az akkoriban gyakorlatilag még nem létező arab etnikai nacionalizmus.²⁴

A befolyásos nedzsefi és kerbelai síita klérus korábban meglehetősen széles autonómiát élvezett. Néhány brit tisztviselőnek az a szándéka, hogy akárcsak indirekt ellenőrzésnek vessék alá őket, és új adókat vessenek ki a kereskedelemre és az ingatlanvagyonra, elég is volt a városi tiltakozó mozgalom elindításához. Pedig az iraki vagy perzsa származású síita

²⁰ Vinogradov 1972.

²¹ Hay 1921, 367.

²² Haldane 1922, 124.

²³ Fromkin 1989, 452.

²⁴ Luizard 2002a, 33.

*mudzsztahidok*²⁵ megosztottak voltak. A brit dohánymonopólium elleni 1892-es sikeres perzsa bojkott és felkelés, valamint az 1906-os teheráni alkotmányos forradalom óta sokan közülük jobban belemerültek a szomszédos Perzsia politikai életébe, mint az Eufrátesz menti törzsek belső problémáiba. Miközben egyesek továbbra is együttműködtek a britekkel, Muhammad Taki as-Sirázi 1919-ben kiadott egy *fatvát* (adott kérdésben kinyilvánított jogi véleményt), mely bűnösnek bélyegzett minden olyan muszlimot, aki Irak élére elfogad egy nem muszlimot. 1920 júniusában Kerbelában letartóztatták a fiát a mecsetekben megszervezett politikai demonstrációk ürügyén. Az angol elnyomás elől elmenekülők az Eufrátesz menti törzsi területeken gyűltek össze, így augusztustól októberig a törzsek sejkjei és a síita mudzsztahidok kerültek előtérbe.²⁶

Hogy milyen nehéz helyzetbe került Nagy-Britannia a felkelés nyomán, azt Churchill Lloyd George-nak küldött terjedelmes helyzetjelentése is mutatja.²⁷ Rámutatott, hogy az „egyre fenyegetőbb” körülmények között Haldane tábornok a már útnak indított katonai egységeken túl további erősítéseket kér. Világossá tette, hogy „nyilvánvalóan hosszú, költséges hadjárat kellős közepén tartunk Mezopotámiában, amely a végsőkig igénybe fogja venni katonai erőforrásainkat”. Hogy ez mennyire így volt, azt az is mutatja, hogy a májustól októberig tartó harcok Nagy-Britanniának a horribilis összegnek számító 40 millió fontjába kerültek.²⁸ A birodalom kénytelen volt szó szerint végsőkig megfeszíteni az erejét. Az ellenségeskedések alatt az indiai alkirály például folyamatosan küldte az erősítést és az utánpótlást Irakba. Szeptember végére Haldane rendelkezésére már 25 ezer indiai és ötezer angol katona állt, október végén pedig már 100 ezer fő, ezenkívül kapott egy repülőszázadot is. Utóbbinak az erőforrások híján lévő politikusok meghatározó szerepet szántak: azt remélték, a légierő segítségével az ország legnagyobb részét, de különösen az északi felét ellenőrzésük alatt tarthatják, a pilóták átvehetik a katonák helyét. Hivatkozhattak a Királyi Légierő (RAF) vezérkari főnökének, Sir Frederick Sykes dandártábornoknak az 1918. decemberi jelentésére, melyben kifejtette: „a légierő révén gyors és gazdaságos eszköz került a kezünkbe ahhoz, hogy biztosítsuk a békét és a jó kormányzást külső birodalmunkban, kiváltképp annak ázsiai és afrikai határain”.²⁹ Ez a repülőgépről történő „légi ellenőrzés” az egész iraki brit politika alapjává vált az első világháború utáni években.³⁰ A RAF főparancsnoksága azonban figyelmeztetett, hogy önmagukban repülőgépekkel nem lehet szilárdan fennhatóság alá vonni kiterjedt térségeket, a szárazföldi csapatok jelenlétére, a fegyvernemek együttműködésére is szükség van.³¹

Az erősítések végül is fokozatosan stabilizálták a britek pozícióit az ország sűrűn lakott délkeleti részében. A mozgékony hadoszlopok élén a parancsnok megkísérelte felmenteni a körbezárt helyőrségeket és településeket. 1921 elejére jelentős sikereket ért el, egyes törzsi

²⁵ Ezzel a szóval illetik az *ulemát*, azaz a síita vallástudósokat, akik a szunnitákkal ellentétben jogosultak az *idzsztihád* gyakorlására, vagyis a szent szövegek interpretációja során erőfeszítést tehetnek a személyes szövegmagyarázatra.

²⁶ Erről bővebben ld. Luizard 2002b.

²⁷ Churchill 1920. augusztus 31-i levele Lloyd George-nak a mezopotámiai és a perzsiai helyzetről. CHAR 16/48B/169–173.

²⁸ Fisher 1960, 417.

²⁹ Cox 1985.

³⁰ Satia 2006.

³¹ *Note on the Control of Part of Mesopotamia by the Royal Air Force*, 1921. február (CHAR 17/15).

lázadókat üldözött számkivetetté degradált, Bagdad környékét pedig lassacskán pacifikálta. A tél végére Haldane már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy büntető hadjáratokat vezessen az Eufrátesz alsó folyásánál. Utasítást adott, hogy „a lehető legnagyobb szigorral” büntessék meg azokat az irakiakat, akiknél fegyvert találnak. „Az általuk lakott falvakat le kell rombolni, a lakókra a vízutánpótlás elvágásával nyomást kell gyakorolni, [...] megfosztva őket a létfontosságú szükségleteiktől.” Mintegy mellékesen hozzátette, „egy falu felégetése igazából sok időt vesz igénybe, egy órát vagy még többet is a mérettől függően...”³² A felperzselt föld taktikáját alkalmazva komplett falvakat rombolt le a tűzérés, a páncélozott harckocsik és a légierő: egy-egy légitámadásban, amelyek során mérges gázt is bevetettek, rendre száz felett volt a halálos áldozatok száma.³³ A britek nem ismertek könnyőrelvet: 1921 májusában megesett, hogy egy légitámadás elől a közeli tóba (!) menekült nőket és gyerekeket minden teketória nélkül legéppuskázták...³⁴ A feltételezett főkolompókat bírósági tárgyalás nélkül föbe lőtték, az állatállományt elkobozták vagy elpusztították. 1920 októberében egy nedzsefi újságíró így fogalmazott: „Az elmúlt napokban vérfürdőket rendeztek, sűrűn lakott településeket romboltak le, és kultikus helyeket szentségtelenítettek meg, ami könnyekre fakasztotta a népet.”³⁵ 1921. március végére a lázadó arab kormány feloszlott, a felkelés visszaszorult. A statisztikák szerint 426 brit katona vesztette életét, 615 eltűnt, 1228 pedig megsebesült. Becslések alapján a lázadók 8–9 ezer halottat és sebesültet veszítettek. Jelentős mennyiségű hadfelszerelés semmisült meg, a felkelők kezére került területek visszafoglalására és pacifikálására költött 40 millió fontos összeg pedig jóval meghaladta a Huszein törökellenes felkelésére a világháború alatt költött pénzeszszegek nagyságát. A felkelés vadsága és kegyetlensége mély nyomot hagyott mind az irakiakban, mind a londoni kormányban.

London a felkelés leverése után alapvető változtatásokról döntött, amelyek lényege az volt, hogy nagyobb mértékben veszik figyelembe a helyiek politikai akarátát, s beleszólást engednek nekik a döntéshozatalba. Miután Wilsont szabadságolták, elődjét, Coxot pedig Teheránból visszarendelték Bagdadba, hozzáálltak az iraki politikai intézmények kialakításához. Először a főbiztosnak alávetett minisztertanácsot hozták létre, majd a katonai kormányzatot megszüntették. Cox egyik legelső sikerét az jelentette, hogy meggyőzte a tekintélyes bagdadi *nakibot*,³⁶ Szaid Abder-Rahmán al-Gailánit, fogadja el az államtanács elnöki tisztségét, ami segített a helyiek szemében legitimálni az új intézményt. Hamarosan más mérsékelt arab vezetők is csatlakoztak miniszterként az államtanácshoz. A szunniták mellett bekerült a testületbe egy bagdadi és egy moszuli keresztény előkelő, egy prominens szulejmáníjai kurd, egy vezető bagdadi síita családfő és a letelepedett síita törzsek két legbefolyásosabb sejkje. Külön felelőse lett az újjáépítésnek, a bel-, a pénz- és az igazságügynek, az oktatásnak, a hadügynek, a közmunkáknak és a kereskedelemnek.³⁷ Nemzeti kormányra váltak ezáltal (első ülésüket november 13-án tartották), habár alá voltak vetve a

³² Haldane 1922, 329–330, 342.

³³ Sluglett 2007, 189.

³⁴ Satia 2006.

³⁵ Rogan 2015, 402.

³⁶ Így nevezték a származásukat a prófétáig visszavezető legelőkelőbb szunnita családok képviselőjét, a muszlim közösség irányítóját.

³⁷ India Office: *Mesopotamia. Events since Sir P. Cox's assumption of office*, 1921. január 10. (CHAR 17/14).

civil főmegbízott autoritásának. Viszont Cox több száz irakkal váltotta föl a közigazgatásban szolgáló angolokat és indiaiakat, akiknek a számát a harmadára akarta csökkenteni.³⁸ Ezenkívül hazája terheinek csökkentése érdekében iraki kézbe adta a helyi katonai hatalmat is, amit korábban a brit gyarmatpolitika történetében soha nem tettek meg.

Az utolsó, döntő lépést az jelentette, hogy az 1921 márciusában brit főtisztviselők részvételével összehívott kairói konferencia úgy döntött, a franciák által Szíriából elűzött Feiszal emírnek felajánlják Irak trónját. Az arabiai származású előkelő herceget sikerült meggyőzni, alapos előkészítő munkával pedig az iraki társadalommal is elfogadtatni az idegen uralkodót. Ezeknek az erőfeszítéseknek hála Feiszal 1921. június 23-i ünnepélyes bagdadi bevonulása zökkenőmentesen zajlott le. Igyekezett összefogni a megosztott társadalmat, a bagdadi zsidó közösség vezetői által adott fogadáson például a jelenlévők nagy megelégedésére kijelentette: „A patriotizmus szempontjából a zsidó, muszlim, keresztény szavaknak nincs értelmük. Egyszerűen csak az országnak van, melyet Iraknak hívnak, ahol mindenki iraki.”³⁹ Az államtanács július 11-én formálisan is beleegyezését adta az alkotmányos királyság, a demokratikus és képviseleti kormányzás bevezetéséhez, öt nappal később pedig ahhoz, hogy erről népszavazás döntsön. A miniszterek tanácsa és „a lakosság 96%-a” az augusztus 18-i népszavazáson előre megíjósolható módon elfogadta Feiszalt az ország királyának.⁴⁰ Augusztus 23-án az arabiai herceget Irak királyává koronázták a kormány bagdadi épületének udvarán összegyűlt 1500 fős tömeg jelenlétében, az állam új elnevezése pedig Mezopotámia helyett hivatalosan is Irak lett. Az új uralkodó beiktatási beszédében ígéretet tett új honfitársainak az alkotmányos rendszer bevezetésére, biztosította Nagy-Britanniát a barátságáról és ama elkötelezettségéről, hogy együttműködjön a brit megbízottakkal.

A végső politikai rendezésig még éveket kellett várni, de a kétoldalú brit–iraki szerződést hosszadalmas és kinkeserves tárgyalások után 1922 őszén megkötötték, a Népszövetség pedig 1924 szeptemberében ratifikálta. Irak brit mandátumként folytatta életét, cserébe Anglia elérte, hogy Moszul és környéke ne Törökországhoz, hanem Irakhoz kerüljön. Az 1920-as felkelés azonban, melyet a későbbiekben „forradalomként” tartottak számon, napnál világosabban mutatta meg az iraki társadalomban jelenlévő nacionalizmus erejét. Az egyaránt kimerült angolok és irakiak mégis eljutottak odáig, hogy kelleetlenül, de elfogadjanak valamiféle *modus vivendit*. 1924 után letargikus nyugalom ereszkedett Irakra, mely meghatározta egy egész nemzedék magatartását.

Bibliográfia

Források

CHAR = Churchill Archive Center, Cambridge (www.churchillarchive.com).

Bell 1927 = *The Letters of Gertrude Bell*. Vol. 2. Ed. Bell, D.B.E. New York.

<http://gutenberg.net.au/ebooks04/0400461h.html>, letöltés: 2015. február 13.

Haldane 1922 = Haldane, A. L.: *The Insurrection in Mesopotamia, 1920*. Edinburgh – London.

³⁸ 1920. augusztus 1-jén a legkülönbélebb állásokban dolgozó európai hivatalnokok száma 1022, az indiaiaké 2216 volt (uo.).

³⁹ Wagner 2004, 87.

⁴⁰ Az elutasító voksok a kirkuki kurd választókerületekből érkeztek, az itteniek ugyanis nem akartak arab uralom alatt élni (Howard 1966, 321).

- Haldane 1948 = Haldane, A.: *A Soldier's Saga. The Autobiography of General Sir Aylmer Haldane*. London.
- Hay 1921 = Hay, W. R.: *Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officer 1918–1920*. London.
- Wilson 1930 = Wilson, A. T.: *Loyalties: Mesopotamia. A Personal & Historical Record*. Vol. II: 1917–1920. London.
- Young 1933 = Young, H.: *The Independent Arab*. London.

Szakirodalom

- Çetinsaya 2006 = Çetinsaya, G.: *Ottoman Administration of Iraq, 1890–1908*. London.
- Cox 1985 = Cox, J. L.: A Splendid Training Ground. The Importance to the Royal Air Force of its Role in Iraq, 1919–32. *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 13/2: 157–184.
- Fisher 1960 = Fisher, S. N.: *The Middle East. A History*. London.
- Fromkin 1989 = Fromkin, D.: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York.
- Graves 1941 = Graves, P. Ph.: *The Life of Sir Percy Cox*. London.
- Howard 1966 = Howard, H. N.: *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913–1923*. New York.
- Ireland 1937 = Ireland, Ph. W.: *'Iraq. A Study in Political Development*. London.
- Luizard 2002a = Luizard, P.-J.: *La question irakienne*. Paris.
- Luizard 2002b = Luizard, P.-J.: *La formation de l'Irak contemporain. Le rôle politique des ulémas chiites à la fin de la domination ottomane et au moment de la construction de l'État irakien*. Paris.
- Macfie 1999 = Macfie, A. L.: British Intelligence and the Causes of Unrest in Mesopotamia, 1919–21. *Middle Eastern Studies* 35/1: 165–177.
- Macmillan 2005 = Macmillan, M.: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Budapest.
- McMeekin 2015 = McMeekin, S.: *The Ottoman Endgame. War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*. London.
- Nevakivi 1969 = Nevakivi, J.: *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*. London.
- Rogan 2015 = Rogan, E.: *The Fall of the Ottomans. The Great War in the Middle East, 1914–1920*. London.
- Satia 2006 = Satia, P.: The Defense of Inhumanity. Air Control and the British Idea of Arabia. *The American Historical Review* 111/1: 16–51.
- Sluglett 2007 = Sluglett, P.: *Britain in Iraq. Contriving King and Country*. London.
- Townsend 2010 = Townsend, J.: *Proconsul to the Middle East. Sir Percy Cox and the End of Empire*. London.
- Vinogradov 1972 = Vinogradov, A.: The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics. *International Journal of Middle East Studies* 3/2: 123–139.
- Wagner 2004 = Wagner, H. L.: *Gertrude Bell. Explorer of the Middle East*. Philadelphia.
- Zeine 1960 = Zeine, Z. N.: *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*. Beirut.

GICZI ZSOLT

Haypál Benő, a „bibliás szabadkőműves” református lelkész

Benő Haypál, minister of the Reformed Church and “the Freemason with a Bible”. Benő Haypál lived from 1869 to 1926. From 1896 until his death, he was the minister of the Calvinist community of Buda, one of the congregations of the Hungarian capital. He was an excellent preacher and became well-known and respected all over the country. During his chaplaincy, the newly established congregation developed considerably. Haypál became a Freemason in 1903. In 1911, he participated in the foundation of the Sas (Eagle) masonic lodge and was its leader, its Prime Master for many years. In 1912, he published a volume entitled “A Freemason with a Bible”, which included five speeches that he gave at freemasonic events. The speeches prove that he could match his devout Christian faith with his activity as a freemason.

Keywords: Parish of the Reformed Church in Budapest – Buda, the Age of Dualism, church history, Benő Haypál, Hungarian history, Reformed Church of Hungary, Masonic Grand Lodge of Hungary, Protestantism, Sas (Eagle) Lodge, freemasonry

1915. március 27-én Budán, a mai Szilágyi Dezső téren, a református lelkési hivatalban egy esküvőre került sor. A szertartáson Haypál Benő lelkész Ady Endre és az irodalomtörténetbe Csinszka-ként bevonult Boncza Berta házasságát áldotta meg.¹ Alig négy évvel később, 1919. január 29-én Haypál már Ady temetésén végezte az egyházi szolgálatot.² A két esemény érdekessége tanulmányom szempontjából az, hogy mind a lelképásztor, mind a híres költő szabadkőműves volt. A következőkben Haypál egyházi és szabadkőművesi tevékenységének néhány fontos elemét ismertetem. Ennek során főként arra a kérdésre keresem a választ, hogyan tudta keresztény hitét és lelkési voltát összeegyeztetni szabadkőművességével.

Haypál Benő 1869. január 23-án született Pakson. Gimnáziumba Bonyhádon, Gyöngyösön, Nagykőrösön és Pozsonyban járt. 1888-ban érettségizett, majd a budapesti Református Teológiai Akadémia hallgatója lett. Teológiai tanulmányait 1892-ben fejezte be. Ezt követően Dunapatajra, később Budapestre ment segédlelkész. 1896-ban választották meg a fővárosi reformátusok újonnan szervezett budai egyházzsuzsuzának első önálló lelkészévé.³ Beiktatása 1896. március 29-én, virágvasárnapon történt meg a gyülekezet ekkor elkészült temp-

¹ Péter 2007, 311.

² Ady Endre temetése. 1919. január 30. 4–5.

³ Zoványi 1977³, 244.

lomának felavatási ünnepségén.⁴ 1926. május 16-án bekövetkezett haláláig Haypál a Faze-kas (1903-tól Szilágyi Dezső) téri református egyházközség lelkipásztora maradt.⁵

Az általa viselt egyházi rangokat tekintve Haypál Benő nem futott be nagy karriert a református felekezetben. Nem lett belőle se esperes, se püspök. Legmagasabb tisztségét akkor érte el, amikor 1917-ben a Dunamelléki Református Egyházkerület egyik tanácsbírájává választották.⁶ Közismertsége és megbecsültsége azonban vetekedett a korszak református egyházi vezetőinek ismertségével és népszerűségével. Ebben széles körű műveltsége és kiváló igehirdetői képessége mellett szerepet játszott közéleti aktivitása és kiterjedt társadalmi kapcsolatrendszere. A kormányfőket adó Tisza család tagjait ugyanúgy jól ismerte, mint Bánffy Dezső miniszterelnököt vagy Darányi Ignác földművelésügyi minisztert. A liberális politikai és kulturális elit sok más jelentős személyiségével szintén jó viszonyt ápolt. Amikor pedig kormányzóvá választását követően a konzervatív Horthy Miklós beköltözött a budai várpalotába, akkor ő és fiai – a fővárosi református egyházigazgatási beosztás szerint – a Haypál által vezetett egyházközség tagjai lettek.⁷

Haypál egyházi szolgálata nem merült ki az istentiszteletek és a lélekemelő igehirdetések vagy előadások tartásában. Fáradhatatlanul munkálkodott gyakorlati téren is. Gyülekezetépítő munkájának nagy része volt abban, hogy az egyházközség új épületekkel és intézményekkel gyarapodott. Ezek között volt a budai gyülekezethez kötődő gyermekvédő egyesület, a Nagypénteki Református Társaság budaörsi árvaháza, ahol 50–70 növendékről gondoskodtak.⁸ A lelkész szívügyének tartotta a szegény, züllés veszélyének kitett fiatalok megsegítését. Szabadkőműves kapcsolatait is eredményesen használta fel a társaság tevékenységének népszerűsítésére és az egyházi gyermekvédelmi munka anyagi alapjainak bővítésére.⁹

Haypál Benő teológiai és politikai téren egyformán liberális elveket vallott. Szabadelvű meggyőződését harmonikusan össze tudta egyeztetni őszinte keresztény hitével. Ezt aényt alátámasztják Csikesz Sándor, a neves református teológiai tanár szavai, aki 1929-ben azt írta, hogy Haypál híveit és igehirdetéseinek hallgatóit „a liberális demokrácia »e világából« az örökkévaló Szeretet és Ige forrásai felé lebilincselő kedvességgel kézen fogva vezető» lelkipásztor volt.¹⁰ Hitt abban, hogy az egyházak közéletben betöltött szerepe összhangba hozható a társadalmi és civilizációs átalakulással. Ennek érdekében szükségesnek tartotta saját vallási közössége megújulását. Erre kiváló lehetőségnek látta az őszirózsás forradalom következtében kialakult helyzetet. 1918. november 15-én a változást akaró egyházi személyek megalakították az Országos Református Tanácsot, amelynek elnökévé Haypál Benőt választották meg.¹¹ Átfogó programot fogalmaztak meg, és Haypál szerkesztésében *Új Reformáció* címmel az egyházi reformokat támogató lapot adtak ki.¹² Azonban a Tanács-

⁴ K. Á. 1896, 218–219.

⁵ Nagy 2006, 524.

⁶ A dunamelléki ref. egyházkerület. 1917. október 7–14. 291.

⁷ Nagy 2006, 526–527.

⁸ Géra 2017, 83.

⁹ Uo.

¹⁰ Csikesz 1929, 364. Az idézetekben az olvashatóság és az érthetőség megkönnyítése miatt a régies alakokat a megváltozott helyesírási szabályoknak megfelelően írtam át. Ezek a javítások az eredeti szövegek értelmét nem változtatták meg.

¹¹ Tengely 2011, 387.

¹² Az Új Reformáció. 1919. január 12. 14.

köztársaság hatalomra jutása véget vetett a tanács működésének. 1919. április 27-ét követően az *Új Reformáció* se jelent meg.¹³ Haypál elhatárolódott a bolsevik diktatúrától, és átmenetileg visszavonult a közszerepléstől. Az 1920-as évek megváltozott politikai környezetében szilárdan hű maradt liberális álláspontjához. Ezt mutatja, hogy csatlakozott az 1921 februárjában megalakult Polgárok és Munkások Szövetségéhez, amely a kormányzati és társadalmi rendszer demokratizálását tűzte ki céljául.¹⁴ Az 1924 novemberében létrehozott Országos Szabadelvű Klub választmányának szintén tagja volt.¹⁵

Liberális gondolkodása részét képezte, hogy támogatta a politikai reformokat, köztük a választójog kiterjesztését és titkossá tételét. Elutasította az antiszemitizmus minden megnyilvánulását. Haladó elveket vallott a nők társadalmi szerepvállalásáról. Nem volt véletlen, hogy 1913-ban, amikor Budapesten tartották a nők választójogi világkongresszusát, az esemény szervezői Haypált két beszéd megtartására kérték fel. Ezeket kiadták nyomtatásban *A nők jogáért* címmel.¹⁶

Haypál elkötelezett híve volt a béke ügyének. Már az első világháborút megelőző években rendszeresen részt vett békerendezvényeken. A nagy világégés idején több egyházi beszédében hangoztatta békevágyát. Különösen megerősödött benne az országok mielőbbi békés megegyezésének óhaja azt követően, hogy egyik fia 1916. május végén hősi halált halt az olasz fronton.¹⁷ A fegyveres harc befejezését sürgető megszólalásait *Halk szó a viharban* című füzetében jelentette meg.¹⁸ Ugyanakkor gondolt a harctéren küzdőkre és szenvedőkre is. Számukra *Református Katonák Lapja* elnevezéssel szerkesztett lelki támaszt nyújtó kiadványt. Következetes békepárti megnyilvánulásai eredményeként a magyarországi szabadkőművesek több fontos megbízatást adtak Haypálnak. Így például 1915 szeptemberében felkérték, hogy legyen egyike az Állandó Béke Magyar Bizottságában a hazai szabadkőművességet képviselő két személynek.¹⁹ 1917. október 14-én pedig magyar részből ő volt jelen a berni szabadkőműves békeértekezleten.²⁰

Haypál Benő egyházi munkássága mellett jelentős volt a szabadkőművességben kifejtett tevékenysége. 1903-ban csatlakozott a szabadkőműves mozgalomhoz.²¹ Először a Galilei páholy gyűléseit látogatta, később a Hajnal páholy tagja volt. 1911-ben tizenöt szabadkőműves testvérrel együtt megalapította a Sas páholyt, amelynek egy év megszakítással előljárója, azaz főmestere volt 1919-ig.²² Pályafutása magasabbra ívelt a szabadkőművesek között, mint a református egyházban. Az 1910-es években széles körben ismert, nagy tekintélyű vezető lett a királyi művészet művelői között. Ezt bizonyítja, hogy főszónoka volt a hazai szabadkőművesek országos szervezetének, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholynek.²³

¹³ Bolyki – Ladányi 1999, 26.

¹⁴ L. Nagy 1980, 38.

¹⁵ L. Nagy 1980, 133.

¹⁶ Haypál 1913.

¹⁷ Hősi halált halt. 1916. június 11. 19.

¹⁸ Haypál 1917.

¹⁹ dr. Berényi 2002, 19.

²⁰ dr. Berényi 2002, 22.

²¹ Barcsay – Palatinus 1921², 127.

²² dr. Dömölki 2017, 301–302, 349.

²³ dr. Berényi 2002, 22.

Az, hogy a budai reformátusok lelkipásztora aktív szabadkőműves tevékenységet folytatott, egyáltalán nem volt kivételes jelenség a dualizmus idején. A hazai protestáns egyházak alacsonyabb és magasabb tisztségeiben levő lelkészei és világi irányítói, valamint teológiai tanárai nagy számban kapcsolódtak be a szabadkőművességbe. Erre vonatkozóan egyetlen példát említek. A Hajnal páholyban Haypál együtt munkálkodott Józan Miklós lelkésszel, aki később az erdélyi unitáriusok püspöke lett.²⁴ Azon kívül, hogy mindketten a testvéri lánc tagjai voltak, személyesen is baráti kapcsolatot ápoltak egymással.

A korabeli szabadkőművességnek két fő irányzata volt. Az egyik az angolszász reguláris, a másik a francia (másként latin) irreguláris. Az angolszász ág a csatlakozóktól régóta megkövetelte a vallásos hitet, bár nem firtatta a konkrét felekezeti hovatartozásukat. A páholyokban pedig tiltotta a politizálást. Ezzel szemben a francia változatban a 19. század második felében radikalizálódás zajlott le. Eluralkodott benne az ateista szemlélet, és egyre határozottabban a politizálás útjára lépett. A 19. és a 20. század fordulójától a magyarországi szabadkőművesek körében jelentkezett a korábbi szokásokat megtagadó, radikális francia irányzat hatása.²⁵ Ezzel azonban sok páholytag szembefordult. Köztük volt Haypál Benő is. Elítélte, és károsnak tartotta a szabadkőműves hagyományokat megsértő, egyre szélsőségesebben politizáló és az istenhittől eltávolodó társai tevékenységét. Ezt az álláspontját több alkalommal kifejezte.

1912-ben Paulus álnéven kiadott *Bibliás szabadkőműves* című könyvecskéjében Haypál ismét kiállt a régi szabadkőműves elvek betartása mellett, kiemelve az Istenbe vetett hit fontosságát.²⁶ Erre a műre utal tanulmányom címe. A könyv öt beszédet tartalmaz, amelyeket a magát bibliás szabadkőművesnek nevező szerző a szövetség rendezvényein mondott el. Megjelentetésük fő okaként az utóhangban azt jelöli meg, hogy olvasóinak be akarja bizonyítani, hogy a szabadkőművesség nem ellensége a kereszténységnek.²⁷ A szónoklatok között van olyan, amelyik Keresztelő Szent Jánosról szól, akit az angolszász irányzatban a szabadkőművesek újszövetségi példaképének tekintenek. Egy másik az országok és nemzetek közötti béke fontosságát hangsúlyozza. A harmadik a munkáskérdéssel foglalkozik. A negyedik az alsópapság helyzetének bemutatásán keresztül kritizálja a katolikus egyházban akkoriban tapasztalható visszasságokat.

Az ötödik beszéd – amely a kiadványban első fejezetként szerepel – a következő címet kapta: *A hit, a tudomány és a haza szabadkőműves világlátásban*. Ez 1911. október 21-én hangzott el a Sas páholy ünnepi ülésén.²⁸ Ebben az eszmefuttatásában Haypál azt hangoztatja, hogy a vallásos hit és a szabadkőműves szellemiség összeegyeztethető. Erre vonatkozóan megállapítja: „A szabadkőműves progresszív iránynak az élő hit és tiszta vallás csak serkentője lehet, mert mikor a szabadkőműves a világegyetem nagy építőmesteréről, az Istenről beszél: az önzetlen munka, a megbocsátó jóság, az áldozó szeretet, az igaz bölcsesség, az egyenes erő, az életet megszentelő szépség okfejtéséről szól és e felé halad.”²⁹ Majd ehhez hozzáfűzi azt, ami számára az őszintén megélt hit legfontosabb gyakorlati követke-

²⁴ dr. Dömölki 2017, 302–303.

²⁵ Jászberényi 2005, 16–20, 96–99.

²⁶ Paulus [1912].

²⁷ Paulus [1912], 93.

²⁸ A Sas páholy centenáriuma 2011, 32.

²⁹ Paulus [1912], 10–11.

ménye: „A mi vallásunk az emberszeretetet vallása.”³⁰ Rámutat arra, hogy az igazi kereszténység nem az egyházi dogmák formális elfogadásából áll, hanem az ember belső lelki értékeinek kiteljesítéséből. Ez utóbbi pedig a szabadkőművesek fő célja is. Ezt így fogalmazza meg: „Nehéz, de dicsőséges és lényéhez méltó feladat vár a szabadkőművességre. Meg kell értetnie a világgal, hogy hinni nem egyjelentőségű azzal, hogy az ember igaznak vallja azt, amit az egyház tanít, csak azért, mert az egyház tanítja. Más, értékes erő a hit. Nem külső kényszernek reánk diktált uralma, hanem a remélt dolgoknak valósága s a nem láthatóknak mutatója. Nem jelkép gyanánt akarjuk őrizni a bibliát szentélyünk oltárán, hanem táplálni kívánjuk belőle a lelkünket.”³¹

Haypál Benő világosan és egyértelműen megvallja Istenbe vetett hitét. Ugyanakkor szükségesnek tartja a keresztény egyházak hibáinak feltárását és azok kijavítását. Hangoztatja, hogy a torzításoktól mentes hit és a becsületesen művelt tudomány nem egymás ellenségei, hanem segítői. A királyi művészettel ismerkedők számára mindkettő fontos, és támogatást ad az egyén és a társadalom jobbításáért végzett munkálkodásukban.

A beszéd címében szereplő harmadik kulcsszó a haza. Haypál elismeri, hogy a szabadkőművesek az egész emberiség üdvét kívánják szolgálni, de szerinte ez nem áll ellentétben saját közösségük, nemzetük boldogulásának és fejlődésének elősegítésével. Ezzel kapcsolatban kijelenti: „A szabadkőművesség egyetemes emberi célt lát ugyan maga előtt, de ezt a célt híven csak az munkálja, aki abban a körben, amelyben él, lelkiismeretesen tölti be feladatát.”³² Ezért a Sas páholy főmestere a hazaszeretetet olyan nemes érzésnek tartja, amely gyarapítja a szabadkőműves erényeket. Nyomtatásban megjelent beszédeiből egyértelműen kiderül, hogy számára a szabadkőművesség nem ellenfele, hanem szövetségese a tiszta és nemes vallásosságnak és hazafiasságnak.

Haypál Benő művével kapcsolatban egyházi részről több reagálás született. Ezek közé tartozott Szelényi Ödön könyvismertetése, amely a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyóiratában, a *Protestáns Szemlében* jelent meg 1913 tavaszán. Szelényi – aki evangélikus teológiai akadémiai tanárként maga is szabadkőműves volt – elismerő hangon méltatta Paulus beszédeit. Írásában végig a Haypál által használt álnév szerepelt. Gondolatmenetét a következő szavakkal zárta le: „Nagy köszönettel tartozunk Paulusnak erős meggyőződésből fakadó és sok költői és szónoki lendülettel előadott fejtegetéseirért. Bárcsak minél több Paulus akadna a szövetségben, ezektől ugyanis nincs miért tartaniuk a haladni akaró egyházaknak.”³³

Egészen másként vélekedett Haypál Benő szóban forgó beszédeinek tartalmáról Bernát István. A Kálvin Szövetség tekintélyes vezetőjének cikkét a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1913. június 29-i számában olvashatták az érdeklődők. Bernát úgy látta, hogy Paulus kísérlete a keresztény hit és a szabadkőművesség radikalizálódó eszméinek összeegyeztetésére kudarcot vallott. Ugyan ő se nevezte néven Haypált, de utalt annak lehetőségére, hogy a *Bibliás szabadkőműves* szerzője protestáns egyházi tisztségviselő. Bernát eszmefuttatását így fejezte be: „Szelényi Ödön dr. nagy köszönettel adózik Paulusnak erős meggyőződésből fakadó fejtegetéseirért. Mi nem foglalhatunk helyet a köszönetet mondók sorában. Szerintem egyházunk és nemzetünk jövőjét nem a szabadkőművesség eltorzított tanításaihoz való

³⁰ Paulus [1912], 11.

³¹ Paulus [1912], 14.

³² Paulus [1912], 20.

³³ Dr. Szelényi 1913, 278.

ragaszkodás, nem a 400 éves hagyományok megtagadása, hanem a régi, egyszerű és becsületes ragaszkodás a jóhoz és a tisztesshez – fogja csak biztosítani.”³⁴

Haypál Benő az öt erő későbbi bírálatok ellenére is hű maradt a *Bibliás szabadkőműves* című beszédgyűjteményében megfogalmazott elveihez. Változatlanul úgy érezte, hogy Krisztusba vetett hitét eredményesen össze tudja egyeztetni a szabadkőművesség hagyományos eszméinek követésével. Fáradhatatlanul végezte áldott egyházi szolgálatát és vezette a Sas páholy szabadkőműveseit, ameddig lehetett. A magyarországi szabadkőművesség működését ugyanis 1919-ben a Tanácsköztársaság kormánya betiltotta. A bolsevik diktatúra bukása után, 1920-ban a Horthy-rendszer állami vezetése a betiltást újra kimondta.

Bibliográfia

Források

- A dunamelléki ref. egyházkerület = A dunamelléki ref. egyházkerület. (sz. n.) *Sárospataki Református Lapok* XIII. évf. 1917. október 7–14. 40–41: 291.
- Ady Endre temetése = Ady Endre temetése. (sz. n.) *Budapesti Hírlap* XXXIX. évf. 1919. január 30. 26: 4–5.
- Az Új Reformáció = Az Új Reformáció. (sz. n.) *Dunántúli Protestáns Lap* XXX. évf. 1919. január 12. 2: 14.
- Barcsay – Palatinus 1921² = Barcsay A. – Palatinus J.: *A szabadkőművesség bűnei. Egy vidéki páholy titkai. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy védelme alatt működött páholysok tagjainak névsora*. 2. kötet. Budapest.
- Bernát 1913 = Bernát I.: Hitünk jövőjéért. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56. évf. 1913. június 29. 26: 405–406.
- Csikesz 1929 = Csikesz S.: Szabó Imre: „Íme, a Magvető kiméne vetni...” Előadások, prédikációk, bibliamagyarázatok. *Theologiai Szemle* 5/4–6: 364–375.
- Dr. Szelényi 1913 = Dr. Szelényi Ö.: Paulus: Bibliás szabadkőműves. *Protestáns Szemle* 25/4: 275–278.
- Haypál 1913 = Haypál B.: *A nők jogáért. Két beszéd*. Budapest.
- Haypál 1917 = Haypál B.: *Halk szó a viharban. Egyházi beszédek*. Budapest.
- Hósi halált halt = Hósi halált halt. (sz. n.) *Világ* VII. évf. 1916. június 11. 162: 19.
- K. Á. 1896 = K. Á.: A budai új ref. templom fölavatása. *Vasárnapi Újság* 43. évf. 1896. április 5. 14: 218–219.
- Paulus [1912] = Paulus [Haypál B.]: *Bibliás szabadkőműves*. Budapest. É. n.

Szakirodalom

- A Sas páholy centenáriuma 2011 = *A Sas páholy centenáriuma. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy védelme alatt dolgozó törvényes és tökéletes Sas páholy centenáriumi kiadványa*. [Budapest].

³⁴ Bernát 1913, 406. Bernát István az idézetben szereplő „400 éves hagyományok” említésekor az akkor csaknem négy évszázada elindult reformáció tanítására és gyakorlatára utalt. Bernát cikkére Haypál már saját nevének használatával válaszolt a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban*. Ezzel sajtóvita bontakozott ki a szabadkőművesség egyházi megítéléséről. Ennek ismertetésére tanulmányomnak a kiadó által megszabott terjedelmi korlátai miatt itt nem tudok kitérni.

- Bolyki – Ladányi 1999 = Bolyki J. – Ladányi S.: A református egyház 1918–1948 között. In: *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok*. Szerk. Barcza J. – Dienes D. Sárospatak, 7–100.
- dr. Berényi 2002 = dr. Berényi Zs. Á.: A magyar szabadkőművesség béke-kísérletei. In: *Trianon és a Szabadkőművesség. Dokumentumok, tanulmányok*. (Szabadkőműves füzetek 1.) Szerk. Márton L. H. n. 19–57.
- dr. Dömölki 2017 = dr. Dömölki J.: „A népért, a sötétség ellen, az igazsággal!” *A szabadkőműves szövetség magyar nyelvű irodalmának kalauza és bibliográfiája 1786–2017*. Budapest.
- Géra 2017 = Géra E.: A Budapest–Budai Református Egyházközség története a második világháború előtt. *Valóság* 60/ 2: 78–85.
- Jászberényi 2005 = Jászberényi J.: *A magyarországi szabadkőművesség története*. H. n.
- L. Nagy 1980 = L. Nagy Zs.: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931)* Budapest.
- Nagy 2006 = Nagy Zs.: Haypál Benő, a budai gyülekezet első lelkésze. In: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. 1. kötet. Szerk. Kósa L. Budapest, 523–527.
- Péter 2007 = Péter I. Z.: *Ady és Csinszka. Egy másik szerelem története*. Budapest.
- Tengely 2011 = Tengely A.: *A magyar egyházak a forradalmak korában*. Eger.
- Zoványi 1977³ = Zoványi J.: Haypál Benő. In: Uő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Harmadik javított és bővített kiadás. Szerk. Dr. Ladányi S. Budapest, 244.

Rövidítésjegyzék

é. n. = év nélkül

évf. = évfolyam

h. n. = hely nélkül

sz. n. = szerző nélkül

uo. = ugyanott

ILLÉS IMRE ÁRON

A helyi tisztviselők *nominatio*ja a késő római kodifikációban

The *nominatio* of the municipal magistrates in the late Roman codification. It is a commonplace of the literature that the elections performed by the municipal assemblies were replaced by the appointment via the municipal councils by the 3rd century AD. However, the exact content of the word *nominatio* is obscure in this process, and it is sometimes identified with the *nominatio* known from the earlier municipal charters, that is, the nomination of the candidates, and thus it must have been followed by a formal election. This article examines the relevant texts of the late Roman codification and proves that from the end of the principate the *nominatio* was technically the appointment of the actual magistrates, not the nomination of the candidates.

Keywords: elections, municipal administration, *nominatio*, *Digesta*, *Codex Theodosianus*, *Codex Iustinianus*

A köztársaság végi – principatus-kori római tisztviselő-választások menetét jól ismerjük, mivel a birodalmi (pl. *consulok*) és a helyi városi (pl. *duumvirek*) választásokról bőszeges, egymást kölcsönösen kiegészítő forrásokkal rendelkezünk.¹ Az nem kérdéses, hogy a római tisztviselők kijelölésének folyamatában idővel a tényleges, népgyűléseken történő választásoknak egyre kevesebb szerepe lesz, először egy szűkebb testület „választ”² (Rómában a *senatus*, a városokban a városi tanács),³ később pedig kiüresednek vagy teljesen el is tűnnek a hagyományos tisztségek is.⁴ A forrásadottságok miatt a késő római kori „választások” a

¹ Ld. pl. Taylor 1966; Staveley 1972; Mouritsen 1988; Jakobson 1999; Vishnia 2012, magyarul Németh – Nótári 2006 és Illés 2016. Az elmúlt évek nemzetközi szakirodalmából Rodríguez Neila több évtizedes munkásságát érdemes kiemelni, ld. Rodríguez Neila 2020 (a jegyzetekben a korábbi anyaggal).

² A szakirodalom gyakran – jobb híján – a „választás” (*election*, *Wahlen* stb.) szót használja erre a folyamatra, de ez valószínűleg egyre kevésbé jelent tényleges választást, és inkább formális megerősítésről, jóváhagyásról beszélhetünk.

³ A birodalmi választásoknál ez a principatus elején, a helyi választások esetében inkább a végén válik jellemzővé. A helyi választásokhoz ld. pl. Abbott – Johnson 1926, 85 (*curia which then made the election by formal vote*); Jones 1964, 728–729 (*a candidate was nominated for each post ... the nomination was confirmed by the council*); Liebeschuetz 2001, 110 (*civic magistrates ... were appointed by the council from its membership*).

⁴ Curchin 2014.

legkevésbé ismertek, a jelen tanulmány így egy ezzel kapcsolatos terminológiai kérdést, a *nominatio* késő római jelentését vizsgálja.⁵

A városi tisztviselő-választások esetében a *nominatio* eredetileg – és teljesen egyértelműen – a hivatalra pályázók jelölését jelentette: túl kevés pályázó esetén a választásokat vezető *duovir* jelölt ki hivatalra pályázónak annyi személyt, amennyi a szükséges létszámhoz hiányzott, majd ezek a személyek is jelölhetek (*nominare*) még egy-egy pályázót.⁶ Birodalmi szinten pedig a *nominatio* jelölte az egyes hivatalokra történő – adott esetben kötelező érvényű – császári jelölést is.⁷ Ennek megfelelően a principatus idején a *nominatio* még semmiképpen sem jelent megválasztást, kinevezést, csak a hivatalra pályázók megnevezését/kijelölését, akik közül utóbb – akár hónapokkal később – majd választás dönti el, hogy ki lesz ténylegesen a tisztviselő. A *principatus* végére, a *dominatus* elejére azonban a népgyűlés már csak kivételes esetekben választ,⁸ a tisztségviselők megválasztása/kijelölése már az *ordo/curia* feladata:⁹ a következő évre vonatkozó *nominatio*t általában a hivatalban lévő *magistratus*ok végzik,¹⁰ és a hivatali utód alkalmasságáért anyagi felelősséggel is tartoznak.¹¹

Volt-e azonban választási procedúra¹² a *nominatio*t követően? Meg kellett-e még választani külön a „tisztségre jelölteket” (*nominatus magistratus*) tényleges *magistratus*okká, azaz korszakunkban a *nominatio* ténylegesen csupán a tisztségre való jelölést jelentette-e, s e jelöltekről kellett-e még utólag szavaznia a népnek vagy a tanácsnak, vagy sem?¹³ A kérdés azért is fontos, mert Theodor Mommsen a CIL X. kötetében megjelent nagy hatású összefoglalásában a következő folyamatot feltételezi a Kr. u. 4. század elején:¹⁴ 1, *nominatio* március 1-jén; 2, választások a jelöltek közül március folyamán, még április 1. előtt; végül 3, hivatalba lépés július elsején. Ahol a szakirodalom állást foglal a kérdésben,¹⁵ ott a válasz változó: Langhammer a Const. CTh. 12.1.28 (339)-ben szereplő *nominatio*est ma-

⁵ Hogy az egyes terminusok jelentésében milyen komoly változások lehetnek, azt jól mutatja a *suffragium* szó jelentésváltozása, amely a „szavazat” jelentésből eljut az illegális „protekcióig” (vö. Ste. Croix 1954, magyarul Kelemen 2018).

⁶ A folyamat leírását tartalmazza a *lex Malacitana* 51 (magyarul ld. Illés 2007).

⁷ Ld. az 1. jegyzetben idézett szakirodalom vonatkozó részét, kifejezetten a birodalmi *nominatio*óval kapcsolatos problémákhoz ld. Astin 1969, Holladay 1978. A továbbiakban *nominatio* alatt végig a helyi, nem pedig a birodalmi *nominatio*t értem.

⁸ Ld. CTh. 12.5.1.

⁹ Ld. 3. jegyzet.

¹⁰ Ld. 27. skk. jegyzetek.

¹¹ Ld. Rampazzo 2011.

¹² Azaz inkább formális jóváhagyás, mivel a tisztségviselők többnyire saját utódjukat jelölik, így választási lehetőség általában nincs.

¹³ A problémát a szó alapjelentése alapján nem lehet megoldani, a *nominatio* lehet „jelöl/megnevez valakit mint pályázót” vagy „kijelöli/kinevezi a tisztségviselőt”.

¹⁴ *Ibi enim nominationes magistratuum municipalium fieri iubentur k. Martiis (C. Th. 12, 1, 28) et 'ante tres menses vel amplius' quam ineunt (C. Th. 12, 1, 8 = C. Iust. 1, 56, 1), id quod recte accipimus comitia municipalia mense Martio ante k. Apr., iniisse autem magistratus k. Iulii* (Mommsen 1883, 91). Mommsen ezen általánosító rekonstrukciója a tisztviselők július 1-jei hivatalba lépéséről a szakirodalomban *communis opinio*nak számít, bár egyértelműen hibás, ld. Illés 2016.

¹⁵ A választásokkal kapcsolatos munkák általában nem térnek ki a késő római idősakra – joggal, mivel klasszikus értelemben lévő választások már nincsenek –, és a Kr. e. 1 és Kr. u. 1. századra koncentrálnak a forrásadottságoknak megfelelően.

gától értetődően *Wahlcomiti*ennek tekinti,¹⁶ Blume szerint is a *nominatio* megegyezett a választással a *dominatus* alatt.¹⁷ Ezzel szemben Staveley és Jones feltételez egy (formális) jóváhagyást a helyi tanács részéről a *nominatió*t követően.¹⁸ Részletes érvelést azonban egyiküknél sem találunk, így érdemes megvizsgálni, hogy a késő római kodifikáció szóhasználatára alapján igazolható-e egy *nominatió*t követő választás vagy akár formális jóváhagyás léte.¹⁹

Mit árul el tehát a *nominatió*ról a késő római kodifikáció? Úgy tűnik, főszabály szerint a *nominatio* a *curiákban* a *decuriók/curialisok* jelenlétében történik (*Cod.* 10.32.2),²⁰ mégpedig 2/3-os – elvi – jelenléttel: *CTh.* 12.1.84 (381);²¹ *Cod.* 10.32.45 (395) = *CTh.* 12.1.142,²² vagy legalábbis egy igen népes gyűlésen: *Cod.* 10.72.8 = *CTh.* 12.6.20 (386).²³ A *nominatio* esetében tehát fontos volt, hogy a *nominatus*t azonnal értesítsék (*Cod.* 10.32.2);²⁴ hogy a *nominatio* nyilvánosság előtt történjen (*non secretim, sed publice, CTh.* 12.6.20 *interpretatio*), így kevésbé legyen lehetőség visszaélésekre; továbbá, hogy a *nominatusok* biztosan alkalmasak legyenek a tisztségre/feladatra – ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy legyen elég pénzük a költségekre.²⁵

A tényleges *nominatió*t jellemzően az éppen hivatalban lévő tisztviselő hajtja végre, azaz úgy tűnik, többnyire mindenki²⁶ a saját utódát „nominálja”: *Ulp. Dig.* 50.1.2.3,²⁷ *Pap.*

¹⁶ Langhammer 1973, 48.

¹⁷ Blume é. n.: *That a man who nominated another to an office (which was equivalent to an election during the later empire)...*

¹⁸ Staveley 1972, 226: *...the responsibility for appointing local magistrates was transferred from the assembly to their predecessors in office. Even the local Senate did no more than formally ratify their choice, és Jones 1964, 728: the nomination was confirmed by the council.*

¹⁹ A lenti forrásokban nemcsak a tisztségre, hanem a *munusokra* történő *nominatio, creatio* is szerepel, mivel a forrásaink általában nem tesznek különbséget a kettő között.

²⁰ *Observare magistratus oportebit, ut decurionibus sollemniter in curiam convocatis nominationem ad certa munera faciant eamque statim in notitiam eius qui fuerit nominatus per officialem publicum perferre curent, habituro appellandi, si voluerit, atque agendi facultatem apud praesidem causam suam iure consueto: quem si constiterit nominari minime debuisse, sumptus litis eidem a nominatore restitui oportebit.*

²¹ *In nominationibus a singulis quibusque ordinibus celebrandis dudum expressae quantitatis modum eatenus volumus custodiri, ut eorum in duabus, quae concilio adesse debent, partibus numerus derogetur, quos aut obtentus debilitatis alienat aut senectus pigra remoratur aut clericatus obsequia vindicarunt aut crimen desertionis absentat, ut ex reliquo numero duabus tertiis supputandis.*

²² *Nominationum forma vacillare non debet, si omnes qui albo curiae detinentur adesse non possunt, ne paucorum absentia sive necessaria sive fortuita debilitet, quod a maiore parte ordinis salubriter fuerit constitutum, cum duae partes ordinis in urbe positae totius curiae instar exhibeant.*

²³ *In celeberrimo coetu curiae consensu et iudicio omnium.*

²⁴ Ennek az esetleges fellebbezéssel kapcsolatban is jelentősége van. Hasonló előírás a *lex Troesmen-sium* 11-ben a leendő követek értesítéséről (magyarul Illés 2019). Külön értesítésre nem mindig volt szükség, mivel ha a *curia* nagy része jelen van, akkor valószínűleg az érintett is.

²⁵ Az alkalmasság a *nominatio* egyik kulcskérdése, ld. pl. *CTh.* 12.5.1 (326), *Cod.* 11.34. A továbbiakban vizsgált helyek (27. skk. jegyzetek) esetében fontos szempont, hogy a *nominator* anyagilag felelős azért, hogy a *nominatus* alkalmas legyen. Azaz ha olyan személyt „nominál”, aki anyagilag alkalmatlan a feladatra, és ebből a városnak kára származik, a *nominator* anyagi felelősséggel tartozik a kárért.

²⁶ Kivételek persze voltak, vö. *CTh.* 12.5.1.

²⁷ *Sed et si successorem sibi nominavit, patrem obstringit.*

Dig. 50.1.15.1;²⁸ *Pap. Dig.* 50.1.17.14;²⁹ *Cod.* 11.34.2.³⁰ E folyamatba – mint a *provincia* legfőbb tisztségviselője – a helytartó is beleszólhat: *Ulp. Dig.* 49.4.1.3;³¹ *Cod.* 10.72.8 = *CTh.* 12.6.20 (386) (értésíteni kell őket),³² *Cod.* 10.77.1 (409) (a helytartók által alkalmasnak talált személyek nominálása).³³ Olykor pedig a *nominatio* a nép (*populus*) által is történhet, de ez vitathatatlanul kivételes esetnek számít: a *CTh.* 12.5.1 (326) ugyanis a nép szavazatai által történő *nominatiót* (*populi suffragiis nominatio*) helyi szokásjogon alapuló, speciálisan afrikai sajátosságnak tekinti (*in Africa ex consuetudine*).³⁴ A *CTh.* 12.6.20 (386) *interpretatio*³⁵ a *curialisok* vagy a nép részvételéről (*praesentibus aliis curialibus vel populo*) beszél, azonban a rendelkezés eredeti szövegében (*in celeberrimo coetu curiae consensu et iudicio omnium*) az *omnium* az *in celeberrimo coetu curiae* miatt nem a népre, hanem a *curialisokra* utal. Tudjuk tehát, milyen körülmények között zajlott a *nominatio*, de azt nem, hogy pontosan mit is jelenthetett.

A *nominatio* pontos tartalma szempontjából döntő jelentősége van azoknak a szöveghelyeknek, amelyek összemoszák a *nominatio* és a *creatio* jelentését.³⁶ Többször egymás

²⁸ *In eum, qui successorem suo periculo nominavit, si finito magistratu successor idoneus fuit, actionem dari non oportet.*

²⁹ *Nominati successoris periculum fideiussorem nominantis non tenet.*

³⁰ *Si successoris tui successor non idoneum loco suo magistratum denominavit, administrationis eius periculum ad personam tuam spectare nequaquam potest. Etenim nominati successoris dumtaxat quisque periculum suscipere compellitur nec ad nominatoris nominatorem manus iure porrigi possunt.*

³¹ *Solent plerumque praesides remittere ad ordinem nominatum ut Gaium Seium creent magistratum vel alius quis honor vel munus in eum conferatur ...* (Van *nominatim* olvasati javaslat is, ez a lényegét nem érinti.) Egyes vélemények szerint általános szabály volt a helytartó általi jóváhagyás, vö. Churchin 2014, 4. jegyzet., Abbott és Johnson (1926, 85) véleménye szerint, ha az adott tisztviselő elmulasztja jelölni a hivatali utódát, akkor a helytartó javasol jelöltet.

³² *Exactores vel susceptores in celeberrimo coetu curiae consensu et iudicio omnium sub actorum testificatione firmentur, provinciarumque rectoribus eorum nomina, qui ad publici munus officii editi atque obligati fuerint, innotescant. Et animadvertant, quicumque nominaverint, ad discrimen suum universa quae illi gesserint redundare.*

³³ *Irenarchae, qui ad provinciarum tutelam quietis ac pacis per singula territoria faciunt stare concordiam, a decurionibus iudicio praesidium provinciarum idonei nominentur.*

³⁴ *Si magistratus, qui sufficiens duumvir in futurum anni officium nominationes impertunt, periculi sui contemplatione provideant, ut, quamvis populi quoque suffragiis nominatio in Africa ex consuetudine celebretur, tamen ipsi nitantur pariter ac laborent, quemadmodum possint ii, qui nominati fuerint, idonei reperiri. Nam aequitatis ratio persuadet, nisi idonei fuerint nominati, ipsos, quorum est periculum, aditineri.*

³⁵ Azaz nem kortárs (!), hanem későbbi magyarázata.

³⁶ A *creare* jelentése ebben a kontextusban „megválaszt, választás eredményeképpen tisztviselővé tesz, tisztviselővé tesz, tisztviselővé kinevez” (vö. Spichenko 2002–2003), így a Mommsen-féle értelmezés szerint a *nominatiót* (azaz a jelöltállítást) követnie kell egy ettől időben is elkülönülő *creationak*. Fontos, hogy ez a *creatio* hivatalba lépést még nem jelent, csak azt, hogy a következő tisztviselő a *creatus* személy lesz (mint a *consul designatus* esetében, aki a *consuli* tisztre már megválasztott, de a hivatalát még el nem foglalt személy volt), vö. *Cod.* 10.70.1: ha a *creatio* után hal meg, de még nem kezdte el a közfeladatot, ill. tisztséget. Bár úgy tűnik Papir. *Dig.* 49.1.21.1 összemosza a *creatiót* és a hivatalba lépést, itt esetleg csak arról van szó, hogy elhúzódik az esetleges fellebbezés.

mellett szerepel a *nominatio* és a *creatio*,³⁷ s bár ezek egy részében akár két külön aktusról is szó lehetne, ez nem valószínű, mivel így hiányosak lennének a szövegek. Például a *CTh.* 12.1.192 = *Cod.* 10.32.59 (436)³⁸ szerint a *nominatio*val kapcsolatban a *nominatus*nak és a *creator*nak kell egybehangzó jelentést (*consona relatio*) tenni. Ha a *nominatio* és a *creatio* két külön aktus lenne, akkor a *nominatus* (és a *nominator*) a *nominatio*ról, a *creator* (és esetleg a *creatus*) a *creatio*ról tudna nyilatkozni, így ebben az esetben a *consona relatio*hoz vagy *nominatus* és *nominator*, vagy *creatus* és *creator* lenne a logikus,³⁹ esetleg a teljes folyamathoz (a *nominatio*hoz és a *creatio*hoz) mind a négyen. Az egybehangzó nyilatkozat (*consona relatio*) miatt⁴⁰ azonban itt a *nominatus* és a *creator* ugyanarról az eseményről nyilatkozik, így a *nominatio* és a *creatio* szükségképpen ugyanazt az aktust jelöli.

Hasonló logika alapján a két szó tartalmának azonosságát sugallják a következő helyek is: *Ulp. Dig.* 50.8.2.7.⁴¹ ha a *nominatus* a *nominatio* időpontjában még alkalmas, akkor a *creator* nem felelős, ha később a *nominatus* anyagilag tönkre menne. A *creator* felelősségét az érintené, hogy a *creatio* időpontjában alkalmas-e az illető, azaz a *nominatio* és a *creatio* ideje itt is megegyezik. *Cod.* 10.72.2 = *CTh.* 12.6.8 (365).⁴² azoknak a *nominator*ai, akiket a *horreumok* és a *pagusok* élére állítottak (*creare*), viselik az anyagi felelősséget, ha a *nominatusok* nem alkalmasak. Itt a *nominator*, *nominatus* kifejezésekben foglalt cselekvést a *creare* ige jelzi, ez ismét azt sugallja, hogy a *nominatus/nominator* tevékenysége egybeesett a *creatio*val.

A következő szöveghelyek azonban nemcsak *sugallják*, hanem egyértelműen *bizonyítják* is a két kifejezés tartalmi azonosságát. A *Cod.* 10.68 *titulus*ában *creatio*ról van szó, míg a 10.68.1 szerint, ha személyes ellenségeskedés miatt lesz valaki *creatus*, akkor nem árt neki ez (!) a *nominatio*,⁴³ mivel nem alapulhat személyes ellenségeskedésen a *creatio*.⁴⁴ Azaz felváltva, egymásnak megfelelő fogalmakként használja a *nominatio*t és a *creatio*t. A

³⁷ Az egyszerűség kedvéért olykor a főnévi *nominatio* és *creatio* alakot használom akkor is, ha a latin szövegben megfelelő egyéb (ige, *participium*, főnév) alakok szerepelnek, pl. *nominatus* ~ „jelölt”, *nominator* ~ „jelölő” stb.

³⁸ *Si quos spontaneos hypomnematografi munificos suis exhortationibus ad publicas nominaverint functiones, Augustalis iubemus non expectandum esse consensum, qui fit plerumque venalis, sed utriusque partis sufficere voluntatem, ut incipiat functio, quam nullus incusat, tum ad memoratum iudicem tam nominati quam etiam creatoris consona relatione currente: quam si suscipere vel confirmare distulerit, sciat se XXV auri librarum condemnatione plectendum.*

³⁹ A *nominatio* korábbi aktusáról miért csak a *creator* tegyen jelentést, miért marad ki a *nominator*, aki egyébként is anyagi felelősséggel tartozik a *nominatus*ért?

⁴⁰ Ha nem szerepelne ott a *consona relatio* (~ egybehangzó jelentés), akkor elvileg elképzelhető lenne, hogy a *nominatus* csak a *nominatio*ról, a *creator* pedig csak a *creatio*ról nyilatkozik.

⁴¹ *Si eo tempore, quo nominatus est, idoneus, postea lapsus facultatibus damnus debitis rei publicae dederit: quia fortuitos casus nullum humanum consilium providere potest, creator hoc nomine nihil praestare debet.* Ha a *creatio* különbözne a *nominatio*tól, akkor a *creator* esetében a *creatio* időpontja lenne fontos, nem a *nominatio*é.

⁴² *Iuxta inveteratas leges nominatores susceptorum et eorum, qui ad praeposituram horreorum et pagorum creantur, teneantur obnoxii, si minus idonei sint qui ab iisdem fuerint nominati, nec quicquam ex eorum substantia celebrata per interpositam personam emptione mercentur.*

⁴³ Különösen fontos, hogy itt a „*creatus es*” kifejezésben foglaltakra *hanc nominationem*ként utal vissza.

⁴⁴ 10.68.0. *Si propter inimicitias creatio facta sit. 10.68.1 Si propter inimicitias ad munera civilia creatus es, hanc tibi nominationem non nocere praesidis aequitas faciet, cum et publicae utilitatis intersit non ex inimicitia creationes fieri debere, sed existimatione vera et commodo rei publicae.*

nominatorok felelősségéről több szöveghely is szól. Gord. *Cod.* 11.34(33).1–2: A *titulus nominator*okról beszél, de az első *constitutió*ban csak *creatio*, a másodikban csak *nominatio* fordul elő.⁴⁵ Constant. *CTh.* 12.6.1 (321): A *creator* nem lenne felelős, ha a *nominatio* megfelelő lett volna. Itt is tehát a *creator* nem azért mentesülne a felelősség alól, mert nem ő a *nominator*, hanem azért, mert megfelelő volt a *nominatio*.⁴⁶ Ráadásul, ha a *creatio* és a *nominatio* két külön aktus lenne, akkor nemcsak a *nominator*,⁴⁷ hanem a *creator*⁴⁸ is külön-külön anyagi felelősséggel tartozna. Ez azonban így különválasztva sehol sem jelenik meg, ami különösen Pap. *Dig.* 50.1.13-ban figyelemre méltó, mivel itt a szerző igen részletesen számba veszi, hogy a hivatalát el nem látó *magistratus*ért kiket és milyen sorrendben lehet, illetve kell perelni a helytállásért.⁴⁹ Itt azonban csak a *nominator* szerepel (*qui non idoneum nominavit*), külön *creator*ról szó sincs, így már ekkor sem tekinthetjük két különálló aktusnak a *nominatiót* és a *creatiót*. Megállapíthatjuk tehát, hogy a *nominatio* és a *creatio* jelen-

⁴⁵ 11.34.0. De periculo **nominatorum**. 11.34.1 Hi, qui a te collegaue tuo magistratus **creati sunt**, etiamsi maxime fideiussores non exegistis, tamen si per id temporis quo magistratus honor deponebatur solvendo fuerunt, periculo vos **creationis** non fecerunt obnoxios ex eo, quod casu aliquo patrimonium eorum mutilatum sit, cum cessationi suae id debeant imputare damnaue rei publicae, si qua ob culpam eorum passa est, sarcire, qui, cum nomine publico eos convenire potuissent, id facere superederunt. 11.34.2 Si successoris tui successor non idoneum loco suo magistratum denominavit, administrationis eius periculum ad personam tuam spectare nequaquam potest. Etenim **nominati** successoris dumtaxat quisque periculum suscipere compellitur nec ad **nominatoris nominatorem** manus iure porrigi possunt.

⁴⁶ Si quem susceptorem evertisse constiterit rationem et ad solvendum non esse idoneum, **creator** eius hac necessitate teneatur, ut, quidquid ille dilapidavit, ipse de propriis rebus instauret compellaturque damnum omne sarcire, quod non esset illatum, si in idoneis **nominandis** competens adhibitum esset examen.

⁴⁷ Vö. pl. Ulp. *Dig.* 50.1.2.3: Sed et si successorem sibi **nominavit**, patrem obstringit; Pap. *Dig.* 50.1.11.1: Quod si forte is, qui periculo suo **nominavit** magistratum, solvendo sit, utrum in eum prius actio reddi quasi fideiussorem debeat, an vero non alias, quam si res a collega servari non potuerit? Sed placuit fideiussoris exemplo priorem conveniendum qui **nominavit**, quoniam collega quidem negligentiae ac poenae causa, qui vero **nominavit**, fidei ratione convenitur; Pap. *Dig.* 50.15.1. In eum, qui successorem suo periculo **nominavit**, si finito magistratu successor idoneus fuit, actionem dari non oportet.

⁴⁸ Vö. pl. Ulp. *Dig.* 50.8.2.7: Si eo tempore, quo nominatus est, idoneus, postea lapsus facultatibus damnum debitis rei publicae dederit: quia fortuitos casus nullum humanum consilium providere potest, **creator** hoc nomine nihil praestare debet (indirekt módon); Constant. *CTh.* 12.6.1 (321): Si quem susceptorem evertisse constiterit rationem et ad solvendum non esse idoneum, **creator** eius hac necessitate teneatur, ut, quidquid ille dilapidavit, ipse de propriis rebus instauret compellaturque damnum omne sarcire, quod non esset illatum, si in idoneis nominandis competens adhibitum esset examen.

⁴⁹ Quid ergo, si alter ex magistratibus toto anno afuerit aut forte praesens per contumaciam sive ignaviam vel aegram valitudinem rei publicae negotia non gesserit et omnia collega solus administraverit, nec tamen tota res ab eo servari possit? Talis ordo dabitur, ut in primis qui rei publicae negotia gessit et qui pro eo caverunt in solidum conveniantur, mox peractis omnibus periculum agnoscat qui **non idoneum nominavit**, postremo alter ex magistratibus, qui rei publicae negotiis se non immiscuit. Nec iuste qui nominavit universi periculum recusabit, cum scire deberet eum, qui nominaretur, individuum officium et commune periculum suscepturum. Nam et cum duo gesserunt et ab altero servari quod debetur non potest, qui collegam nominavit, in universum convenitur. A feladatokat ténylegesen ellátó másik tisztviselő, az ő kezesei, az alkalmatlan *magistratus nominator*a, végül a feladatokat el nem látó – implicite alkalmatlan – *magistratus*.

téstartalma már legkésőbb a 3. század elején⁵⁰ nagymértékben fedte egymást, Severus Alexandertől fogva (*Cod.* 10.68.1) pedig biztosan egymásnak kölcsönösen megfeleltethető szinonimák voltak. Így biztosan nincs egy – pl. Mommsen által is feltételezett – külön alkalom, amely jóváhagyta, megerősítette volna ezt a *nominatiót*,⁵¹ különösen nem szabályos választás révén (*municipalia comitia*).⁵²

Érdemes még kitérnünk azokra a helyekre, ahol megjelenik a „választás” (*eligere, electio*) is.⁵³ *CTh.* 12.6.20 (386) *interpretatio*:⁵⁴ *nominati vel electi*; *CTh.* 12.1.66 (365): az *ordóba* nem kerülhet senki *nisi nominati, nisi electi*;⁵⁵ *CTh.* 12.1.148 (395): provinciális pap esetében is *eligantur* és *nominentur*;⁵⁶ *Cod.* 10.32.46 (395): az érdemeik és vagyonuk révén legméltóbbakat kell *eligere ad munera*, nehogy olyanokat nomináljanak, akik nem tudják ellátni ezeket.⁵⁷ Ezek a helyek is megerősítik a fentieket, mivel a *nominatiót* és az *electiót* szinonimaként, egymással felcserélhető, nem pedig egymást követő aktusként kezelik, s ez is azt bizonyítja, hogy a korábbi, népgyűlés általi választás szerepét a *nominatio* vette át. Ugyanígy a *CTh.* 12.1.8 = *Cod.* 1.56.1 (323?): ha a *nominatus* jogosan fellebbez, akkor helyette mást kell *subrogare*,⁵⁸ ez utóbbi szintén a valaki helyére történő választás terminusa, nem pedig a jelölésé.

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy késő római jogforrásokban a *nominatio* már nem a korábbi „pályázónak jelöl” jelentésében szerepel, hanem a megválasztás, kinevezés (*creatio, electio*) szinonimája, így nem indokolt egy *nominatiót* követő későbbi megerősítést vagy választást feltételezni. A *nominatio* többnyire a városi tanácsban történt 2/3-os

⁵⁰ A fenti *Digesta*-részletek szerzői, Ulpianus és Papinianus is a 2. század végén és a 3. század elején alkották meg műveiket.

⁵¹ Megerősítés (*firmare*) csak *Cod.* 10.72.8 = *CTh.* 12.6.20 (386) szerepel a *nominatio*val kapcsolatban, de itt a két aktus valószínűleg azonos, mivel az adószedők (*exactor/susceptor*) megerősítése (*firmare*) után a *nominatorok* felelősségéről van szó.

⁵² Ne feledjük, Mommsen ezt 4. századi adatokra alapozza, maga a folyamat az 1–2. századra még érvényes lehetne, de utóbbi időszakra vonatkozóan nincsenek napra pontos dátumaink.

⁵³ Fontos szem előtt tartani, hogy a modern „választás, *election, Wahlen*” szavak számunkra egyértelműen népszavazáson történő választást implikálnak, míg az eredeti latin egyszerűen kiválasztást jelent, amelyet nem feltétlenül a nép végez, hanem a tanács, vagy akár az adott tisztviselő is. A népgyűlés(en) történő választás) latin neve a *comitia*, ld. az 1. jegyzetben idézett szakirodalmat.

⁵⁴ *Interpretatio. Exactores et susceptores publicae functionis non secretim, sed publice praesentibus aliis curialibus vel populo necessitates agendas expediendasque suscipiant: et qui nominati vel electi fuerint, iudicibus innotescant: scituris his, qui de electione talium fuerint apud acta professi, quod, si quid everterint, ad eorum, a quibus electi sunt, dispendium pertinebit.*

⁵⁵ *Ordinibus curiarum, quorum nobis splendor vel maxime cordi est, non adgregentur nisi nominati, nisi electi, quos ipsi ordines coetibus suis duxerint adgregandos, nec quis ob culpam, ob quam eximi deberet ex ordine, mittatur in curiam.*

⁵⁶ *Cum super ordinando sacerdote provinciae publicus esset ex more tractatus, idem nostra auctoritate decretum est, ut ad subeunda patriae munera dignissimi et meritis et facultatibus eligantur nec huiusmodi nominentur, qui functiones debitas implere non possint.*

⁵⁷ *Ad subeunda patriae munera dignissimi et meritis et facultatibus curiales eligantur, ne tales forte nominentur, qui functiones publicas implere non possint.*

⁵⁸ *Decuriones ad magistratum vel exactionem annonarum ante tres menses vel amplius nominari debent, ut, si querimonia eorum iusta videatur, sine impedimento in absolvendi locum alius subrogetur.*

jelenléttel, s jellemzően a tisztviselő (olykor a nép vagy a tanács)⁵⁹ nominált, ezt még ugyanazon az ülésen jóváhagyhatták, de a *nominatio/nominator* és a *creatio/creator* szinonim fogalmakként való használata miatt bizonyosan nem volt külön utólagos döntés erről egy másik időpontban vagy másik testület által.

Bibliográfia

Szakirodalom

- Abbott – Johnson 1926 = Abbott, F. F. – Johnson, A. C.: *Municipal Administration in the Roman Empire*. London.
- Astin 1969 = Astin, A. E.: *Nominare in Accounts of Elections in the Early Principate*. *Latomus* 28: 863–874.
- Blume é.n. = Blume, F. H.: *Annotated Justinian Code*. 2nd edition. http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/_files/docs/book%20-11pdf/book11-34.pdf, hozzáférés ideje: 2013-08-29, 8:26
- Curchin 2014 = Curchin, L. A.: *The End of the Local Magistrates in the Roman Empire*. *Gerión* 32: 271–287.
- Holladay 1978 = Holladay, A. J.: *The Election of the Magistrates in the Early Principate*. *Latomus* 37: 874–893.
- Illés 2007 = Illés I. Á. (ford., bev., jegyz.): *A lex Irnitana (egy Flavius-kori municipium törvénye)*. (Documenta Historica 77.) Szeged.
- Illés 2016 = Illés I. Á.: Július 1. mint a városi tisztségviselők hivatalba lépésének időpontja: egy tudománytörténeti mítosz? In: *Tanulmányok a hetvenéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk. Székely M. – Illés I. Á. Szeged 2016, 43–68.
- Illés 2019 = Illés I. Á.: *Troesmis város törvénye a Kr. u. 2. század végéről*. *Belvedere Meridionale* 31: 89–99.
- Jones 1964 = Jones, A. H. M.: *The Later Roman Empire 284–602. A social, economic and administrative survey*. Vol. I–II. London.
- Langhammer 1973 = Langhammer, W.: *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2.–4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*. Wiesbaden.
- Liebeschuetz 2001 = Liebeschuetz, J. H. W. G.: *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford.
- Kelemen 2018 = Kelemen M.: *Hivatalvásárlás vagy korrupció? A suffragium helye a késő-római községi választási rendszerében*. In: *350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara*. Szerk. Menyhárd A. – Varga I. Budapest, 76–87.
- Mommsen 1883 = Mommsen, Th. (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. X. pars prior. Berolini.

⁵⁹ Vö. Curchin 2014, 272. Helyi anomáliák, eltérések, szokások mindig vannak. A jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt nem térhettem ki arra, hogy mennyire lehettek elterjedve még a tényleges választások a 3–4. században, így a végkövetkeztetés nem jelenti azt, hogy nincsenek választások, csak azt, hogy a *nominatio*t a központi kormányzat és a *Digesta*ban idézett jogászok már „megválasztásnak” tekintették, ellentétben a *nominatio* korábbi jelentésével.

- Mourtisen 1988 = Mouritsen, H.: *Elections, Magistrates and Municipal Élite. Studies in Pompeian Epigraphy*. Roma.
- Németh – Nótári 2006 = Németh Gy. – Nótári T.: *Hogyan nyerjük meg a választásokat? Quintus Tullius Cicero: A hivatalra pályázók kézikönyve*. Fordította, a jegyzeteket, az előszót és az utótanulmányt írta Nótári Tamás. Szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Németh György. Szeged.
- Rampazzo 2011 = Rampazzo, N.: La „nominatio” e la responsabilità dei magistrati municipali. *Index* 39: 357–372.
- Rodríguez Neila 2020 = Rodríguez Neila, J. F.: Comitia municipales: el elector en su laberinto. In: *Municipal Structures in Roman Spain and Roman Italy. A Comparison. Proceedings of the Colloquium Vienna, 3rd July 2018*. Ed. by Russo, F. Wien, 31–53.
- Spichenko 2002–2003 = Spichenko, N.: Sobre el concepto creare en la Lex Irnitana. *Memoorias de historia antigua* 23–24: 41–46.
- Staveley 1972 = Staveley, E. S.: *Greek and Roman Voting and Elections*. London.
- Ste. Croix 1954 = Ste. Croix, G. E. M.: Suffragium: From Vote to Patronage. *The British Journal of Sociology* 5: 33–48.
- Taylor 1966 = Taylor, L. R.: *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*. Ann Arbor.
- Vishnia 2012 = Vishnia, R. F.: *Roman Elections in the Age of Cicero. Society, Government, and Voting*. New York.
- Yakobson 1999 = Yakobson, A.: *Elections and Electioneering in Rome. A Study in the Political System of the Late Republic*. Stuttgart.

Rövidítésjegyzék

- CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum
Cod. – Codex Iustinianus
CTh. – Codex Theodosianus
Dig. – Digesta Iustiniani

J. NAGY LÁSZLÓ – ABDALLÁH ABDEL-ATI AL-NAGGAR

Magyar kapcsolatok az Öböl menti országokkal (1970–1980-as évek)*

Hungary's Relations with the Gulf countries. Since the second half of the 1970s, the main task of the Hungarian diplomacy has no longer primarily been building and deepening political relations, but rather establishing and pushing the economic and trade relations regardless of political orientation of the countries. In this context, the Hungarian government has given an important role to the Gulf countries. Distinguished relations were established with Kuwait: in 1981 the ruler of Kuwait visited Budapest, and in 1982 the Hungarian head of state visited Kuwait. Hungary developed fruitful trade relations with the United Arab Emirates in the 1980s. The study contains Hungarian and Arabic archival documents.

Keywords: Hungarian–Gulf, foreign trade, Gulf countries, international relations, commercial relations, Qatar–Hungary, Kuwait–Hungary, UAE, diplomacy

Az 1970-es évek második felétől a magyar diplomácia fő feladata már nem a politikai, hanem a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok építése és elmélyítése volt. Egyre határozottabban olyan partnereket kellett felkutatnia, amelyekkel az adott ország politikai orientációjától függetlenül Magyarország előnyös kereskedelmet tudott lebonyolítani. Az „előnyös” konkrétan azt jelentette, hogy Magyarország tőkés devizához, elsősorban dollárhoz jut.

Az 1973-as olajárrobbanás¹ és a nyomában kibontakozó világgazdasági válság mind súlyosabb, az 1980-as évtized elejére pedig már kritikus állapotba juttatta a magyar gazdaságot és társadalmat. A fejlett tőkés országokkal folytatott kereskedelemben Magyarország komoly hátrányba került: a cserearányok romlása következtében egyre több árut kellett előállítania, hogy a szabad devizabevételeit legalább a korábbi szinten tudja tartani. Az

* E cikk a Tempus Közalapítvány támogatásával készült. Abdalláh Abdel-Ati Al-Naggar eredeti munkahelye: Egyiptomi Tudományos Akadémia (Academy of Scientific Research & Technology), jelenlegi (2021) kutatóhelye az ELTE.

¹ Az 1973. október 6–24. közötti arab–izraeli háborúban küzdő arab államok iránti szolidaritásból kiindulva, október 17-én kezdődött az első olajválság, amikor az OPEC hivatalosan bejelentette az olajkitermelés fokozatos csökkentését, és embargót hirdetett az Izraelt támogató országok ellen. Először történt meg, hogy a szervezet bevetette az olajfegyvert politikai céljai elérésére. A jóm-kipúri háború fejleményeire reagálva október 16-án 70%-kal megemelte a szaúdi nyersolaj árát, másnap pedig valamennyi tag bojkottot hirdetett az Izraelt támogató hatalmak (például az Egyesült Államok, Hollandia, Japán) ellen. Az október 17-i OPEC-bejelentés miatt megdöbbent az egész világ. A fejlett országok egyszerre szembesültek az árak gyors növekedésével és a kínálat drasztikus visszaesésével.

uralkodó párt, az MSZMP 1977-ben jutott el odáig, hogy realisan próbáljon szembenézni a világgazdaságban bekövetkezett változások negatív következményeivel. A párt az említett év október 20-án tartott központi bizottsági ülésén megállapította, hogy „az 1973–1975-ben bekövetkezett világgpiaci árrobbanás – amely a világ legtöbb országát súlyosan érinti és gazdasági struktúrájának jelentős átalakítását követeli – számunkra is az elmúlt 30 év legsúlyosabb külgazdasági hatását váltotta ki. Jelentős cserearány-romlást okozott.” Ez a helyzet növelte meg a fejlődő világgal, köztük az arab országokkal folytatott kereskedelem jelentőségét. A pártvezetés különösen ösztönözte azt, hogy a fejlődő országokba irányuló kivitelünkben „növekedjék a komplett berendezések, valamint a komplex termék- és szolgáltatási rendszerek aránya. Ennek szolgálatába kell állítani a műszaki-tudományos együttműködést, valamint a szakemberképzést.”²

Ebben az új diplomáciai orientációban a magyar vezetés fontos szerepet szánt az arab világnak. A magyar–arab gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok múltját tekintve ez nem is tűnt alaptalannak. A Külügyminisztérium 1983 januárjában elkészült, az arab–magyar kapcsolatokat elemző dokumentumában a következőket olvashatjuk: „Az arab országokba irányuló exportunk gyorsabban fejlődik bármelyik más viszonylatnál. 1965–1980 között tízszeresére emelkedett. Miközben 1981-ben a fejlett tőkés országokba irányuló exportunk 2%-kal esett vissza, a fejlődő országokba menő exportunk 17%-kal, az arab országokba irányuló pedig 35%-kal volt nagyobb, mint az előző évben... Az arab országokba irányuló exportunk értéke 1981-ben 620 millió US \$ volt. Ami az összes fejlődő exportunk 65%-a. Az arab országok szerepe a konvertibilis deviza kitermelésben pótolhatatlan, hiszen az említett összegű exportunkkal szemben az arab világból származó importunk csupán 72 millió dollár volt, vagyis a magyar népgazdaság mintegy 550 millió dollár tiszta bevételhez jutott. Ez az összeg (részben) fedezte a fejlett tőkés viszonylatban előállt mintegy 650 millió dolláros mérleghiány költségét.”³ A Külügyminisztérium öt arab országot helyezett az új külgazdasági munka középpontjába, a régi partnernek számító Irakot, Algériát, Egyiptomot és Líbiát, valamint Kuvaitot az Öböl-országokkal együtt. Ez utóbbiakhoz sorolták az Egyesült Arab Emírségeket, Bahreint, Katart, Ománt és Szaúd-Arábiát. Valamennyit a világ legnagyobb kőolajexportőrei között tartották számon, és nagyon jelentős devizatartalékkal rendelkeztek. Ezért fordított a magyar diplomácia különös gondot ezekre az országokra az 1970–1980-as években.

Az olajmonarchiák piacára történő behatolásban Magyarország kiinduló bázisa Kuvait volt, amellyel a függetlensége első éveitől eltekintve nagyon jó kereskedelmi és politikai kapcsolatot sikerült kialakítani. Az 1899 óta brit protektorátus emírátusnak a függetlenségét London 1961. június 25-én ismerte el. Erre Irak baloldali nacionalista miniszterelnöke, Abdel-Karim Kászem⁴ azonnal bejelentette az igényét Kuvaitra. Arra hivatkozott, hogy Kuvait az első világháború előtt ahhoz a vilájethoz tartozott, amelynek a székhelye Bászra dél-iraki város volt. Kászem ellen a britek küldtek csapatokat Kuvaitba, amely megpendítette, hogy esetleg nem az Arab Ligához, hanem a Brit Nemzetközösséghez fog csatlakozni. Az ügy az

² MSZMPdok 1983, 563.

³ MNL-OL XIX-J-1-j. Arab országok 1983. 126. db. 00133/1983. sz. dok. Az arab országokkal való kapcsolataink eredményei, problémái és feladatai, 1983. január 9.

⁴ Abdel-Karim Kászem Mohamed Bakr al-Fadli az-Zubeidi (1914–1963) iraki katonatiszt, miniszterelnök és politikus. Ahmed Haszan al-Bakrral együtt tagja volt az egyiptomi mintájú „Iraki Szabad Tisztek” titkos csoportjának, amely 1958. július 14-én megdöntötte a monarchiát.

ENSZ Biztonsági Tanácsa elé került, ahol a Szovjetunió vétója megakadályozta Kuvait felvételét a világszervezetbe. Moszkva nagy reményeket fűzött Irakhoz, ahol ekkor a kommunistáknak igen erős pozíciójuk volt a kormányban, a tömegszervezetekben és a hadseregben. 1963 februárjában azonban jobboldali fordulat történt Irakban, a kommunista pártot törvényen kívül helyezték. Ezután Moszkva már nem ellenezte Kuvait felvételét az ENSZ-be.

A magyar kormány nyomban lépéseket tett a diplomáciai kapcsolatok megteremtésére. Kuvait is kereste a kapcsolatot a szocialista országokkal, mivel kiegyensúlyozott külpolitika megvalósítására törekedett. A megbeszélések gyorsan és eredményesen zajlottak, s a magyar nagykövet 1964. november 30-án át is adta megbízólevelét az uralkodónak, Abdalláh asz-Szálem asz-Szabáh emírnek. Az eseményről a helyi televízió részletesen tájékoztatót. A nagykövetet fogadta a külügy-, valamint az ipari és a pénzügyminiszter. Mindketten élénk érdeklődést mutattak Magyarország iránt (oktatás, egészségügy, mezőgazdaság). Kuvait moszkvai nagykövetét akkreditálta Budapestre, aki 1965. március 27-én adta át a megbízólevelét Dobi István államfőnek, az Elnöki Tanács elnökének.

A nagykövet budapesti tartózkodásának napjaiban érkezett vissza több kőolajtermelő országban – köztük Kuvaitban – tett szakmai útfjáról egy kőolajipari piackutató delegáció, amely a jelentésében hangsúlyozta, hogy Kuvait érdekes lehet a magyar külkereskedelem számára, mert rajta keresztül beléphetünk az Öböl kis országainak piacára. Az ehhez szükséges jó politikai háttér megteremtését szolgálta a Kállai Gyula miniszterelnök vezette küldöttség látogatása Kuvaitban 1966. február 16. és 20. között. Ő volt az első kelet-európai kormányfő, aki hivatalos látogatást tett az emirátusban. Az 1960-as évtized második felétől fokozatosan és jelentősen emelkedett a magyar export: 1965-ben 14,3 millió, 1970-ben 43 millió Ft, 1974-ben pedig meghaladta a 70 milliót. Ipari fogyasztási cikkeket, mezőgazdasági, valamint gépipari termékeket (autóbuszokat, vontatóhajókat) szállítottunk. Nagyon kedvelték Kuvaitban a magyar brojlercsirkét, 1974-ben 540 tonna volt a magyar export, 1975-ben 6 ezret, 1976-ban pedig már 10 ezret terveztek. Az ügyletet lebonyolító kuvaiti cég vezetője szerint a magyar csirke fogy el a leggyorsabban a boltok polcáról.⁵

Különösen fontos volt, hogy 1964 óta Kuvait devizabetéteket helyezett el a Magyar Nemzeti Bankban. 1974-ben pedig a magyar pénzügyminiszter megállapodott a kuvaiti hatóságokkal, hogy az MNB és a Kuvaiti Nemzetközi Beruházási Társaság 40 millió dollár értékben nyolcéves lejáratú kötvényt bocsát ki, s az ebből befolyó összeget az MNB exportbővítő finanszírozásra fogja fordítani.⁶

Egyértelműen a jó kapcsolatokra utaltak a magas szintű látogatások. Ezek sorában a legjelentősebb az uralkodó, Dzsábir Ahmed Dzsábir asz-Szabáh budapesti látogatása volt 1981. szeptember 14–16. között. A fogadtatás szívélyes volt: arab nyelvű üdvözlés a sajtóban, rövid életrajz, az ország modernizációs eredményeinek a bemutatása. Az ismertetésekben kiemelték, hogy a vendég 1965 óta miniszterelnök, 1966-tól trónörökös és 1977. január 1-jétől államfő.⁷ A tárgyalások folyamán kiderült, hogy a nagy nemzetközi problémákkal (béke, leszerelés, Közel-Kelet) kapcsolatban az álláspontok azonosak vagy nagyon közeli. Természetesen tárgyaltak a mindkét felet érzékenyen érintő iraki–iráni háborúról. Magyarország kereskedelmi kapcsolatai mindkét országgal gyümölcsözők voltak, s ezt az

⁵ *Népszabadság*, 1975. november 6.

⁶ MNL-OL XIX-J-1-j, Arab országok 1975. 142. d. 00177.

⁷ *Népszabadság*, 1981. szeptember 13.

egyik vagy másik fél melletti kiállással nem akarta kockáztatni. (Talán ez volt az egyetlen konfliktus a hidegháború idején, amelybe nyíltan és egyértelműen egyik szuperhatalom sem akart beavatkozni.) A konfliktus Kuvait és az Egyesült Arab Emírségek számára viszont reális veszélyt jelentett, Irán exportálni akarta az iszlám forradalmat ezekbe a miniállamokba, ahol a lakosság nem kis része az iszlám síita ágához tartozott. Az aggodalom és a veszélyérzet tükröződött a közös nyilatkozatban, amely egyúttal határozott felhívás is volt a külső hatalmakhoz, hogy ne akarják megoldani a problémájukat, mert „az Öböl-térség békéjének és biztonságának fenntartásáért egyedül a térség államai felelősek, minden idegen beavatkozás nélkül”.⁸

Egy évvel később az Elnöki Tanács elnöke, Losonczi Pál kuvaiti látogatása (1982. október 31. – november 2.) végén kiadott közös nyilatkozat még határozottabban fogalmazott: „Az Arab-öböl békéjének és biztonságának fenntartásáért – minden beavatkozást kizárva – csakis a térség államai felelősek.”⁹ Szemben az 1981-es „Öböl” megjelöléssel, itt már az „Arab-öböl” elnevezés került be a közös nyilatkozatba. Ez elég egyértelmű állásfoglalásként is felfogható a frontokon ekkor visszavonulásra kényszerített Irak mellett, az öblöt mindig is „perzsának” nevező Iránnal szemben.

A komplikált és kényes helyzet ellenére a magyar–kuvaiti gazdasági és politikai kapcsolatok jók maradtak. A magas szintű látogatások folytatódtak: 1984 áprilisában Apró Antal, az Országgyűlés elnöke járt Kuvaitban, júniusban pedig a kuvaiti hadügyminiszter jött Budapestre. Látogatását a magyar honvédelmi miniszter viszonzta 1985 októberében. (Ekkoriban fenyegette Irán megsemmisítéssel az Öbölben köolajat szállító tankhajókat, s ezért kérte Kuvait, hogy szovjet hadihajók védjék a szállítóhajóikat.) Decemberben Nagy Gábor külügyminiszter-helyettes folytatott megbeszéléseket kuvaiti partnerével, 1986 októberében ugyanezt tette Faluvégi Lajos miniszterelnök-helyettes, pénzügy- és tervezési miniszter.

Az Öböl többi országával, amellyel nem volt diplomáciai kapcsolata Magyarországnak, a kuvaiti hatóságok segítségével az ottani magyar nagykövetség eredményesen tudta intézni a kétoldalú gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok ügyeit. A kereskedelem értéke szerény volt, 1973-ban mindössze 1,5 millió dollár. Itt azonban nem az érték, hanem a kapcsolat volt a fontos. Ezt hangsúlyozta az 1978-as követi értekezleten a kuvaiti nagykövet, amikor megjegyezte, hogy a kuvaiti közvetítésnek köszönhetően „félig-meddig legálisan képvisellem Szaúd-Arábiát és az Emirátusokat is”. Különösen a szaúdi kapcsolat jelentőségét emelte ki, mert az országnak nagyon fontos szerepe van a nemzetközi pénzpiacon, és nem szabad őt elintézni azzal, hogy „reakciós”. A nagykövetet 1976-ban szívélyesen fogadták a talán legkonzervatívabb országban, s közölték vele, hogy közvetlenül is hajlandók kereskedni Magyarországgal. Különösen a bábolnai baromfitenyésztő rendszer iránt érdeklődtek.¹⁰

Az Egyesült Arab Emírátsok (EAE), miután az angol protektorátus megszűnt a térségben az 1960-as évek végén, 1971. december 2-án hét kis sejksegből alakult meg Zájid bin Szultán vezetésével. Katar, Bahrein és Omán nem csatlakozott, mindhárom független, önálló állam maradt.

A 75 ezer km² kiterjedésű állam területének kevesebb mint 1%-a alkalmas mezőgazdasági művelésre. Lakossága a megalakulásakor nem érte el a félmilliót, napjainkban viszont

⁸ MKEvk 1981, 281.

⁹ MKEvk 1982, 334.

¹⁰ MNL-OL XIX-J-1-j, Követi értekezlet 1978. 2. db. 001660/12. sz. dok. A fejlődő országokkal foglalkozó regionális értekezlet. Budapest, 1978. július 27–28.

már 10 millióra tehető. Ebből kb. 7 millió nem őslakos, hanem vendégmunkás, főleg indiai és pakisztáni származású. A kőolaj kitermelése az 1960-as évek végétől rohamosan növekedett. A befolyt jövedelem az 1970-es évtized végére elérte a 10 milliárd dollárt, amely az 1980-as évek elején bekövetkező árcsökkenés következtében 7 milliárdra csökkent, de az évtized végére már ismét meghaladta a 10 milliárdot.¹¹

Az Öböl államai 1981-ben az európai integrációs szervezet mintájára létrehozták az Öböl menti Együttműködési Tanácsot. Megalakításának a gazdasági okokon túl nagyon komoly biztonságpolitikai oka is volt: az univerzalista iráni iszlám forradalom, amely veszélyt jelentett az olajmonarchiák társadalmi rendjére, belső stabilitására. Veszélyeztette a térség stabilitását az iraki–iráni háború is.

Az Öböl államaiba beáramló jövedelem óriási, főleg infrastrukturális beruházásokat tett lehetővé (repülőterek, utak stb.). Ezek sokszor átgondolatlanul, hosszú távú tervezést mellőzve történtek (például egymáshoz közel építettek repülőtereket). A hirtelen jött pénzbőség is hozzájárulhatott ehhez, hiszen ezek a miniállamok rövid idő alatt óriási utat tettek meg, „a teveországból az atomkorba katapultáltak”, írta róluk egy ott járt magyar újságíró.¹²

A magyar diplomácia – elsősorban gazdasági érdekektől vezérelve – az 1970-es években kezdett fokozottabban érdeklődni az Öböl-államok iránt. Természetesen Magyarország hosszabb távon nem mondott le arról, hogy diplomáciai kapcsolatot létesítsen ezekkel a konzervatív olajmonarchiákkal. Ezt azonban elsősorban az afganisztáni szovjet intervenció akadályozta.

A magyar–emirátusokbeli kapcsolatokról elmondható, hogy „Magyarország már hosszú ideje élénk érdeklődést tanúsít a kapcsolatok fejlesztése iránt a kemény feltételeket diktáló, ám hatalmas pénzügyi tartalékokkal rendelkező, készpénzzel fizető piaccal. Gazdasági kapcsolataink lényegében az 1970-es évek közepétől indultak fejlődésnek.”¹³ 1976. március 6-tól 9-ig Faluvégi Lajos vezetésével magyar delegáció folytatott tárgyalásokat az Arab Emirátusok Államszövetségének képviselőivel, bankok és fejlesztési intézmények vezetőivel. „A megbeszéléseken kitűnt, hogy eredményes együttműködés valósulhat meg többek között a mezőgazdaságban, az egészségügyben, a magyar iparnak lehetőségei nyílnak kikötői berendezések szállítására.”¹⁴

Dubaiban, az azonos nevű emírség fővárosában Magyarország 1976 óta tartott fenn vállalati képviseleti irodát.¹⁵ Abu-Dzabiban, az állam legnagyobb városában pedig 1985 óta működött magyar képviselet (Hungarian Trade Centre). Magyar részről a pénzügyminiszter (1976-ban és 1979-ben), a külkereskedelmi miniszter és külügyminiszter-helyettes (1982-ben és 1986-ban) tett látogatást az Emirátusokban.

Magyarország nem csupán termékeinek felvevőpiacaként tekintett ezekre az országokra, hanem mint pénzügyi központokra is, ahol hitelekhez juthatott. 1978-ban 100 millió dollár

¹¹ Laurens, 1999, 306, 394.

¹² *Magyarország*, 1981. március, 9. sz.

¹³ *Népszabadság*, 1989. augusztus 3.

¹⁴ *Világgazdaság*, 1976. március 11.

¹⁵ Az Egyesült Arab Emírségek és Magyarország 1989. augusztus 2-i hatállyal létesítettek nagykövetségi szintű diplomáciai kapcsolatokat. Erre ld. a 2. számú mellékletet.

hitelt vett fel a Magyar Nemzeti Bank az Egyesült Arab Emírátságokban, amely 1980-ban 25 millió dollárral járult hozzá egy 150 millió magyar hitelfelvételhez.¹⁶

A Hungexpo kiállításszervező cég 1981 februárjában Abu-Dzabiban rendezett magyar kereskedelmi kiállítást. „Kettős értelemben is friss esemény ez: az év első magyar gazdasági rendezvénye külföldön, és Magyarország első jelenléte ebben az Arab-öböl menti olaj-sejkségben. Húsz magyar külkereskedelmi, illetve külkereskedelmi jogú iparvállalat mutatkozik be, s a kiállításon láthatók a helyi iparosítási és infrastruktúra-fejlesztési törekvéseket segítő termékek között kikötői darumodellek, mérlegek, műanyaglágyító, erősáramú villamos berendezések, oktatási felszerelések, lézeres automata szintezők.”¹⁷ A helyszínen járt újságíró megállapította: az EAE hivatalos szervei nagyon nyitottak a kereskedelemre, könnyen adnak vízumot annak ellenére, hogy nincs velük diplomáciai kapcsolatunk. Egyrészt könnyű kereskedni velük, mert nincs diszkrimináció, szabad a piac. Ám nehéz is, mert nincs eladnivalójuk, és óriási a konkurencia. Magyarország 8 millió dollárral „van bent” a piacon, ez elenyésző az évi 6,5 milliárdos importhoz képest. A térségben ismert Tungstam már jó évtizede szállít villanyégőket. Érdeklődés mutatkozott a transzformátorállomások és a magyar kozmetikai ipar termékein túl a herendi porcelánok iránt, amelyeknek a bemutatott darabjai nyomban vevőre is találtak. A magyar terjeszkedésnek azonban hazai gazdasági akadályai is van: szűkek a kapacitások, a gyorsan növekvő keresletet időre és jó minőségben a magyar gyártók nem tudnák produkálni. Ezért kell rangsorolni a piacokat.¹⁸ A legfontosabb azonban a jelenlét fenntartása és a kereskedelem folytatása volt.

1982-ben Dubaiban, 1984-ben Abu-Dzabiban rendeztek Magyar Hetet, 1982-ben a Transelektro vegyesvállalatot hozott létre az Emírátságokban. „A dubai önálló magyar kiállítás megnyitása alkalmából Veress Péter külkereskedelmi miniszter vezetésével november 13. és 17. között magyar gazdasági delegáció látogatott az Egyesült Arab Emírségekbe, ezen belül Abu-Dhabi, Dubai, Sharjah és Fujaira emírségekbe [...] A tárgyalások alapján kedvező lehetőségek mutatkoznak magyar beruházati javak és fogyasztási cikkek szállításának követelésére, különösen az energiatermelés és elosztás, a mezőgazdaság és az öntözés területén.”¹⁹ Az 1970-es évek végétől a luxusszállodák magyar szórakoztató együtteseket (beat és népi zenekarok) szerződtettek. Élénk érdeklődés mutatkozott a futballedzők iránt. A Malév 1983-tól meghosszabbította a kuvaiti járatát Dubaiig.

Az 1970-es évek végétől fokozatosan növekvő kereskedelmi forgalom az 1980-as évek közepén azonban megtorpant, sőt némileg visszaesett. Ennek nem szubjektív okai voltak. A kőolaj ára drasztikusan csökkent, 1985 decemberében 1 barrel (159 liter) nyersolaj 15 dollárba került, ami a konstans értékét tekintve alacsonyabb volt, mint 1973-ban. Ez Kuvaitot is megszorítások (importcsökkentés) bevezetésére kényszerítette. Ezentúl különösen érzékenyen érintette Magyarországot az is, hogy Kuvait, Szaúd-Arábia és a térség többi állama

¹⁶ MNL-OL XIX-J-1-j, Arab országok 1987. 68. db. 1421-1. sz. dok. Adatok Kuvaitról, az Öböl-országokról és a JAK-ról (Jemeni Arab Köztárság).

¹⁷ *Népszabadság*, 1981. február 3.

¹⁸ *Magyarország*, 1981. március, 11. sz.

¹⁹ *Vas Népe*, 1982. november 19.

is a csernobili atomreaktor katasztrófája²⁰ miatt időlegesen felfüggesztette a magyar élelmiszeripari termék átvételét.

Egyáltalán nem kedvezett sem a politikai, sem a gazdasági kapcsolatok fejlődésének az, hogy 1987-ben Magyarország és Izrael – a Bécsben folytatott titkos tárgyalások eredményeként – Érdekvédelmi Hivatal felállításáról döntött. Retorzióként az Oman International nevű cég palesztin ügyvezető igazgatója megszakította az együttműködést három magyar vállalattal. A tárgyalások a három céggel egy 12–13 millió dolláros üzletről (például kórház építése) folytak, amelyet a Kuwait Fund finanszírozott volna. Összességében a palesztin gazdasági megtorló ellenlépések 22–28 millió dollár veszteséget okoztak Magyarországnak.²¹ Az Emirátusok befagyasztották jól alakuló magyar kapcsolataikat, előkészített utazásokat kellett elhalasztani. Lemondta a látogatását az EAE-ban székelő Palesztin Nemzeti Alap vezetője, aki Arafattal érkezett volna Budapestre. Ugyancsak lemondta látogatását az Arab Liga főtitkára.

A magyar export az Öböl országaiba 1987 után újra növekedett. A legnagyobb volumenű és értékű export a térségben Kuvaitba irányult, éves átlagban 1,2–1,3 milliárd devizaforintot tett ki. Őt követte Szaúd-Arábia éves átlagban 800–900 millió devizaforinttal, majd az Emirátusok következtek évi átlagban félmillió devizaforinttal. Az Arab-öböl egyéb országaiba irányuló kivitel értéke pedig megközelítette a 100 millió devizaforintot.²² A behozatal viszont, s ez valamennyi Öböl menti ország esetében így volt, elhanyagolható, néhány 10 millió devizaforintot tett ki.

Összességében a magyar külkereskedők azon erőfeszítése, hogy a magyar termékek jelen legyenek az Öböl menti államok piacán – figyelembe véve objektív adottságainkat –, eredményes volt. S mindezt igen feszült, háborús légkörben érték el. A diplomáciai kapcsolatok felvétele az Öböl kis államaival a rendszerváltáskor, 1989-ben történt meg. Szaúd-Arábiával öt évvel később.

²⁰ 1986. április 26-án a szovjetunióbeli Csernobil (ma Ukrajnához tartozik) atomreaktorában robbanás történt, s a kiszabaduló radioaktív anyag Európa egyes részeire (köztük Magyarországra) és az Egyesült Államok keleti területeire hullott.

²¹ MNL-OL XIX-J-1-j, Arab országok 1988. 104. db. 00113/1. sz. dok. Jelentés az izraeli kapcsolataink arab érdekeinket károsító kihatásáról. Budapest, 1988. január 6.

²² KSEvk 1981–1989.

I. MELLÉKLET

سفارة جمهورية هنغاريا الشعبية
ص.ب. 23955 الصفاة
الكويت

EMBASSY OF THE HUNGARIAN
PEOPLE'S REPUBLIC
P. O. Box: 23955 – Safat
KUWAIT

SZIGORÚAN TITKOS!

Kuwait, 1988. július 5.

**Tárgy: 1988. évi nagyköveti beszámoló
jelentés az Egyesült Arab Emírátsokról**²³

Szám: 78/1/SZT/1988

Készült: 4 példányban

Kapják: 3 pl. Központ

1 pl. Nagykövetség

1. Belpolitika

Az öbölháború politikai bizonytalanságot gerjeszt az Emírségekben, csakúgy, mint a többi ÖET államban, ehhez adódnak a gazdasági aggodalmak, melyek a gyengülő dollár és a tőzsdei árfolyamok miatt keletkeznek.

A 17 éves fennállás ellenére az ország még mindig csak ideiglenes alkotmánnyal rendelkezik, a föderatív intézmények képtelenek betölteni teljes egészében feladatukat, mivel a különböző emírségek birtokolják a valóságos hatalmat. A föderatív kormányzati vezetés fejlesztésére való törekvés továbbra is jellemzője a belpolitikai életnek.

Az 1987-es Sarzsai krízist követően a föderáció megerősödését tapasztaljuk még akkor is, ha a két legerősebb emírség, Abu-Dzabi és Dubai a krízisben résztvevő ellentétes oldalakat támogatták.

Az öböl-háború közvetlen hatására az uralkodók közötti együttműködés fokozódott, közelebb kerültek egymáshoz.

Az EAE lakosságának mintegy háromnegyed része külföldi illetőségű személy. Az őshonos lakosság létszáma 365 ezer fő körül mozog s ezek többsége gazdag családokhoz tartozik.

A beszámolási időszakra jellemző, csakúgy, mint a korábban vizsgált periódusokra, hogy a belbiztonság stabil, Zayed sejk pozíciója megingathatatlan, szükség esetén kemény kézzel rendezi a felmerülő problémákat. Zayed sejk tekintélyét növeli, hogy számol az egyes emírségek sajátosságával és bölcs kompromisszumok révén – általában közmegelegedésre – harmonizálni tudja az alapvető bel- és külpolitikai kérdéseket. Mégis a fő eszköz a lakosság részére biztosított szociális körülmények magas színvonala, valamint az elért életszínvonal garantálása, és az államvezetés toleráns politikája. A magasan kvalifikált európai és amerikai szakemberek odaadással tevékenykednek, cserébe viszont az átlagosnál magasabb bért kapnak.

2. Külpolitika

Az Egyesült Arab Emírátsok, mint az Öböl Együttműködési Tanács, az Iszlám Konferencia Szervezete és az el nem kötelezett mozgalom tagja, egyre aktívabb szerepet játszik a nemzetközi és a regionális politikai életben.

A közelmúltig az ENSZ Biztonsági Tanácsa nem állandó tagjaként és azt követően is, felnőve a feladatokhoz, aktív kezdeményező, közvetítő szerepet vállalt a térséget sújtó

²³ MNL OL XIX-J-1-j, Egyesült Arab Emírségek 35, 1988. 36. d. 1988. évi nagyköveti beszámolóje-
lentés az Egyesült Arab Emírátsokról. Kuvait, 1988. július 5.

iraki–iráni háború mielőbbi befejezésének elősegítéséért. Az Emírségek elnöke, sejk Zayed önálló elképzelésekkel lépett ki a nemzetközi élet porondjára (pl. az ÖET és Irán közötti közvetlen tárgyalások közvetítésével).

A beszámolási időszakban az EAE külpolitikai törekvéseinek előterében az Öböl Együttműködési Tanács szerepének kibontakoztatása, a tagállamok közötti együttműködés fejlesztése állt. Ezt követően a nemzetközi szinten a hetedik éve húzódó iraki–iráni értelmetlen testvérháború, a palesztin kérdés igazságos és tartós rendezése, ezzel összefüggésben a libanoni viszály mielőbbi befejezése áll.

Az Arab-öbölben folyó iraki–iráni háborúval kapcsolatban az EAE külpolitikai szándékait a háború mielőbbi befejezésének óhaja motiválja. Minden létező békés eszköz felhasználásával, a lehetséges összes csatorna igénybevételével szeretné elérni a harci cselekmények beszüntetését. Ennek egyik markáns példája, hogy az ÖET-tagállamok nevében, de azoktól függetlenül is, fenntartja kapcsolatait Iránnal. Időnként nyilvánosan is bírálja Száúd-Arábia és Kuvait általa szélsőségesnek tartott Irán ellenes kampányát, Irak mellett fenntartás nélküli elkötelezettségüket. Irán ezt a magatartást azzal honorálja, hogy kerüli az EAE objektumai elleni csapásokat.

Az EAE továbbra is kiáll azon nézete mellett, amely elutasítja a nagyhatalmak állandó jelenlétének szükségességét az Öböl-térségben. Nemzetközi és regionális fórumokon hangsúlyoztatják, hogy a térség országainak jól felfogott érdeke, hogy a nagyhatalmak vagy szövetségeseik ne rendelkezzenek katonai bázisokkal az ÖET-tagállamainak területén.

Az iraki–iráni háború nemkívánatos fejleményeként értékelt „tankerháború” következményének tekintik, hogy az Öböl vizein megjelentek a különböző nemzetiségű hadihajók, melyek óhatatlanul magukban hordozzák a konfliktus kiszélesedésének veszélyét. Az ÖET-tagállamok többségével ellentétben az emirátusi vezetés óvatos, de támogatja azt a szovjet javaslatot, miszerint az ENSZ felügyelete alá tartozó tengerészeti egységeknek kellene átvenni az Öböl szabad hajózásával kapcsolatos feladatok ellátását. Felfogásuk szerint a nemzetközi hajózóutak biztonságának garantálása nemzetközi feladat, ezt pedig leghatékonyabban az ENSZ képes végrehajtani.

Az iraki–iráni konfliktus mielőbbi befejezésének egyetlen lehetséges útjának a tárgyalásos rendezését tekintik. A kormány álláspontja szerint erőszak, kényszer vagy embargó alkalmazásával Iránt nem lehet tárgyalóasztalhoz kényszeríteni, ezért az Iránnal fennálló politikai gazdasági kapcsolataik fenntartása, fejlesztése mellett foglalnak állást, még akkor is, ha az ÖET-tagállamok többsége kételkedően és bizalmatlanul tekint az emírségi kezdeményezésekre.

Az EAE kormánya a Közel-Kelet nagy fontosságú kérdésének tekinti a palesztin problémát. Álláspontjuk szerint az izraeli elnyomó intézkedéseket az USA és néhány nyugat-európai állam támogatja, melynek tudatában az izraeli vezetés bátran folytatja agresszív politikáját. Ugyanakkor a palesztin nép jogfosztottsága folytatódik, egyes esetekben fokozódik. A palesztinai arab nép legalapvetőbb emberi jogaitól megfosztottan él az Izrael által elfoglalt területeken.

Az Egyesült Arab Emírátsok támogatja és szükségesnek tartja egy, a Közel-Kelet téma körével, ezen belül a palesztin kérdéssel is foglalkozó nemzetközi konferencia összehívásának koncepcióját valamennyi érdekelt fél részvételével, beleértve a PFSZ-t is, amely a palesztin nép egyetlen törvényes képviselője.

A nemzetközi politikai kérdésekben – mint a közelmúltig az ENSZ BT nem állandó tagja – kiegyensúlyozott, realista, el nem kötelezett politikát folytatott. Támogatja az enyhülést, síkraszáll a teljes leszerelés mellett. A legutóbbi napok fejleményeként üdvözlí, hogy a Szovjetunió megkezdi csapatainak kivonását Afganisztánból. A szovjet döntést pozitívan értékeli, s megállapítják, hogy a csapatkivonás befejeztével elhárul az akadálya annak, hogy a térség államai fejlesszék a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolataikat.

A szocialista országokkal a diplomáciai kapcsolatok kiépítése az EAE-ban eldöntött kérdés, Kína (1984), SZU (1985), Jugoszlávia (1986) után 1988. június elsejével az Emirátusok Csehszlovákiával is rendezte diplomáciai kapcsolatát. A többi szocialista országgal a kapcsolatok rendezése feltehetően nem egyidejűleg történik, az EAE „nem akar szenzációt”, de 1–2 éven belül ez lényegében mindegyikkel megvalósul.

3. Gazdasági helyzet

1987-ben az EAE gazdasága némi élénkülést mutatott fel, a különböző ágazatokban a növekedés azonban rendkívül differenciált volt.

A GDP növekedését 6–9%-ra becsülik, az exportját 18%-ra, az importját 16%-ra. (Az import növekedésében szerepet játszott az élénkülő reexport.) Az egyéb területeken inkább a szinten tartás, mint a növekedés jellemző. A fogyasztás és a beruházások szintje lényegében nem haladta meg az előző évit.

A szövetségi költségvetés kihirdetése még nem történt meg. 1987-re alapelveként rögzítették, hogy a kiadások nem haladhatják meg az előző évit. A költségvetési bevételek az előző évhez viszonyítva gyorsan nőttek – mintegy 16%-kal – így a központi költségvetés hiánya feltehetően jelentősen csökkent.

A belföldi árszint emelkedése jelentős, mintegy 6%-os. Az inflációs nyomás mérséklésére itt is alkalmazzák az olcsóbb – esetenként az alacsonyabb minőségű – importforrások erőteljesebb igénybevételét.

A múlt évtől változás figyelhető meg az EAE tőkekihelyezési politikájában. Kuvaithoz hasonlóan preferálja a külföldi – mindenekelőtt olajtermelő és feldolgozó – vállalatok értékpapírjainak megszerzését. (Jelentős visszhangot váltott ki néhány spanyol olajfeldolgozó vállalatba történő tőkebefektetése.) Az érdekeltségek szerzésével mindenekelőtt olajexportja számára kívánja a piacot biztosítani.

1988-ra lényegében az 1987-es szint stabilizálásával lehet számolni. Az exportnál minimális (az olajexportnál jelentősebb) csökkenést, az importnál 3–4%-os növekedést (főleg reexport) becsülnék. Az olajtermelés csökkenése miatt a GDP-nél nem számolnak növekedéssel, a költségvetés hiányát nagyobbra becsülik az 1987-esnél. Általában nyugodt, de „csillogástól mentes” gazdasági évvel kalkulálnak.

4. Kétoldalú kapcsolatok

A hazánk és az EAE közötti diplomáciai kapcsolatok felvételének ügyében az elmúlt időszakban nem történt előrelépés, az emirátusi fogadókészség hiánya egyrésről, a magyar kormányban bekövetkezett személyi változások miatt, másrésről a tervezett miniszteri szintű látogatás nem került megvalósításra. A beszámolási időszakban nagyköveti átutazásra 1986 júliusát követően csak 1988 júniusában került sor.

Emirátusi résről több magas szintű kormánytisztviselő rendelkezik érvényes magyarországi meghívással. Ezek realizálása évek óta húzódik, várhatóan a közeljövőben ezekre nem is kerül sor. Érvényes meghívással rendelkezik többek között a Dubai Kereskedelmi Kamara elnöke is, a látogatást igyekszünk lehetőségeinkhez mérten szorgalmazni.

Hazánkról az Emírségekben kialakított kép az izraeli–magyar kapcsolatok fejlődésének bírálata ellenére reális, tárgyyszerű. Ezt nagyban elősegíti az ott megjelenő sajtó, amely az Öböl-térségben leggyakrabban foglalkozik a magyarországi fejleményekkel. Így beszámol az adórendszer bevezetéséről, az Országgyűlés tevékenységében bekövetkezett fejlődésről és nem utolsósorban hazánk nemzetközi diplomáciai tevékenységéről. A híryanagyok általában a nagy hírügynökségek jelentéseire támaszkodnak.

Exportunk – bár alacsony bázisról – 1987-ben tovább nőtt, közel 30%-kal (11 m USD-ről 14-re). Az exportunk növekedésének fő tényezője a kivitelünk termékstruktúrájának kiszélesítése, az exportáló vállalataink számának bővülése volt.

A már meglévő kötésállomány alapján – 1988-ra is további exportnövekedés várható.

Nagyköveti szinten 1988 júniusában felvettük a kapcsolatot a Sport és Ifjúsági Tanács képviselőjével. Érdeklődés tapasztalható a Magyarországgal való kapcsolatok iránt. Kértek javaslatot együttműködési programra.

Egyéni munkavállalóként 1 magyar edző dolgozik az EAE-ban.

5. Konzuli kapcsolatok

Az Egyesült Arab Emírségekben jelenleg mintegy 100 főt számláló magyar kolónia él és dolgozik. A MALÉV heti rendszeres járatot üzemeltet Budapest és (Kuvait-)Dubai között, és az Egyesült Arab Emírségekben egyre nő azoknak a száma, akik turizmus, gyógykezelés vagy sportolás céljából fel kívánják keresni hazánkat.

A magyar kolónia érdekvédelme és az idegenforgalom (vízumkiadás) szempontjából egyaránt hátráltató tényezőként hat a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok, illetve külképviseletek hiánya.

Az Emírségekben jelentkező konzuli ügyeket – mint a térségben legközelebb lévő külképviseletet – az MNK kuvaiti nagykövetsége intézi részben postai úton, részben diplomáciai csatornákon keresztül (az Emírségek kuvaiti nagykövetségének beiktatásával), részben pedig az évente átlagosan 1 alkalommal sorra kerülő nagyköveti és konzuli látogatás alkalmával. Közvetítőként időnként igénybe vesszük a dubai Magyar Kereskedelmi Központ vezetőjének segítségét, akivel jó munkakapcsolatot alakítottunk ki.

A beszámolási időszakban az Emírségekben egy esetben fordult elő magyar útlevél elvesztése. Az útlevélcseréket, anyakönyvezéseket folyamatosan intézzük. Bírósági, rendőrségi eljárás a beszámolási időszakban nem jutott tudomásunkra.

Javaslatokat ld. a 44/1988./SZT számú aktában.

(dr. Káplár József) nagykövet

II. MELLÉKLET

IX. Területi Főosztály
Dr. Nagy Zoltán Árpád

Feljegyzés

Tárgy: a diplomáciai kapcsolat felvétele az
Egyesült Arab Emírségekkel²⁴

Az államközi kapcsolatok fejlesztéséhez fűződő gazdasági és politikai érdekeinek megfelelően a Minisztertanács 3560/1973, az Elnöki Tanács 298/1974. számú határozatában hozzájárult a Magyar Népköztársaság és az Egyesült Arab Emírségek közötti diplomáciai kapcsolatok felvételéhez.

Az elmúlt években történt kezdeményezéseink eredményeként az EAE Külügyminisztériuma július 3-án, kuvaiti nagykövetsége útján jegyzékben közölte, hogy készek a diplomáciai kapcsolat felvételére. A bejelentés módját illetően egyetértettek azzal, hogy azonos időpontban, egyeztetett szövegű közös közleményben hozzuk nyilvánosságra a döntést. Ennek időpontjául 1989. augusztus 2-át javasolták.

Kérték, hogy válaszunkat július 25-ig jegyzékben közöljük.

Az általunk előzetesen átadott szöveget lényegében elfogadva az EAE KÜM az alábbi közlemény megjelenését javasolja:

„A két ország közötti baráti kapcsolatok és együttműködés erősítése és fejlesztése közös óhajától vezérelve az Egyesült Arab Emírségek és a Magyar Népköztársaság kormányai elhatározták, hogy 1989. augusztus 2-i hatállyal nagyköveti szintű diplomáciai kapcsolatokat létesítenek.”

Javasoljuk:

1./ Adjunk egyetértő választ az EAE KÜM jegyzékére: fogadjuk el a javasolt közleménytervezetet és a bejelentés időpontját. Egyetértő jegyzékünket kuvaiti nagykövetségünk adja át.

2./ Az 1989. augusztus 2-i napilapokban jelentessük meg a közös közleményt.

3./ A kapcsolatfelvételt követően KÜM szóvivői tájékoztató foglalkozzon az eseménnyel, értékelve annak jelentőségét és megerősítve kapcsolatrendezési szándékunkat valamennyi Öböl-országgal. (A nyilatkozat szövegét a IX. Főosztály elkészíti.)

4./ A diplomáciai kapcsolatok felvételének bejelentését követően politikai és gazdasági érdekeinket, illetve anyagi lehetőségeinket figyelembe véve készítünk javaslatot diplomáciai jelenlétünk formájára az Egyesült Arab Emírségekben. A jelenlegi helyzetben azt is javasoljuk, hogy kuvaiti nagykövetségünket akkreditáljuk az EAE-ba, s erről – mint szándékunkról – tájékoztassuk az EAE Külügyminisztériumát aug. 2-át követően.

Megjegyzés: a helyszíni jelenlétünket illetően az az alternatív elképzelésünk, hogy

a./ a Dubaiban működő Magyar Kereskedelmi Központot a Kereskedelmi Minisztériummal együttműködve fejlesszük konzulátussá úgy, hogy továbbra is fenntartjuk kuvaiti nagykövetségünk megbízatását az Abu-Dhabiban székelő szövetségi elnök mellett;

b./ rezidens nagykövetet nevezünk ki Abu Dhabi székhellyel (nagykövet + 1 admin. alkalmazott), konzulátust működtetve Dubaiban.

²⁴ MNL OL XIX-J-1-j, Egyesült Arab Emírségek 35, 1989. 31. db. A diplomáciai kapcsolat felvétele az Egyesült Arab Emírségekkel. Kuvait, 1989. július 5.

Horn elvtárs fentiekkel kapcsolatos állásfoglalása után hivatalosan is megkezdjük az egyeztetést a Kereskedelmi Minisztériummal. A Ker. Min. illetékes osztályvezetőjével történt tájékoztató megbeszélés szerint mind az a./ mind a b./ variáns esetében készek az együttműködésre.

Külképviselteink kapjanak tájékoztatást a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Az arab országokban működő, illetve a kapcsolatépítésben szerepet játszó nagykövetségeink kapjanak utasítást a kezdeményezések folytatására a többi Öböl-ország irányába.

Budapest, 1989. július 5.

Bibliográfia

Források

KSEvk 1981–1989 = *Külkereskedelmi statisztikai évkönyv*. Budapest.

MKEvk 1981 = *Magyar külpolitikai évkönyv 1981*. Budapest.

MKEvk 1982 = *Magyar külpolitikai évkönyv 1982*. Budapest.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Budapest.

MSZMPdok 1983 = *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Budapest.

Magyarország (hetilap)

Népszabadság

Vas Népe

Világgazdaság

Felhasznált irodalom

Laurens 1999 = Laurens, H.: *Paix et guerre au Moyen-Orient. L'Orient arabe et le monde de 1945 à nos jours*. Paris.

JUHÁSZ PÉTER

Patria Onogoria
Észrevételek az onogurok, onogundurok és bulgárok
kapcsolatához (Első közlemény)

Patria Onogoria. Some remarks to the relationship of the Onogurs, the Onogundurs and the Bulgars. First part. The paper deals with the localization of Anonymous Cosmographer's Patria Onogoria. The research, already since a hundred years ago, imagines here the close political-cultural contact among the Magyars and the Turkic speaking Bulgars and Khazars, before the Hungarian Conquest. Richárd Szántó, connecting to the traditional conception of Gyula Németh and Gyula Moravcsik, located Onogoria at the *Kuphis/Kuban*, identifying it with Kuvrat's Megale Bulgaria. As I point out, the recent research located Kuvrat's realm much further west, between the Dnieper and the Don, in the wake of Kuvrat's grave which was identified in *Mala Pereshchepina* near Poltava.

Keywords: Ravenna Anonymus, Patria Onogoria, Megale Bulgaria, Kuvrat's grave, Mala Pereshchepina, Hungarian-Turkic contacts, Kuphis/Kuban/Bug

Közismert tény, hogy a magyarok idegen nyelvi *ungri* és országuk *Ungaria* neve a steppei török *onogur* törzsszövetség nevéből ered. Onogoria földrajzi helye a magyar őstörténetben fontos szereppel bír, elődeink feltett Maeotis–Kubán vidéki tartózkodásának egyik fontos támpontja az onogurok ide lokalizált lakóhelye. Erre a tényre az onogur történelem egyik fontos forrásának, a Ravennai Névtelen *Cosmographiájának* eddig hiányzó feldolgozását elkészítő Szántó Richárd is felhívja a figyelmet.¹

Szántó a Ravennai leírását, amely szerint „...a Fekete-tenger mellett helyezkedik el az az ország, amelyet Onogoriának neveznek...”, a Kubán folyó alsó, torkolati szakaszára vonatkoztatja. Theophanés részletesebb leírásában a Maeotis mellett a régi Nagy Bulgária másik határáként megadott Kuphis folyót a Kubánnal azonosítja. Az örmény *Földrajz* leírásának sorrendjével is megerősítve látja, hogy az eredeti Onogoria a Kaukázus és a Kubán között kereshető. Kuvrat fiainak történetét is bevonja elemzésébe, az onogundur bulgárok

¹ Szántó 2020, 119. A Ravennai Névtelen munkáját feltehető forrásai alapján keltezték 638 és a 700-as évek eleje közé, a 8. század közepe utánra, a 8. századra, 732 tájára, a 9. század elejére. A 8. század végi–9. század eleji datálás helytállósága könnyen elképzelhető, hiszen gót forrásait az arabok elől Hispániából menekülők vihették magukkal, a névtelen szerző pedig Fredegár krónikáját annak első folytatásával együtt használta, amely 736-ban fejeződött be (Staab 1976, 29–31). Korábban Moravcsik Gyula 680–700 közé keltezte a forrást (Moravcsik 1930a, 64).

urának halála után az ősi földön maradó legidősebb fiúval, Batbaiannal szembe, a Don túlsópartjára költöző Kotrag szerinte az ősi földet észak felé hagyta el.² Szántó tehát a hagyományos értelmezést követve, az onogundurokat és az onogurokat azonosítva, ősi földjüket a Kubán vidékén keresi.

Németh Gyula és Moravcsik Gyula hagyományos koncepciója szerint a magyarok *ungri* nevüket Kuvrat onogundur–bulgár fejedelemségében, illetve annak bukása után, annak korábbi területén élve nyerhették.³ A koncepcióval szemben ugyanakkor már régebben is több kifogás felmerült, amelyek mára egyre inkább erősödnek.⁴ Németh Gyula Agathias, Zacharias Rhétor, Theophylaktos Simokattés és Menandros leírásai alapján a Kaukázus és a Maeotis térségében lokalizálta az onogurok lakóhelyét, akiket Jordanes és egy – szerinte 7. századi – bizánci püspökségi összeírás is a pontusi–krími térségben helyez el.⁵

Kuvrat Nagy Bulgáriájának földrajzi helyét illetően azonban az 1980-as évek közepe óta a kutatás teljesen új irányba fordult, miután Joachim Werner a 20. század elején a Donyec vidéki Poltava környékén, *Mala Pereshchepinában* előkerült koraközépkori fejedelmi sírt Kuvrat temetkezésével azonosította annak görög feliratos gyűrűje alapján.⁶ Werner széles körben elfogadott hipotézisét Róna-Tas András részletes elemzéssel megtámogatva Megale Bulgariát a korábban elfogadott Kubán–Kaukázus térség helyett a Don–Dnyeper közé lokalizálta.⁷

Theophanés a 678–679. éveknél ír az onogundur bulgárok és a kotragosok régi történelméről. Leírása szerint Északon, az *Euxinos*-tenger távolabbi oldalán, az úgynevezett *Maeotis*-tóba ömlik a hatalmas *Atel* folyó, amelyik az Óceánból folyik alá a szármataik földjén keresztül. Az *Atel* a *Tanais* folyóval egyesül, amely a Kaukázusból, az Ibériai-kapuktól száll alá. A két folyónak a *Maeotis* felett található összefolyásától érkezik a *Kuphis* folyó, amely a Pontusi-tenger túlsó végébe torkollik *Nekropyla* közelében. A nevezett tó [a *Maeotis*] egy olyan tengerrész, amelyik folyóhoz hasonlóan csatlakozik az *Euxinos*-tengerhez a *kimmeriai Bosporos*nál. A tó keleti oldalán nagyon sok törzs él, a tótól a *Kuphis* folyó irányában pedig a régi Nagy Bulgária van, és az úgynevezett kotragosok, akik ugyanaz a törzs, mint a bulgárok.⁸ Niképhoros a nyugaton meghalt Kónstantin (II. Kónstans, 641–668) idejére teszi Kobratos hatalomra kerülését a hunok és a bulgárok felett, aki a Maeotis térségében, a *Kóphis* folyó mentén fekvő Nagy Bulgária ura lett. Szerinte itt élnek a bulgárok törzséhez tartozó kotragosok is.⁹ Niképhoros szerint Kobratos, Organas unokaöccse és az onogundurok ura fellázadt az avar kagán ellen, és az avar hadsereget elűzte földjéről.¹⁰

Már Fehér Géza figyelmeztetett arra, hogy bár Theophanés a Kuphis nevet a Kubánra használja, de összekeveri azt a másik Kuphis folyóval, amely jóval nyugatabbra, a Fekete-tengerbe torkollott. Theophanés és a DAI ugyanis a Kuphis folyó torkolatát egyaránt a

² Szántó 2020, 109–110.

³ Németh 1930, 174–177; Németh 1991, 146–149.

⁴ Az újabb állásfoglalásokra ld. Juhász 2020, 94–99, 116–123.

⁵ Németh 1930, 178–180. A *Notitia Episcopatum* 9. század eleji datálására ld. Zuckerman 2006, 201–230.

⁶ Werner 1984.

⁷ Róna-Tas 2001.

⁸ Mango – Scott 1997, 497–498 (*Chronographia* 356–358).

⁹ Mango 1990, 87–89 (*Historia Syntomos/Breviarium* 35).

¹⁰ Mango 1990, 70–71 (*Historia Syntomos/Breviarium* 22).

Nekropyla (ma Perekopi)-öböl közelébe tette, amely Cherson és a Dnyeper-torkolat között feküdt.¹¹ Theophanés Kuphis folyójával kapcsolatban Mango és Scott is megjegyzik, hogy általában a Kubánnal azonosítják ugyan, ám Theophanés leírásában a Krím félszigettől nyugatra kereshető, és talán a Buggal azonos.¹² Figyelmeztetnek a torkolataként megjelölt Nekropyla (Karkiniti)-öböl nagy távolságára is a Kubántól.¹³ Róna-Tas András hangsúlyozza, hogy a Karkini~Karkiniti-öbölbe jelentősebb folyó nem torkollik, szerinte a Dnyeper és a Déli-Bug közös torkolati öbléről lehet szó, közel a Krím nyugati oldalára lokalizálható Nekropylához.¹⁴ Kiemelte azt is, hogy a Ravennai csak a Maeotis szomszédságáról ír Livanius nyomán, nincsen szó arról, hogy Onogoria attól keletre lenne.¹⁵ Florin Curta joggal figyelmeztetett arra, hogy a kora középkori szerzők mentális térképe rendkívül bizonytalanul értelmezhető mai, a Mercator-vetületen alapuló földrajzi képünk alapján.¹⁶

Theophanés szerint Krobotosnak, Bulgária és a kotragosok fejedelmének Batbaian nevű legidősebb fia az apja parancsa nyomán a mai napig ősi földjükön maradt. Kotragosnak nevezett öccse átkelt a *Tanais* folyón, és bátyjával szemben telepedett meg. A negyedik és az ötödik testvér a Dunának is nevezett *Istros*on kelt át. Az előbbi az avarok kagánjának alattvalója lett Pannóniában, míg az utóbbi eljutott a Ravenna melletti Pentapolisig. A harmadik testvér, az Asparuchnak nevezett, átkelt a *Danapris*on és a *Danastris*on, és eljutott az *Oglosig*.¹⁷ Moravcsik fordítása Kotragos esetében a Don (*Tanais*) nyugati oldalát említi, holott az eredeti szövegben csak túlsó oldal szerepel. Sem Asparuch, sem pedig két öccse nyugati irányú vándorlása kapcsán nem merül fel a Tanais/Don folyó, így az ősi földet aligha kereshetjük a Dontól keletre.¹⁸

Az észak-pontusi térség kora középkori földrajzának is értékes forrása a *De Administrando Imperio* néven ismert 9–10. századi kompiláció. A DAI nyugati-keleti irányban haladva mutatja be a Fekete-tenger északi partvidékét: „A Duna folyótól az előbb említett Sarkel erődig 60 napi út. E földön belül sok folyó van, közülük a legnagyobb a Dnyeszter [Δάναστρις] és a Dnyeper [Δάναιρις]. De vannak más folyók is, az úgynevezett Szüngül [Συγγούλ], az Üvül [Υβύλ] az Almatai [Αλματαί], a Kúfisz [Κούφις], a Bogú [Βογού] és sok más.” „A Dnyeper folyó torkolata után van Adara, és ott egy nagy öböl van, az úgynevezett Nekrópula...” „A Meótisznak az említett öble pedig a Dnyeper folyóhoz közel levő Nekrópúlával szemben mintegy 4 mérföldnyire közelíti meg azt...”¹⁹ A DAI kéziratában *Kouphis ho Bogou* olvasható, ezt Moravcsik egészítette ki a *kai* 'és' szóval. Róna-Tas arra figyelmeztet, hogy a DAI szövegében több esetben is ugyanazon folyók két névvel vannak jelölve (*Trullos~Danastris*, *Varuh~Danapris*), így szerinte itt a Déli-Bug két nevére lehet szó.²⁰ Forrásunk szerint „...a Meótisz-tengerbe sok és nagy folyó ömlik, északi részén a

¹¹ Fehér 1913, 582.

¹² Mango – Scott 1997, 500, 6. lj.

¹³ Mango – Scott 1997, 500, 7. lj.

¹⁴ Róna-Tas 2001, 74.

¹⁵ Róna-Tas 2001, 76.

¹⁶ Curta 2019, 36.

¹⁷ Mango – Scott 1997, 498 (Chronographia 358).

¹⁸ Ld. erre Róna-Tas 2001, 73; Moravcsik 1930b, 20.

¹⁹ DAI 1950 cap. 42. 184–187.

²⁰ Róna-Tas 2001, 74, 30. lj.

Dnyeper folyó, ahonnan az oroszok Fekete Bulgáriába, Kazáriába és Szíriába járnak át.²¹ Fekete Bulgária a szöveg alapján bizonyosan a Dnyeper és Kazária között kereshető, feltehetően történeti jellegű földrajzi névként Kuvrat régi Bulgáriájának helyét jelölheti.²² Forrásunk alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy Kuvrat országa a Tanais (Don)–Dnyeper térségében, tehát az észak-pontusi térségben kereshető.

A kortárs, feltehetően 666-ban elkészült, ún. örmény *Földrajz*²³ a pontusi bulgárok 7. század végi földrajzi elhelyezkedéséről igen részletes adatokat közöl. A *Földrajz* a Kubán vidékének leírása után szól a *t'urk'ok* és *bullarok* népéről, akik a szöveg szerint északon élnek, tehát nem a Kubán vidékén.²⁴ A *Földrajz* szerint a *pullarok* (bulgárok) és a Pontos között laknak a *garšok* (cserkeszek, a Fekete-tenger partján), a *k'ut'ok* (alán-orszét törzs) és a *swanok* (ÉNy-Grúzia). Ez utóbbiak *Pisinunig* (Picunda), az *awazok* (abazák, Tuapsze vidéke) tengerparti városáig, valamint az *ap'silok*, *ap'xazok* tengerparti városáig (abházok, Szuhumi környéke) és *Egr* földjéig (Kolkhisz) élnek. A bulgárok területe tehát a Maeotis keleti partvidékére is kiterjedhetett, de a Kaukázust nem érte el, mert a Kaukázus és a Kaszpi-tenger nyugati partja, valamint a Volga-torkolat között a hunok és a szabirok éltek a 7. század végén a *Földrajz* szerint.²⁵

A *Földrajz* szerint Szarmatia hegyei a Villámló-, és a Lovas-hegy, „amely öt folyót küld a Miovit tengerbe”. A Lovas-hegyből, amely a bulgárok (bulxarok) hegye, menekült Aszparukh (Aspar-hruk), Kubrat (Xubraat) fia a kazárok (xazirok) elől.²⁶ A Villámló-hegy a Közép-Orosz-hátsággal, a Lovas-hegy pedig a Donyec-hátsággal lehet azonos, mivel csak ezek találhatók a Maeotis közelében.²⁷ A Lovas-hegyek Waldseemüller 1507. évi térképén is megjelennek, jóllehet tévesen a Don és a Volga között, *Hippia montes* néven, amely a ptolemaioszi 'Ιππιτά hegy megfelelője lehet.²⁸ Utóbbi al-Khwārizmī 820 tájára datálható térképén 'FYKA néven található meg.²⁹ Waldseemüller térképén a Donyec-hátság megfelelője a *Riphei montes*.

A *Földrajz* úgy tudja, hogy a bulgárokat lakóhelyük folyói után nevezik *Kup'i*, *Duč'i*, *C'dar* és *Olxontor* bolgároknak. A *Földrajz* *Kup* folyója, amely a bizánci szerzők Kuphis folyójának felelhet meg, nem lehet azonos a Kubánnal, az ugyanis más helyen szerepel a *Földrajz*ban. A Kubánnal a *Földrajz* *Kawkas*ból érkező *Valdanis* folyója azonosítható,

²¹ DAI 1950, cap. 42. 186–187.

²² Vö. Róna-Tas 2001, 75. A 10. század közepi Fekete Bulgária helynév Kuvrat Bulgáriájához való kötődését Polgár Szabolcs a térség korabeli besenyő fennhatósága nyomán joggal valószínűsíti. A „fekete” jelzőnek a bulgárok feletti kazár uralomhoz kötése szintén indokoltnak látszik. Éppígy a „bulgár” név 10. század közepi újbóli feltűnésének magyarázata a bulgárok függetlenedésével a kazároktól. Ld. Polgár 2014, 208. Ugyanakkor az itt felvetett onogur migráció a Kubán vidékéről a Dontól nyugatra elterülő térségbe a kutrigur, bulgár, onogur/onogundur nevek bizonytalan kapcsolata miatt nem igazolható, éppígy a magyarok ungri nevének a térséghez kapcsolódása sem egyértelmű.

²³ Paulik 2001, 32–36.

²⁴ Paulik 2001, 45.

²⁵ Paulik 2001, 45, 57.

²⁶ Paulik 2001, 43, 45.

²⁷ Paulik 2001, 55.

²⁸ 1. link: Waldseemüller 1507. Megjegyzendő, amennyiben Waldseemüller ábrázolása helyes, a Volga menti hátság legdélebbi vonulatai, esetleg a Közép-Orosz-hátság legkeletibb dombsorai is szóba jöhetnek a Lovas-hegyek azonosításához.

²⁹ Eckmann 1929, 95, 96, 99.

amelyet Ptolemaios *Uardanés*nek, más antik szerzők pedig *Hypanis*nek hívnak.³⁰ A Kubán és a Bugot egyaránt jelölték a *Hypanis* névvel, illetve a *DAI Kubu* névvel, így a korabeli források gyakran keverik őket.³¹ A Hypanis és a Déli-Bug azonosságát Szántó is említi.³² Gening és Halikov a Kup'í bolgárokat, akiket a kutrigurokkal azonosítottak, a Donyec felső folyásához tették. Róna-Tas András pedig a tárgyalt folyót a Krímtől nyugatra helyezte el, valamelyik, a Fekete-tengerbe észak felől ömlő folyóval azonosítva azt. A *Duč'í bulkarok* előnévében szereplő folyót a *Földrajz Koč'oy* folyójával azonosítják, ezt pedig Westberg nyomán a Dnyeperrel. A harmadik, a *C'dar* névvel megkülönböztetett bulgár csoportot a Donyec északi mellékfolyójának *Ajdar* névvel hozzák kapcsolatba. Mivel a *Földrajz* egyértelműen megmondja, hogy a bulgárok egyes csoportjait folyóik nevével különböztetik meg, nem indokolt a negyedik csoport *Olxontor* nevét az onogundurokkal kapcsolatba hozni, ahogy azt általában teszik.³³ Arra gondolhatunk, hogy melléknevük a Donyec másik északi mellékfolyója, az *Oszkol* nevével hozható kapcsolatba. Kuvrat Bulgáriájának fő folyói így a Don, Donyec, a Dnyeper és a Déli-Bug lehettek.

A pontusi onogundurok nyomai egy fontos 10. századi forrásunkban is megjelennek. A Hūdūd al-'ālam 9. század végére keltezhető adatai³⁴ szerint a *w.n.nd.r* nép szomszédjai keleten a burtaszok, délen a kazárok, nyugaton egy hegység, északon a magyarok. A magyaroktól keletre a türk besenyők élnek, akik a Volga–Urál közén elterült régi szállásterületen maradt besenyő csoporttal azonosak. A magyaroktól nyugatra és északra pedig az oroszok vannak. A kazár besenyők országa, amelyet erővel foglaltak el, a kazárok hegyétől nyugatra, az alánoktól északra, a Gurz (Fekete)-tengertől keletre, a *m.rwāt*októl (mordvinoktól) délre van. A *m.rwāt*ok országa a kazár besenyőktől északnyugatra, a Gurz (Fekete)-tengertől északkeletre, a Belső-Bulgártól és a W.n.nd.r-hegységtől pedig délkeletre fekszik.³⁵

A Hūdūd al-'ālam leírásából világosan rajzolódik ki a következő földrajzi kép: az oroszoktól keletre és délre élt magyarok a Közép-Orosz-hátságtól (Rūs-hegység) délre kereshetők, a ligetes steppén. A magyaroktól délre, a kazároktól északra, a mordvinoktól nyugatra lakó onogundurok csak a Maeotis–Dnyeper közötti területen élhettek, W.n.nd.r-hegység

³⁰ Paulik 2001, 55.

³¹ Fehér 1913, 582. Róna-Tas szintén említi a Hypanis–Kuphis–Bug–Kubán azonosítás problémáját: Róna-Tas 2001, 74, 29. lj., 75.

³² Szántó 2020, 115, 117.

³³ Paulik 2001, 45, 56.

³⁴ A forrás tárgyalt információi a 9. század utolsó éveire és a 10. század első évtizedére datálhatók. Ld. erre Sudár 2019, 87–88.

³⁵ 22. Discourse on the Majgharī County. East of it is a mountain; south of it, a tribe of Christians called V.n.nd.r; west and north of (the Majgharī) are the districts of the Rūs (Minorsky 1937, 101). 45. Discourse on the Country of the Inner Bulghārs. East of it (live) the Mirvāt [so spelt]; south of it, is the Gurz Sea; west of it, the Šaqlābs; north of it, the Rūs mountain. 46. Discourse on the Country of Mirvāt. East of it are some mountains, and some of the Khazarian Pechenegs; south of it, some of the Khazarian Pechenegs and the Gurz Sea; west of it, some parts of the latter [Gurz Sea], and the Inner Bulghārs; north of it, some of the latter [Inner Bulghārs] and the V.n.nd.r mountains. They own tents and felt-huts. 47. Discourse on the Country of Khazarian Pechenegs. East of it the mountain of the Khazars; south of it, are the Alāns; west of it, is the Gurz Sea; north of it, are the Mirvāt. These people were formerly a group of the Pecheneg Turks; they came here, took the country by conquest, and settled down in it. They own felt-huts and tents... (Minorsky 1937, 160). Magyar fordítására ld. HKÍF 41–43. A mellékelt térképen Kuvrat *Mala Pereshchepin*ában megtalált sírját **K**-val jelöltem.

pedig a Lovas-heggyekkel/Bulgárok hegyével (Donyec-hátsággal) lehet azonos, ahonnan az örmény *Földrajz* szerint Asparuch elmenekült. A Belső-Bulgárnak is nevezett onogundur területtől délkeletre a mordvinok éltek. A jelek szerint e helyen Belső-Bulgár alatt a pontusi és a volgai bulgárokat kell értenünk, a mordvin terület előbbiektől keletre, utóbbiaktól délre helyezkedik el.

Szántó a Kuphis=Kubán azonosítás nyomán azzal számol, hogy Onogoria északi irányú területi növekedés folytán érte el a Don maeotisi torkolatvidékét, majd amikor a kazárok 665–679 között megszállták Kuvrat korábbi országát, a Kuphis–Kubán Kazária legnagyobb folyójává vált. Szántó szerint eredeti területének kazár megszállása után Onogoria még létezett a Don torkolatától nyugatra, illetve a Maeotistól északra. A régi Nagy Bulgária fentebb kifejtett földrajzi fekvése alapján ez aligha elképzelhető, hiszen utóbbi terület azonos a Don–Dnyeper vidéki, kazárok által elfoglalt Kuvrat-féle régi Bulgáriával. Az ősi földről a Don túlsó (keleti) partjára költözött Kotrag földje azonosítható azzal a térséggel, amellyel Onogoria Szántó szerint a második fázisban északi irányban bővült.³⁶

Az onogurok szállásterületeinek problémája azonban további vizsgálatot érdemel, hiszen Kuvrat kapcsán csak a bulgár és az onogundur név merül fel forrásainkban, az onogur és az onogundur nevek kapcsolata pedig bizonytalan. A problémát a tervezett második közleményben fogom bemutatni.

Kelet-Európa a Ғүдүд al-'ālam alapján

³⁶ Szántó 2020, 110–111.

Bibliográfia

Források

- DAI 1950 = *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gy. Budapest.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével szerkesztette Kristó Gy. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged.
- Mango 1990 = *Nikephoros, patriarch of Constantinople: Short History*. Text, translation, and commentary by C. Mango. Washington.
- Mango – Scott 1997 = *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Translated with introduction and commentary by C. Mango and R. Scott with the assistance of G. Greatrex. Oxford.
- Minorsky 1937 = *Hudūd al-‘Ālam. ‘The regions of the world.’ A Persian Geography, 372 A.H.–982 A. D.* Translated and explained by V. Minorsky, with the preface by V.V. Barthold. Oxford–London.
- Paulik 2001 = Paulik Á.: „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. (Magyar Östörténeti Könyvtár 16.) Szerk. Róna-Tas A. Budapest, 28–68.

Szakirodalom

- Curta 2019 = Curta, Fl.: Ethnicity in the steppe lands of the northern Black Sea region during the early Byzantine times. *Archaeologia Bulgarica* 23/1: 33–70.
- Eckmann 1929 = Eckmann J.: Keleteurópa és Nyugatázsia a legrégibb arab térképen. *Földrajzi Közlemények* 57/6–7: 91–105.
- Fehér 1913 = Fehér G.: Atelkuzu területe és neve. *Századok* 47: 577–590, 670–685.
- Juhász 2020 = Juhász Péter: *A steppe tengeréről a Kárpátok szigetére. Lehetett-e szerepe a steppei török törzsszövetségeknek a magyar népalakulásban?* Doktori értekezés, Szeged.
- Moravcsik 1930a = Moravcsik, J.: Zur Geschichte der Onoguren. *Ungarische Jahrbücher* 10: 53–90.
- Moravcsik 1930b = Moravcsik Gy.: *Az onogurok történetéhez*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27. Budapest.
- Németh 1930 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.
- Németh 1991 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Á. Budapest.
- Polgár 2014 = Polgár, Sz.: *Black Bulgaria and the Black Bulgars*. *Opuscula Byzantina* 11, 199–214.
- Róna-Tas 2001 = Róna-Tas A.: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: *Nomád népvándorlások – magyar honfoglalás*. (Magyar Östörténeti Könyvtár 15.) Szerk. Felföldi Sz. – Sinkovics B. Budapest, 67–87.
- Staab 1976 = Staab, F.: Ostrogothic geographers at the court of Theodoric the Great. A study of some sources of the Anonymous cosmographer of Ravenna. *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 7: 27–64.
- Sudár 2019 = Sudár B.: A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A Hudúd al-‘Ālam és a magyar őstörténet. *Századok* 153: 75–100.

- Szántó 2020 = Szántó R: Ravennai Anonymus Cosmographiája és a korai magyar történet. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 145: 101–125.
- Werner 1984 = Werner, J.: *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*. München.
- Zuckerman 2006 = Zuckerman, C.: Byzantium's Pontic policy in the Notitiae Episcopatum. In: *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*. Paris, 201–230.

Linkgyűjtemény

1. link: Waldseemüller, Martin: Universalis Cosmographia Secundum Ptholomaei Traditionem et Americi Vespucii Alioru[m]que Lustrationes.
<https://www.loc.gov/r/r/geogmap/waldexh.html> a letöltés időpontja: 2022.01.26

English summary

As it is commonly known, the Hungarian prehistory closely connects to the Turkic Onogurs, because the foreign name of the Magyars, the *Ungri~Hungarian* is derivated of the name *Ongur~Onogur*. The strong influence of the Turkic languages on the Hungarian language makes probable their former cohabitation. The geographical location of the Patria Onogoria in Ravenna Cosmographer's work has an important role in the definition of the scene of the Hungarian-Turkic cohabitation.

Scholars are looking for the dwelling places of Onogurs around the river Kuban, between the Maeotis and the Caucasus mountains for a long time. Richárd Szántó is following this concept in his newest analysis about Ravenna Anonymus' work, interprets his report using the work of Theophanes, who has a detailed report on Kuvrat's Megale Bulgaria. However, the research has been found a new direction when Joachim Werner identified the grave of *Mala Pereshchepina* near Poltava with Kuvrat's tomb. In the Hungarian literature András Róna-Tas supported this opinion based on a detailed analysis of the relevant sources, putting Kuvrat's realm between the Don (Tanais) and the Dnieper Rivers.

The core of the problem is that the Ravenna Anonymous does not write about Kuphis, and he does not mention the direction from the Maeotis, where Patria Onogoria lies. So, it may be either east or north from the Maeotis also. Theophanes Confessor uses the name Kuphis for the river which flows into the Euxine Sea west from the Crimean Peninsula, near *Nekropylla*, which is called Perekop gulf today. This river may be identifiable as the river Bug, which wore the name *Kuphis* and *Hypanis* also, just like as the river Kuban.

The DAI, which gives us a detailed description about the geography of the coasts of the Euxine Sea (Black Sea) describes the river Bug as *Kouphis ho Bogou* which is technically a double name; like the case *Trullos~Danastris*, *Varuh~Danapris*. So, it is a wrong Moravcsik's emendation, who set into a word *kai* 'and' into this twofold name. The DAI placed *Nekropylla* near the firth of the Dnieper, and names the Dnieper as the water way which drives towards Black Bulgaria, what can be a relic of Kuvrat's Bulgaria on the lower section of the Dnieper.

There is another important addition to our knowledge about Megale Bulgaria. Kuvrat's third son, Asparuch, when he moved to west from their homeland, just crossed rivers *Danapris* (Dnieper) and *Danastris* (Dniester), but he did not cross the river Don. Hence, Kotragos (the second son), who reached the opposite bank of the Don, could only march to

the eastern direction. It makes clear, Megale Bulgaria has to be located between rivers Don and Dnieper.

The contemporary Armenian Geography (666 AD) places the Bulgars to north from Kuban (here: *Valdanis*, like *Uardanes* in Ptolemy). The *Geography* discusses about *Asparhruk*, *Xubraat*'s son, who fled from the Rider's or Bulgars' mountain. The latter one can be identified as the *Ἰππιχά* (Ptolemaios), *'FYKA* mountain (Khwārizmī, around 820 AD) or *Hippia montes* (Waldsemüller's *Universalis Cosmographia* from 1507 AD). Nowadays, this area is the Donets Ridge.

In the 10th century, Ḥudūd al-ʿĀlam places the (Eastern) Hungarians east and south from the Rus. It locates the Inner Bulghārs and the V.n.nd.r mountains south from the Hungarians, north from the Khazars, and west from the Mordvins. The Inner Bulghārs may identifiable as the Black Bulgars (DAI) and the Volga Bulgars, and the V.n.nd.r Mountains as the Bulgars' mountains or the Rider's mountains.

However, it has remained an open question that Kuvrat's realm can be identifiable as Patria Onogoria or not, because the Ravenna Anonymous refers to the 4th century Libanios, so he describes a three centuries earlier status than Kuvrat's time. We may accept his reference, since we know from the name of a Hun person, called Honagur, from another Armenian source dated to the 4th century.

KÖKÉNY ANDREA

Az amerikai bevándorlók identitásának rétegei a Texasi Köztársaság idején

The identity of the American emigrants in the Texas Republic. 2021 marked the 200th anniversary of the year when Stephen F. Austin received a land grant from the government of the newly independent Mexico to establish the first Anglo-American settlement in Texas. The American emigrants who left their mother-country in search of economic opportunities became Mexican citizens, but their language, culture, and collective mentality remained American. When in 1835 the Mexican president, Antonio López de Santa Anna led a centralist turn that endangered the prospects of self-government and economic prosperity for Texas, the inhabitants (Anglo Americans as well as liberal Mexicans) revolted against him and established the Republic of Texas. In my paper I propose to examine the consequences of the Texas Revolution focusing on the transformation of identities. Based on primary sources – official documents, private letters and newspaper articles – I explore how people's lives and attitudes changed when the American Congress acknowledged the independence of Texas in 1837, but refused to annex it into the Union. The main emphasis is on the intertwining aspects of immigration and citizenship that characterized the transitional period that led to the annexation of Texas to the USA in 1845.

Keywords: Texas Republic, Anglo Americans, immigration, identity, citizenship

Már egyetemista koromtól érdekelt az Egyesült Államok nyugati terjeszkedésének története – az a folyamat, melynek során az Atlanti-part mentén létrejött tizenhárom angol gyarmat elnyerte függetlenségét, majd a 19. század közepére az USA elérte mai, kontinentális határait. Harmadéves koromban írt diákköri dolgozatomban az első puritán telepesek történetét és a korai amerikai identitás jellegzetességeit vizsgáltam Kukovecz György tanár úr téma-vezetésével. Demonstrátorként még szemináriumot is tarthattam a témában. Később a Csendes-óceán partjára és a Mexikói-öböl vidékére érkező amerikai telepesek történetét kezdtem kutatni. Kísérletet tettem arra is, hogy az északnyugati területek, köztük Oregon vidék, illetve az Egyesült Államok délnyugati része és benne Texas sajátos fejlődését párhuzamba állítsam és összehasonlítsam. A jubileumi konferencián elhangzott előadásom a Texasi Köztársaság megalakulásáról és az ott élő amerikaiak identitásának formálódásáról szólt. Ahogy akkor, jelen írásommal is tisztelni kívánok azok előtt a tanárain – Kukovecz György, Novák György és Anderle Ádám – előtt, akik az amerikai kontinens történetével egyetemi tanulmányaim alatt megismertettek.

Az első amerikai, Stephen F. Austin kétszáz éve, 1821-ben kapott engedélyt a mexikói kormánytól arra, hogy háromszáz amerikai családot letelepítsen Texasba. A spanyol birodalomtól 1821-ben függetlenné váló állam számára elengedhetetlenül szükséges volt, hogy a gyéren lakott északi határvidékére bevándorlókat vonzzon. Ezért nagyon kedvező feltételekkel juttatott földet az odaérkezők számára. Egy felnőtt férfi közel kétezer hektár birtokra volt jogosult, szinte ingyen.¹

Az amerikaiak többsége az 1819-es gazdasági válságot követően keresett új lehetőségeket, és ha engedéllyel vásárolt birtokot, több évre szóló adó- és vámmentességet, valamint mexikói állampolgárságot is kapott. Hivatalosan tehát mexikói lett, de nyelvében, kultúrájában, szokásaiban amerikai maradt, aki továbbra is kötődött az Egyesült Államokhoz.

A bevándorlók kezdetben Texas keleti és középső részén telepedtek le, és viszonylag kevés kapcsolatuk volt más telepésekkel és még annál is kevesebb az őslakos indiánokkal és a mexikóiakkal. A kormányzat sem tudott kellő figyelmet és erőforrást fordítani rájuk, hiszen elfoglalt volt azokkal a gazdasági és politikai problémákkal, amikkel a függetlenség kivívása után szembe kellett néznie. Az 1824-ben elfogadott federalista alkotmány lehetővé tette, hogy számos kérdésben helyi szinten döntsenek, így az amerikai bevándorlók kezdetben viszonylag könnyen tudták érvényesíteni gazdasági és politikai érdekeiket.

Amikor azonban Santa Anna mexikói elnök 1835-ben konzervatív fordulatot hajtott végre, és Texast is szorosabb ellenőrzés és központosító politika fenyegette, lakói fellázadtak ellene. 1836. március 2-án kinyilvánították függetlenségüket.² A függetlenségi háború során az amerikai telepesek összefogtak a liberális mexikóiakkal (*tejanókkal*) és seregük 1836. április 21-én a San Jacinto folyó mellett vívott csatában legyőzte a kormány csapatait. Santa Anna fogságba esett, és kénytelen volt elismerni Texas függetlenségét.³ A megállapodást azonban a mexikói kongresszus sosem ratifikálta, így a határvidéken a helyzet feszült maradt.

A függetlenségi háború alatt és után tovább nőtt az amerikai bevándorlók száma és aránya Texasban. A még mindig nem túl nagy, negyvenezres népességen belül már tízszer annyian voltak, mint a mexikóiak. Ezért a Texasi Köztársaság felvételét kérte az Egyesült Államokba. Az amerikai kormányzat azonban a kérelmet elutasította, bár Texas függetlenségét 1837-ben elismerte. John Forsythe amerikai külügyminiszter arra hivatkozott, hogy kormánya Mexikóval kötött szerződése miatt a kérdés tárgyalása fel sem merülhet az amerikai kongresszusban. Valószínűbb azonban, hogy az annexiót azért nem szavazták meg, mert sokan ellenezték a déli, rabszolgatartó területek kiterjesztését.⁴

A függetlenségi háború alatt és a San Jacinto-i győzelmet követően kevés amerikai képzelte úgy, hogy egy új, önálló állam polgára lesz. Legtöbben azt remélték, hogy ismét ame-

¹ *Permit and Conditions for Colonization*, Nov. 23, 1821. In: Barker 1924, 435; Cantrell 1999, 97; Nevin 1975, 26.

² *The Texas Declaration of Independence*, March 2, 1836. In: Wallace – Vigness 1963, 98–99.

³ *The Treaty of Velasco*, May 14, 1836. In: Wallace – Vigness 1963, 117–118, Salvat – Rosas 1986, 1773–1774.

⁴ Az amerikai kongresszusban heteken keresztül folyt a vita az annexióról. John Quincy Adams heves felszólalásokban fejtette ki véleményét. Szerinte a texasi függetlenségi háború a rabszolgatartó déli államok összeesküvésének következményeként tört ki, amelynek célja nem volt más, mint hogy további öt vagy hat rabszolgatartó államot csatoljanak az Unióhoz. Az összeesküvés-elméletéről ld. Wexler 1991, 118, Richardson 1943, 136.

rikai állampolgárok lehetnek. Amikor ez megghiúsult, akkor állt elő az a helyzet, hogy Texas amerikai lakosainak meg-, és még inkább újra kellett fogalmazniuk, kik is ők és milyen keretek között kívánnak a továbbiakban élni.

A Texasi Köztársaság kongresszusa még 1836 tavaszán alkotmányt készített, mely a földtulajdonnal rendelkezők érdekeit tükrözte.⁵ Mindössze hat hónapi egy helyben lakás és az alkotmányra, illetve a Texasi Köztársaságra tett eskü elég volt az állampolgárság megszerzéséhez: „Minden szabad ember, aki ebbe a köztársaságba emigrál, és aki hat hónapi egy helyben lakás után esküt tesz valamilyen illetékes hatóság előtt, hogy állandó lakossá kíván ott válni, és megesküszik, hogy támogatja alkotmányát, és igaz híve lesz a texasi köztársaságnak, felruházandó az állampolgárság minden kiváltságával.”⁶

Az állampolgárság pedig jogot biztosított földbirtok szerzésére. „Minden olyan személy (kivéve az afrikaiakat, az afrikaiak leszármazottait és az indiánokat), aki Texasban lakott a függetlenség kinyilvánításakor, a köztársaság állampolgárának tekintendő és jogosult az ezzel járó kiváltságokra. Minden állampolgár, aki jelenleg Texasban él, és nem kapta meg az őt megillető földbirtokot, a telepesekhez hasonlóan jogosult földbirtokára a következő mértékben és módon: Minden családfő egy *league* és egy *labor* földre jogosult;⁷ és minden nőtlen férfi, aki tizenhét éves vagy annál idősebb egy *league* föld harmadára jogosult.” [Azonban:] „egyetlen idegennek sem lehet[ett] földje Texasban közvetlenül e köztársaság kormánya által kiadott engedély nélkül.”⁸

A titkos választójog minden huszonegy év feletti férfit megilletett állampolgári joggal.⁹ Az alkotmány minden polgár számára garantálta az alapvető szabadságjogokat is.¹⁰ A fenti idézetekből azonban kiderül, hogy a Texasi Köztársaság az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonlóan kizárta az állampolgárságból és minden ezzel együtt járó jogból az afroamerikaiakat és az őslakos indiánokat.

A függetlenségi háború alatt és után a Texasban élő amerikaiak gyakran vontak párhuzamot küzdelmük és az amerikai függetlenségi háború között. Úgy érezték, támaszkodni tudnak amerikai „barátaikra és testvéreikre” mindazon elvek megvalósításában, melyekért „közös őseik harcoltak és véréket ontották”. Ugyanakkor a mexikói kormánnyal szemben vívott küzdelmüket azzal próbálták igazolni, hogy olyan jogokért folytatták, amiket „azok a köztársasági intézmények garantáltak, melyek keretei között az ország [vagyis Mexikó] polgáraivá fogadták őket”. „Ha legdrágább jogainkat a hadsereg kezébe adtuk volna” – állították – „akkor méltatlanná váltunk volna arra a földre, ahol születünk, és kiérdemeltük volna minden hazafi megvetését.”¹¹

A San Felipe de Austinban megjelenő *Telegraph and Texas Register* 1836. szeptember 6-i vezércikke megemlékezett az amerikai függetlenségi háború csatáiról, és hasonló felso-

⁵ *The Constitution of the Republic of Texas, March 17, 1836.* In: Wallace – Vigness 1963, 100–106.

⁶ *The Constitution of the Republic of Texas, General Provisions, Sec. 6.* In: Wallace – Vigness 1963, 103.

⁷ 1 *league* = 4428 *acre* = 1798 ha; 1 *labor* = 177 *acre* = 72 ha

⁸ *The Constitution of the Republic of Texas, General Provisions, Sec. 10.* In: Wallace – Vigness 1963, 104.

⁹ „A köztársaság minden polgára, aki betöltötte huszonegyedik életévét és már hat hónapja abban a kerületben vagy megyében lakik, ahol a választást tartják, szavazati joggal rendelkezik az általános kongresszus tagjainak megválasztására.” *The Constitution of the Republic of Texas, General Provisions, Sec. 10.* In: Wallace – Vigness 1963, 102.

¹⁰ *The Constitution of the Republic of Texas, Declaration of Rights.* In: Wallace – Vigness 1963, 105.

¹¹ *Telegraph and Texas Register*, Oct. 26, 1835.

rolást készített Texasról is a kulcsfontosságú események számbavételével. Az analógia egyszerű volt, és tükrözte az amerikaiak nyugati terjeszkedésének ideológiáját.¹² „Ahogy annak az országnak a példája nagyban hozzájárult a szabadság szellemének növekedéséhez és a szabad intézmények létrehozásához az amerikai kontinens nemzetei között és Mexikóban; legyen ugyanígy e köztársaság politikai újjászületése az eszköz arra, hogy előidézze az alapvető fordulatot Montezuma egykori birodalmának helyzetében. Erkölcsi szempontból bizonyos, hogy az angol-amerikai elvek és politika az idők folyamán el fognak terjedni a Sziklás-hegységen át a Csendes-óceánig, s magukkal viszik az ezekből következő fejlődést és változást.”¹³

Érvelésük sokszor identitásuk kettősségét mutatta, vagyis azt a tényt, hogy ők az Egyesült Államok határain kívül, Texasban élő amerikaiak voltak. Mindössze két nappal a függetlenség kinyilvánítása után javaslat született a köztársaság zászlajára. Erről Stephen F. Austin tájékoztatta David G. Burnet ideiglenes elnököt. A zászló színei és szimbólumai sajátos keverékét adták volna az amerikaiak eredetére utaló jelképeknek, így tükrözik azt is, hogy az önálló állam alakítása után hogyan definiálták magukat az amerikaiak, hányféle múlttal azonosultak. „Mi (a megbízottak) javasoltunk egy zászlót – a következőképpen: A sarokban a *texasi jack* vörös & fehér, vagy vörös & sárga. Ez mutatná angolszász eredetünket & azt, hogy a jó öreg Anglia nagymama unokái vagyunk. A 13 csík, kék és fehér, vagy valamilyen más színű, mutatná azt, hogy mi az Amerikai Egyesült Államokból származunk. A *nap* & nem egy csillag nem más, mint a nemzeti méltóságra emelkedő Texas, a nap közepén lenne Washington feje, feje fölött a nevével & a napkorongban és alatta a szavak „példája biztonságot nyújt”, a nap fölött & a belőle áradó sugarak végén lenne a nemzeti mottó *Lux Libertatis* – vagyis, a szabadság fénye. Mit gondolnak róla? Itteni barátainknak tetszik az ötlet – eredetünk történetét mutatja. Ha kíváncsi, hogy még szorosabban véve történelmi legyen, a vörös, fehér & zöld mexikói trikolort is hozzátehetjük – vörösek lennének a Jack sávjai & fehérek és zöldek a csíkok.”¹⁴

Végleges döntés 1836 decemberében született a zászlóval kapcsolatban. Színei a bátorságot (vörös), a tisztaságot (fehér) és a hűséget (kék) jelképezték, és nem maradhatott le róla az ötágú csillag sem.¹⁵

Sokat elárul a Texasban élő amerikaiak öntudatának alakulásáról az ott lakók önelnevezése is. A *Telegraph and Texas Register* már 1835 novemberében átvett egy cikket a *New Orleans Bee*-től, mely a Texasban élők helyes elnevezéséről szólt. „Úgy tűnik, Texas népének helyes elnevezése bizonytalan vagy következetlen: néhányan *Texiannak* hívják őket, mások *Texan*, *Texonian*, *Texasiana*, *Texican* nevet mondanak vagy írnak. Úgy gondoljuk, hogy a vidék mexikói és amerikai lakosai általában a *Texian* elnevezést használják; amellett, hogy ez rövid, tökéletesen megfelel a nemzetek tulajdonneve szokásos képzésének azáltal, hogy „n”-re végződik, mint *Greece*, *Grecian*; *Persia*, *Persian*. A *Texasian* jól hangzó rövidítésének is tekinthető. De a *Texonian* és a *Texasite* abszurd kifejezés.”¹⁶

A nemzeti szimbólumok és az önelnevezés mellett a köztársaság történelmének sorsfordító eseményei kapcsán érzett büszkeség hasonlóképpen közösségformáló erő volt, és fon-

¹² Az angol-amerikai küldetéstudat elemzéséről lásd Merk 1995.

¹³ *Telegraph and Texas Register*, Sept. 6. 1836.

¹⁴ *Stephen F. Austin to David G. Burnet, Louisville, March 4, 1836*. In: Austin 1981, 40–41.

¹⁵ *The Wall of History* 1996, 9.

¹⁶ *Telegraph and Texas Register*, Nov. 7, 1835.

tos szerepet játszott a nemzeti öntudat erősödésében. A texasi függetlenség napjának ünneplésével kapcsolatban érdekes adalék az a leírás, melyet a San Jacinto melletti ütközet évfordulójáról készített Frederic Gaillardet francia író, újságíró 1839-es utazása során. Maga is felszállt arra a gőzösre, amely április 21-én a csatamezőhöz indult Houstonból, és a következőképpen számolt be az ünnepségről: „Éjfél volt, amikor a gőzhajó elérte azt a mezőt, amit a texasiak Csatahelyként ismernek. [...] Alig érkeztünk a texasiak számára új keletű dicsőség és jelentős esemény színhelyére, amikor az utasok, akik teljesen megtöltöttek a gőzöst, örvengő kiáltásban törtek ki, mely sortűzzel és katonazene hangjaival vegyült. Furcsa látvány volt a patriotizmus ilyen félelmetes megnyilvánulása! [...] Hamarosan part-ra léptünk, és a patrióta tömeg gyantafáklyákkal felszerelve lángkeretet formált a mező körül. Ott elénekelték a híres patrióta dalt, a *Yankee Doodle*-t, és az ünnepség háromszoros éljennel zárult, melyet a diadalittas tömeg egyhangú kórusban kiabált, s e hármassal *adieu*-vel tisztelegtek hőseik emléke előtt, akik hazájukért haltak.”¹⁷

Ha arra gondolunk, hogy a texasiak a *Yankee Doodle* éneklésével ünnepelték a mexikóiak felett aratott győzelmüket, megint az amerikai bevándorlók identitásának sajátosságát, többszintűségét érhetjük tetten.

Az Egyesült Államokból való elköltözés után azonban problémássá vált az „amerikai” kifejezés, főleg azt követően, hogy Texas szuverén állam lett. Texas független státusza szükségessé tette az ott élők számára, hogy köztársaságuk határain túl valamiféle kollektív identitást találjanak, s egyben olyat is, mely ugyanakkor nem utalt arra, hogy a texasiak alárendeltek lennének az amerikai köztársasághoz képest. Ezért az eredet tekintetében szélesebb értelmezést kellett keresniük, amit az angolszász múltban találtak meg. Az „angolszász” megjelölés kifejezte a Mexikótól való elválást, ugyanakkor nem utalt arra, mintha Texas az Egyesült Államok egyfajta „függeléke” vagy valamiféle másolata lenne. Önálló angolszász köztársaságként Texas egyenrangú lehetett az USA-val.

Az angolszász fogalom használata más szempontból is megfelelt. Általa a texasiak az önkormányzatiság terén meglévő képességeiket nem csupán úgy tudták indokolni, hogy megtanulták a leckét az amerikai függetlenségi háború résztvevőitől, hanem azt lehetett mondani, hogy ezek a tulajdonságok az angol-amerikai népből eredtek. 1837-ben ezt a következőképpen fogalmazta meg a *Telegraph and Texas Register* főszerkesztője, Francis Moore, Jr.: „Az angolszászok és felvilágosult leszármazottaik szelleme olyan, hogy ha még le is rombolnák az Egyesült Államok és Nagy-Britannia törvényeit, a társadalom igényeihez alkalmazkodva valamiféle szokásjog rendszer azonnal életre kelne, s a közvélemény ehhez hozzátenné a törvényerőre emelés erejét.”¹⁸

Egyetértek James E. Crisp texasi történész érvelésével, aki szerint „minél hosszabb ideig maradt Texas független állam, annál erősebbé vált az ösztönzés, hogy a texasi identitást azokkal a faji kifejezésekkel határozzák meg, melyeket az angolszász fogalom rejtett magában.”¹⁹

A texasi nacionalizmus az államépítés időszakában alakult ki, és formálódásában nagy szerepet játszott a gazdasági és politikai túlélésért – a függetlenség megőrzéséért – folytatott küzdelem. A texasiak fokozatosan kezdték magukat önálló identitással bíró közösség-

¹⁷ Gaillardet 1966, 8–9.

¹⁸ *Telegraph and Texas Register*, June 20, 1837.

¹⁹ Crisp 1976, 211–213.

ként definiálni. Közben azonban teljesen sosem feledkeztek meg szülőhazájukról. Helyzetük különleges volt. Más fiatal nemzetektől eltérően számukra létezett alternatívája a függetlenségnek: csatlakozás az Amerikai Egyesült Államokhoz. A *Telegraph and Texas Register* újra és újra szót emelt az annexió érdekében. 1837 decemberében Texas korai történetét „az annexió gondolatának fontos előzményeként” határozta meg. Érvelése az amerikaiakkal való azonosságtudatot sugallta: „Texas elsődlegesen és leginkább azért törekszik a csatlakozásra, mert a nemzetben ugyanaz a vér folyik, mint az Egyesült Államok népében. A mi országunk története az ő történetük.”²⁰

A közhangulat azonban hamarosan elmozdulni látszott. Nőtt a bevándorlók száma, javultak a gazdasági kilátások, egyre kevésbé szorult behozatalra Texas, és így a nemzeti büszkeség is növekedett. 1837-ben a *Telegraph* még csak az amerikai függetlenség évfordulójáról és a július 4-i megemlékezésekről számolt be.²¹ 1841-ben a szerkesztők átvették a *Morning Star* cikkét, mely a július 4-i ünnepeken az „amerikai” érzés megnyilvánulásairól tudósított. „Úgy tűnt, mindenki megfedkezett arról, hogy ez egy másik ország nemzeti ünnepe, az alkalommal kapcsolatos bármiféle nemzeti hovatartozás teljesen eltűnt, polgáraink elfelejtették, hogy ők texasiak, s hazafihoz nem méltó lelkesedéstől áthatva amerikaiként ünnepelték az anyaköztársaság nemzeti ünnepét.”²²

1842-ben azonban csak Texas függetlenségének március 2-i évfordulója szerepelt a hírekben, és az újság már nem említette július 4-ét. A cikk a texasiak büszkeségét tükrözte: „Ma van nemzeti függetlenségünk hatodik évfordulója, de országunk csillaga még mindig emelkedőben van, és a jólét egyre dagadó hullámai tovább nőnek.”²³

A lap főszerkesztője, Francis Moore, Jr. két hónappal korábban *Annexio* címmel készült elemzése a nemzeti érzés és nemzeti érdekek közötti sajátos kapcsolatról is árulkodott. „A [texasi] nemzeti érzés egyre inkább sajátossá válik. Polgáraink hozzászórtak ahhoz, hogy a texasi kifejezés az amerikai kifejezés szinonimája. Azonban, hacsak hamarosan nem történik változás, a nemzeti felemelkedés iránti vágy és az önérdek miatt szükség lesz a texasiak és az amerikaiak megkülönböztetésére. [...] [Hacsak] a két nemzet nem vegyül egy kormány alatt, a texasiak és az amerikaiak kifejezés két külön nemzetet fog jelölni, melyek ugyanúgy különböznek, mint a britek és az amerikaiak.”²⁴

A Texasi Köztársaság kilencéves fennállása alatt számos problémával kellett megküzdenie az ott lakóknak. A gazdasági nehézségek mellett állandó veszélyt jelentett, hogy Mexikó megpróbálta a területet visszafoglalni, ezért 1843-ban ismét napirendre került az annexió kérdése. Amikor pedig az 1844-es amerikai elnökválasztást a nyugati terjeszkedést támogató James K. Polk nyerte, aki Texas felvételével párhuzamosan az északnyugati területek megszerzését is célul tűzte, az amerikai kongresszus újabb vitákat követően 1845-ben végül megszavazta az annexiót, és Texas az USA 28. tagállama lett.²⁵

²⁰ *Telegraph and Texas Register*, Dec. 6, 1837.

²¹ *Telegraph and Texas Register*, Aug. 5, 1837.

²² *Telegraph and Texas Register*, July 7, 1841.

²³ *Telegraph and Texas Register*, Mar. 2, 1842.

²⁴ *Telegraph and Texas Register*, Jan. 19, 1842.

²⁵ 1845. január 25-én az amerikai Képviselőház 120:98 arányban támogatta a Texas annexiójáról szóló törvényjavaslatot, amit 27:25 arányban a Szenátusban is elfogadtak. *The Resolution Annexing Texas to the United States, March 1, 1845*. In: Wallace – Vigness 1963, 146–147.

A *Telegraph and Texas Register* 1846. március 4-i vezércikke a Texasban élő angol-amerikaiak büszkeségének és hazafias érzéseinek adott hangot. Ugyanakkor a texasi identitás formálódásának új szakaszát is előre vetítette: „Texas nemzeti függetlenségének kilencedik évfordulója éppen csak elmúlt, de mielőtt igazán azzá válhatott volna, Texas már meg is szűnt nemzetként létezni. Ha a történelemkönyveket lapozzuk, tele vannak a nemzetek bukása feletti siránkozással. Bármely nemzet függetlenségének elvesztését ez idáig a lehető legrosszabb sorscsapásnak tekintettük, s általában vérontás és mészárlás kísérte, és a meg-alázott és lelkében megtört nép siránkozása; de Texas függetlensége polgárai örömteli üdv-rivalgásai közepette múlt el, s az eseményt jövőbeli dicsőségének és nagyságának hajnalaként üdvözlük. Az elmúlt évben láttuk, ahogy egy hatalmas nemzet beleegyezését adta, hogy egy másik nemzetet a keblére fogadjon, és láttuk, hogy ezt az uniót a rend, az egyetértés és a béke hatja át, mindkét ország népének szinte egyöntetű ünneplése közepette. Mikor látott ilyet a világ? Sem az ókor, sem a jelenkor történetében nem találni erre példát.”²⁶

Az 1845-ös év eseményei azonban legalább annyira jelentették valaminek a végét, mint a kezdetét. Texas immár hivatalosan is részévé vált egy nagyobb politikai egységnek, és lakói az USA állampolgáraként élték meg az amerikai–mexikói háborút, majd a polgárháborút, melyek során ismét újradefiniálódott, tovább formálódott identitásuk.

Bibliográfia

Szakirodalom

- Austin 1981 = Austin, St. F.: *Fugitive Letters, 1829–1836. Austin, Stephen F. to David G. Burnet*. San Antonio.
- Barker 1924 = Barker, E. C.: *The Austin Papers*. Vol. I. Washington–Austin.
- Cantrell 1999 = Cantrell, G.: *Stephen F. Austin, Empresario of Texas*. New Haven–London.
- Crisp 1976 = Crisp, J. E.: *Anglo-Texan Attitudes Toward Mexican (1821–1845)*. PhD diss., Yale University, New Haven.
- Fehrenbach 1968 = Fehrenbach, Th. R.: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. New York.
- Gaillardet 1966 = Gaillardet, Th. F.: *Sketches of Early Texas and Louisiana*. Transl. with an introd. by James J. Shepherd. Austin.
- Merk 1995 = Merk, F.: *Manifest Destiny and Mission in American History. A reinterpretation*. With the collaboration of L. B. Merk, with a new foreword by J. M. Faragher. Cambridge.
- Nevin 1975 = Nevin, D.: *The Texans*. New York.
- Richardson 1943 = Richardson, R. N.: *Texas, The Lone Star State*. New York.
- Salvat – Rosas 1986 = Salvat, J. – Rosas, J. L.: *Historia de México*. Tomo 10. México.
- Telegraph and Texas Register*, 1835–1846.
- The Wall of History* 1996 = *The Wall of History. The History of the Alamo*. San Antonio.
- Wallace – Vigness 1963 = Wallace, E. – Vigness, D. M. (eds.): *Documents of Texas History*. Austin.
- Wexler 1991 = Wexler, S. (ed.): *Westward Expansion. An Eyewitness History*. New York – Oxford.

²⁶ *Telegraph and Texas Register*, Mar. 4, 1846.

MARTUS NIKOLETTA

**A szőlőbirtokok ingatlanforgalma
az 1301 és 1320 között keletkezett oklevelek tükrében***

The property turnover of vineyards in the light of documents dating from 1301 to 1320. In the 14th century, vineyards in Hungary had a special legal status, which meant that the land's possessor was free to dispose of the vines owned by the squire if he guaranteed the payment of annuities. So, the possessor could alienate them, make a testamentary donation and, after his death, his successors could inherit the right of possession of the vines. As a result of the special legal status of the vineyards, we can see some increase in the cultivation of the lands suitable for vine-growing and also in the alienation of vineyards. Their role in the estate transactions was significant. In my analysis of the charters, I examined the types and reasons for the sale of vineyards properties; the method of the transfer process; and also the applied instruments of granting of rights.

Keywords: Hungarian Kingdom, early Angevin era, vines, property turnover, donation, sale, exchange of property, division, leasing, pledging, loan transactions, granting of rights

Bevezetés

A szőlőtermesztés már az Árpád-korban a magyar gazdaság fontos tényezőjévé vált.¹ Területe a 14. században folyamatosan növekedett,² ami azt jelzi, hogy a szőlőművelés és bortermelés jól jövedelmező foglalkozás lett. A szőlők, mivel tartósan megőrizték az értéküket, biztonságos befektetésként is szolgáltak.³

Tanulmányomban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának két gyűjteményében, a Diplomatikai Levéltárban, illetve a Diplomatikai Fényképgyűjteményben fellelhető, 1301 és 1320 között keletkezett oklevelek alapján mutatom be a Magyar Királyság területén fekvő szőlők kora Anjou-kori ingatlanforgalmát. A források elemzése során azt vizsgálom, hogy milyen típusai és okai voltak a szőlőbirtokok ingatlanforgalmának, hogyan zajlott az átruházás folyamata, illetve milyen jogi biztosítékokat alkalmaztak. A témában rendelkezésre álló szakirodalomból érdemes kiemelni Gulyás László Szabolcs 2016-os és

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Ld. Feyér 1970, 21–22; Feyér 1981, 23; Solymosi 1996; Solymosi 1998, 137–179; Solymosi 2012.

² Belényesy 1955, 11–12; Csoma 1997, 131.

³ Gulyás 2016, 24; Csoma 1997, 150; Csoma 2012, 42, 54; Dénesi – Csoma 2009, 12.

Lakatos Bálint 2013-as tanulmányait, amelyek a középkori, elsősorban mezővárosi ingatlanforgalom szokásjogát vizsgálták.⁴ A 14. századi szőlő utáni adózás rendszerének, valamint a szőlőbirtok és az oklevéladás összefüggéseinek megértéséhez Solymosi László írásait használtam fel.⁵ Adalékul szolgáltak még az Anjou-kori szőlőtermesztést érintő munkák, Belényesy Márta, Csoma Zsigmond, Égető Melinda és Feyér Piroska művei.⁶ A földrajzi helyek azonosításában az Anjou-kori oklevéltár köteteinek névmutatói mellett a Csánki Dezső- és a Györffy György-féle helységnév-azonosító szótárak segítettek.⁷

A szőlők szerepe az ingatlanügyletekben

A szőlőbirtokok zöme a 14. században már különleges jogállást élvezett,⁸ ami Solymosi László megfogalmazásában „a szőlők hospes jogú birtoklásán, sajátos szabadságán nyugodott”.⁹ Ez azt jelentette, hogy a földesúr földjén szerzett, annak tulajdonában lévő szőlővel a birtokos szabadon rendelkezhetett, elidegeníthette, végrendeleti adományt tehetett, halála után pedig utódaira szállhatott a szőlő birtokjoga. Az átruházás leglényegesebb feltétele az adózás folyamatosságának, azaz a szőlő utáni járadékok megfizetésének biztosítása volt.¹⁰ Tehát a szőlő a „polgári földbérlet csírájának” tekinthető.¹¹ A szőlőművelés a különböző társadalmi helyzetű csoportok, a nemesek, az egyháziak, a polgárok, a hospesek, illetve a jobbágyok számára anélkül volt biztosítva, hogy szabadságukat bárki veszélyeztette volna.¹² A szabad állapotú emberek szőlőbirtoklása kétféle lehetett: vagy a lakóhelyükön, vagy azon kívül rendelkezhettek szőlővel.¹³ Az utóbbiakat *extraneus* vagy *forensis* névvel illették.¹⁴ 1302-ben *Hench* a Ménes falu mellett,¹⁵ Makra hegyen elterülő szőlőjét egy szegedi polgárnak, Andrásnak adta el, aki ezután mint *extraneus* birtokolta a szőlőt.¹⁶ Andrástól ugyanezt a szőlőt 1310-ben pusztaszeri Pósa azzal a céllal vásárolta meg, hogy gyarapítsa a szőlővel telepített földjeit Arad térségében.¹⁷

A szőlőbirtokok sajátos jogi helyzetéből adódóan szerepük számottevő volt az ingatlanügyletekben, amelyek esetén kétféleképp találkozhatunk szőlőkkel: vagy határjelként, vagy egy konkrét ingatlanforgalmi ügy tárgyaként.

⁴ Gulyás 2016; Lakatos 2013.

⁵ Solymosi 1996; Solymosi 1998; Solymosi 2012.

⁶ Belényesy 1955; Csoma 1997; Csoma 2012; Égető 1980; Égető 1993; Feyér 1970; Feyér 1981.

⁷ Csánki 1890; Csánki 1897; Györffy 1987a; Györffy 1987b; Györffy 1998.

⁸ Égető 1980, 68.

⁹ Solymosi 1996, 10; Solymosi 1998, 147.

¹⁰ Holub 1960, 188–189; Solymosi 1996, 12; Solymosi 1998, 149; Solymosi 2012, 314. A szőlő utáni járadékot csöböradónak, a 14. század elejétől pedig hegyjognak vagy hegyvámnak is nevezték (Dénesi – Csoma 2009, 12; Solymosi 1996, 13–19). A csöbör ürmérték volt, illetve a 14. század közepéig így nevezték a boradót (Bogdán 1991, 157–158; Lele 1994, 155).

¹¹ Makkai 1957, 463.

¹² Solymosi 2012, 314; Dénesi – Csoma 2009, 12.

¹³ Gecsényi 1988, 198; Égető 1993, 47–58; Solymosi 1996, 2; Solymosi 1998, 139.

¹⁴ Solymosi 1996, 2; Solymosi 1998, 139.

¹⁵ Arad megye (Csánki 1890, 775; Györffy 1987a, 181).

¹⁶ Anjou-oklt. I. 320. sz.; DL 91 152. A forrás a szegediek Arad megyei szőlőbirtoklásának eddig ismert legkorábbi adata (Égető 1993, 48).

¹⁷ Anjou-oklt. II. 1017. sz.; DL 91 164; Égető 1993, 49.

A szőlők a határleírások gyakori elemei voltak.¹⁸ Ezekből az adatokból leginkább a magyarországi szőlős területek földrajzi kiterjedésére, természetes és mesterséges határait, valamint a szőlőbirtokok névadási szokásaira következtethetünk. A szőlőtermesztésre alkalmas földek művelés alá vonása, a szőlők bérlése és elidegenítése a korban megnövekedett.¹⁹ Ingatlanforgalmuk intenzitását mutatja az a tetemes mennyiségű forrás, amely szőlőkkel kapcsolatos ingatlanügyletet rögzített. A fennmaradt oklevelek bőséges információval szolgálnak az adományozás, végrendeleti adomány, adásvétel, birtokcsere, felosztás, bérbeadás, zálogosítás és kölcsönügylet különféle eseteiről.

A szőlők ingatlanforgalmának típusai és az elidegenítés okai

A szőlőbirtokok ingatlanforgalmának típusai közül elsőként az adományozást kell kiemelni. Az adománynak számos oka lehetett: szolgálat,²⁰ valamilyen érdem²¹ vagy épp segítségnyújtás. A földesúr, vagy ritkább esetben az uralkodó birtokadománnyal fejezte ki háláját. Erre példa a veszprémi káptalan jobbágynak, ábrahám²² (*Abraam*) Lőrinc fia Pálnak az esete, akinek hűségét 1309-ben a következő adományokkal jutalmazták: őt és fiát, Gergelyt, valamint minden leszármazottját felmentették a szőlőművesek állapotából,²³ és a harcoló nemes jobbágyok közé emelték, biztosították eddigi földjük élvezetét, illetve további egy hold szőlőt és öt hold szántóföldet adtak nekik.²⁴ Történhetett az adományozás rokonság okán, például a feleség,²⁵ a férj,²⁶ az unokahúg részére.²⁷ Ilyenkor általában különösebb indoklás nélkül közölték az adomány tényét. 1312-ben nagybakónaki²⁸ (*Bokonuk*) *Litherth* örökölt birtoka felét és zalamerényei²⁹ (*Merene*) szőlője negyedét leánya, *Aglynth* házasságkötésekor újdonsült vejének, Péternek adományozta.³⁰ Ami szokatlanabb, hogy *Litherth* testvére, *Akus* további három hold földet adott *Aglynth* férjének.³¹ Ezt az oklevél írója a rokonok közötti szeretettel indokolta. Még további két esetben adományoztak szőlőt ho-

¹⁸ Ld. DF 283 328; DF 200 080; DF 200 079; Smičiklas 1910, 38–39; DL 99 881; DF 200 799; DF 261 524; DL 40 305; DL 40 321; Smičiklas 1910, 251–252; DF 200 781; DL 76 210; DF 200 799; DL 40 338; DF 283 328; Smičiklas 1910, 309; DF 230 084; DF 269 946; DL 35 164; DL 1878; DF 230 280; DL 1892; Smičiklas 1910, 501; DL 84 769; DL 84 771; DL 56 829.

¹⁹ Feyér 1981, 34; Belényesy 1955, 22–23.

²⁰ Ld. DF 200 760; DF 283 555; DL 40 344; DF 201 695.

²¹ Ld. DF 86 892.

²² Anjou-oklt. II. 453.

²³ DF 200 781: [...] *de condicione vini cultorum nostrorum eundem [...]*. Kiadása: HO 1867, 117–118. A szőlőművesek (*vinitores*) a szolgák speciális csoportját alkották a 11. századtól. Feladatuk a földesúri magángazdaságok szőlőinek megművelése volt, a termés felett a földesúr rendelkezett. A 12. századtól helyüket a borral adózó földesúri alattvalók vették át, illetve ők maguk is fokozatosan járadékfizetőkké (*vinidatores*) váltak (Solymosi 1996, 1–2).

²⁴ Anjou-oklt. II. 812. sz.; DF 200 781.

²⁵ Ld. Nagy 1889, 215.

²⁶ Ld. DF 226 793.

²⁷ Ld. Smičiklas 1910, 251–253.

²⁸ Anjou-oklt. III. 486.

²⁹ Zala megye (Csánki 1897, 82).

³⁰ Anjou-oklt. III. 216. sz.; DL 70 396.

³¹ Uo.

mány,³² egyet pedig leánynegyed gyanánt.³³ A korban elengedhetetlennek tartották az egyház támogatását, ezt bizonyítja az is, hogy az adományozottak között rendszeresen tűntek fel egyházi intézmények.³⁴ Kolostor részére tett adományt rögzített egy 1308-ban keletkezett forrás. Az oklevél értelmében Gyöngye úrasszony a pilisszentkereszti pálosoknak adta kesztölci³⁵ (*Kezthelch*) szőlőjének felét.³⁶ Egy 1307-es oklevélben pedig arról olvashatunk, hogy *Hambot* pozsonyi polgár a Szűz Mária tiszteletére emelt oltár mindenkori papjának ellátására egyebek mellett egy szőlőt adományozott.³⁷ Az 1311. október 22-i forrásból egészen konkrét dolgokról szerezhetünk tudomást. Az adományozó a Szent Miklósnak emelt oltár élére rendelt káplánt liturgikus felszerelésekkel, valamint egy Tököl³⁸ (*Thutul*) nevű óbuda szőlővel látta el, amelyhez még a bor sajtolásához alkalmas hely is tartozott.³⁹

Az adományok másik fő típusát a végrendeleti adományok jelentették.⁴⁰ 1315-ben a veszprémi káptalan azzal jutalmazta torló jobbágya,⁴¹ *Alus* hűségét, hogy két vejét és lányától született örökseit torlókként⁴² fogadta a szolgálatába. A szolgálat, illetve általa a szőlő a torlók és vinitorok esetén apáról fiúra szállt.⁴³ *Alus*nak azonban nem született törvényes fiú örökse, ezért lényeges volt a káptalan által jóváhagyott végrendelezés rögzítése. Ha a birtok tulajdonosának nem volt utóda, rendszerint az egyházat tette meg örökösévé. Így járt el Dénes *comes*, aki a Balatonszőlős falu területén lévő földrészeit a *lazarkuti* szőlővel együtt a veszprémi káptalannak adományozta.⁴⁴ Továbbá szolgálját, *Chel* fia *Budurt*, annak feleségét és utódait is az egyházra hagyta. Libhilda apáca oly módon végrendelezett, hogy

³² Ld. DF 201 686; DL 29 421.

³³ Ld. DL 1935.

³⁴ Ld. DF 232 771; DF 237 002; Doc. Art. Paulin., 217.

³⁵ Esztergom vármegye (Györffy 1987b, 295).

³⁶ Anjou-oklt. II. 532. sz.; Györffy 1956, 283.

³⁷ Anjou-oklt. II. 123. sz.; DF 241 336.

³⁸ Györffy 1998, 686.

³⁹ DL 1766: [...] *donau unum calicem, et unum breuiarium ac et sacerdotale indumentum videlicet casulam de chemelete nigro et albam cum aliis ac et indumenta altaris de rubeo scandato cum manutergiis et mensali ac etiam unam vineam emptam vulgariter Thutul nominatam [...] ac loco torcularis [...]*. Kiadása: Fejér 1832, 425–431.

⁴⁰ Ld. DF 248 150; DL 1709; DF 200 782; DF 277 242; Knauz 1875, 246–247; DL 76 241; DL 86 966.

⁴¹ DF 200 793: [...] *exequiatore iobagione [...]*. A szolgálkból kialakuló dusnokok vagy torlók (*exequiales*) voltak az elsők, akik földesúri járadékot fizettek a szőlő után (Solymosi 1996, 1). Őket uruk azért, hogy halotti tort adjanak a lelki üdvéért miséző papoknak, önálló földdel, állattal látta el, és az egyháznak adományozta (Solymosi 1996, 1; Solymosi 2012, 312; vö. Lichtneckert 2009, 115). Emellett szőlőbirtokot is kaptak, amelynek terméséből kezdetben évi ötven köből, majd a 14. század elejétől húsz-huszonöt köből bort kellett adniuk az egyházi földesúrnak (Solymosi 1996, 1; Solymosi 2012, 312–313). A 14. század második felétől a szőlő utáni járadék ezen rendszere eltűnik a forrásanyagból. Az új rendszer alapját a szabad állapotú emberek szőlőbirtoklása és adózása jelentette (Solymosi 1996, 2).

⁴² Azonos feltételekkel, mint *Alust*. Ez azt jelentette, hogy minden évben kötelesek voltak tort (*exequias annuales*) rendezni a káptalannak. A forrás megadta, hogy szeptember 29-e körül egy hároméves ökörral, tíz tyúkkal, hetven kenyérral és húsz csőbör borral (*viginti idriis vini*) kellett adózniuk (DF 200 793).

⁴³ Solymosi 1996, 10.

⁴⁴ Anjou-oklt. II. 586. sz.; DF 200 779.

az Owmperg hegy alatti Sydel szőlőjét, illetve a háza alá épített pincéjének felét a Szent János mintájára Szibilla⁴⁵ házában élő testvéreknek, azaz begináknak adta.⁴⁶ A végrendeleti adományok leggyakoribb indoka a rendelkező saját, szülei, közvetlen családtagjai, házastársa, gyermekei lelki üdvének elérési vágya volt.⁴⁷ A korban általánosan elfogadott nézetként élt az emberekben, hogy az üdvözülés legegyszerűbb útja az egyházon keresztül vezet.⁴⁸ Így vélekedhetett a fentebb említett Dénes comes is, aki a veszprémi egyházra hagyott szolgájának, Budurnak azzal a céllal adott tíz hold szántóföldet, egy napi kaszálásra való rétet, egy hold telepített és egy hold kevésbé művelt szőlőt, hogy azok a comes lelki üdvéért éves szinten a káptalan részére nyújtott javak⁴⁹ fedezetéül szolgáljanak.⁵⁰ 1307-ben a veszprémi egyház ábrahámí⁵¹ (Abram) jobbágya, Barnabás fia Kelemen szintén saját lelki üdvéért adományozott egy szőlőbirtokot a zalaköveskúti⁵² (Kueskuth) Szent Mária Magdolna-egyház remetéinek.⁵³ Itt egy polgári tulajdonhoz közelítő birtoklási formáról volt szó, amelyet Solymosi László örökbérletnek nevez.⁵⁴ Kelemen azért végrendelkezhetett egyénileg a szőlőről, mert őt a rendelkezés szabadsága illette meg. Az adomány azonban kizárólag a birtok használatára vonatkozott, azaz a földesúr tulajdonjoga érintetlenül maradt. Ez egyben azt is jelentette, hogy az adományozott megörökölte a földesúr számára fizetendő járadékokat, ugyanis a szőlőbirtok használati jogának átruházása csakis terheivel együtt történhetett.⁵⁵ Tehát a Szent Mária Magdolna-egyház remetéi a föld használatáért cserébe kötelesek voltak megfizetni a tizedet a veszprémi káptalannak.⁵⁶ Mivel a szőlő utáni adózás összefüggött a műveléssel, fontos volt a terület folyamatos gondozásának biztosítása. Ezért az iratba azt is belefoglalták, hogy a szőlő műveletlenül hagyása esetén a szerzetesek elvesztik a földre vonatkozó használati jogukat.⁵⁷

Ahogy ma, a középkorban is fontos volt a halottakról való megemlékezés. Kunigunda nemcsak hogy megválasztotta örök nyugalmanak helyét, de azt is biztosítani kívánta, hogy a saját, a férje, valamint a felmenői halála napjáról misékkal emlékezzenek meg.⁵⁸ Viszonzásképp pedig az ausztriai Szent Kereszt-monostornak adományozta a Chetzeber nevű

⁴⁵ A beginák budai kolostorára használták a Szibilla nevet (Györffy 1975, 303; Végh 2006, 62).

⁴⁶ Anjou-oklt. III. 366. sz.; DL 29 662.

⁴⁷ Ld. DF 283 328; DL 40 345; DF 210 806; Weis 1859, 60–61.

⁴⁸ Gulyás 2016, 28.

⁴⁹ Minden év október 13-án huszonöt csöbör bort, negyven kenyeret, egy egyéves sertést, illetve tíz-tíz dénár értékű viaszt és gyertyát kellett adniuk (DF 200 779).

⁵⁰ Anjou-oklt. II. 585. sz.; DF 200 779.

⁵¹ Zala vármegye (Csánki 1897, 26).

⁵² Zala vármegye (Csánki 1897, 74).

⁵³ DL 1707: [...] *quod nos vineam inter vineas Pauli filii Laurencii et inter vineas ecclesie nostre sitam, quam Clemens filius Barnabas iobagio noster de Abram Religiosis viris fratribus heremitarum ecclesie Sancte Marie Magdalene de Kueskuth pro anime sue remedio in vita donavit [...]*. Kiadása: Nagy 1878, 137.

⁵⁴ Solymosi 2012, 313.

⁵⁵ Solymosi 2012, 314.

⁵⁶ DL 1707: [...] *tali modo, quod iidem fratres ipsam vineam valeant possidere, de qua nobis decimas solvere tenebuntur [...]*. Kiadása: Nagy 1878, 137.

⁵⁷ Anjou-oklt. II. 187. sz.; DL 1707.

⁵⁸ Anjou-oklt. V. 578. sz.; Weis 1859, 61–62.

pozsonyi szőlőskertet.⁵⁹ *Gallus/Galus* hántai olvasókanonok szintén attól tartott, hogy emléke a feledés homályába vész. Ennek elkerülése érdekében 1317-ben az Endred⁶⁰ (*Olend-red*) falu területén vásárolt szőlőjét a veszprémi káptalannak és az egyház hetes papjainak adományozta.⁶¹ A birtokért cserébe annyit kért, hogy halála évfordulóján tartsanak misét lelki üdvéért.⁶² Tehát a lélekváltság egy része „visszterhes végrendelet” volt, ami azt jelentette, hogy az egyháznak az adományért cserébe teljesítenie kellett a végrendelező által meghatározott kéréseket.⁶³ Akadt azonban arra is példa, hogy a végrendelező időközben meggondolta magát, majd kérte testamentuma módosítását. 1315-ben Péter, a pestújhelyi vár polgára tanúk jelenlétében érvénytelenítette korábbi végrendeletét, amelyben ingatlanjait a Szűz Mária-szigeti nővérekre hagyta.⁶⁴ Az új végrendelet tartalma szerint házeit, vásárolt és elzálogosított szőlőinek felét feleségére, másik felét pedig kegyes adományként a szegényekre hagyta.⁶⁵

A szőlőingatlan átruházásának következő nagy típusát az adásvételek jelentették.⁶⁶ A vizsgált korszakban az elidegenítések közül a legnagyobb számban a szőlők áruba bocsátását rögzítő iratok maradtak fenn. Az adásvételek okát általában nem részletezték, csupán néhány esetben tüntették fel miertjét. Egy 1313-as forrásban az erzsébetkápolnai nemesek örökölt birtokuk egy részét és Bazin⁶⁷ (*Bozen*) területén fekvő szőlőjüket a rokonság és szükség okán értékesítették.⁶⁸ Ez valószínűleg azt jelentette, hogy a földjüket áruba bocsátó nemesek pénzsűkébe kerültek. Az anyagi nehézségek legkézenfekvőbb megoldására pedig az ingatlanok eladása kínálkozott. 1304-ben *Premortuni* Máté fiai: György és *Benche* azért adták el vörösberényi⁶⁹ (*Berin*) szőlőjüket, hogy annak árából György kiszabadulhasson *Chyne comes* fogságából.⁷⁰ Az oklevél leírja, hogy a szőlőért kért két márká a váltságdíj összegével egyezett meg, ami a korszak forrásaiban feltüntetett hasonló nagyságú szőlők értékéhez képest alacsonyabb volt. Ahhoz azonban, hogy György kiszabadulhasson, gyorsan nyélbe kellett ütni az üzletet, tehát a terület áron aluli értékesítése a sürgető szükséggel magyarázható. 1316-ban *Persundolfi* Mihály unokatestvére, illetve Mihály fiai adósság rendezése fejében bocsátották áruba új telepítésű mindszentkállai⁷¹ (*Mindszent Kaal*) szőlőiket, és a szomszédságában lévő, szőlőtelepítésre alkalmas földjüket.⁷²

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Veszprém vármegye (Csánki 1897, 229).

⁶¹ Anjou-oklt. IV. 522. sz.; DF 200 795.

⁶² Uo.

⁶³ Lakatos 2013, 158.

⁶⁴ Anjou-oklt. IV. 191–192. sz.; DF 262 656.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Ld. DF 283 555; DF 91 152; DF 230 008; DF 200 799; DL 57 233; DL 1732; DL 34 294; DL 91 164; Smičiklas 1910, 305–306; DF 200 799; DL 40 338; Anjou-oklt. III. 435. sz.; DL 1818; DF 269 946; DL 40 726; DF 273 152; Quellen z. Wien II. 1, 16; DF 226 759; DL 24 667; DF 219 437; DL 33 657; DL 34 351; DF 263 191; DL 1959; DF 229 904.

⁶⁷ Anjou-oklt. III, 403.

⁶⁸ DL 1818: [...] *habendam tum ratione proximitatis tum etiam in necessitatibus ipsorum ut asseruerunt* [...]. Kiadása: Nagy 1878, 287.

⁶⁹ Veszprém vármegye (Csánki 1897, 222).

⁷⁰ Anjou-oklt. I. 672. sz.; DF 200 799.

⁷¹ Zala vármegye (Csánki 1897, 83).

⁷² Anjou-oklt. IV. 278. sz.; DF 273 152.

A fennmaradt források csereügyleteket is rögzítettek.⁷³ Ezek az aktusok abban különböztek az adásvételektől, hogy az ingatlanért a másik fél nem pénzzel, hanem „csere-tárggyal” fizetett.⁷⁴ Természetesen, ha a cserébe kínált ingatlan értéke kevesebb volt, mint a másik fél ingatlanjának értéke, meg kellett fizetni a különbözetet. Erre példa egy 1310-es ingatlanügylet, amelyben *Jenslinus* Apaj birtokáért cserébe Mátyás *comes* a Pozsony előhegyén elterülő szőlőjével és további tizenkét márkával fizetett.⁷⁵ 1309-ben a zirci Boldogságos Szűz-monostor a veszprémi egyház balatonszőlősi jobbágyának, Ányosnak három hold földért egy a Horvátgyőre⁷⁶ (*Huruathdiure*) hegyen fekvő másfél hold nagyságú szőlőtelepítésre használható területet adott.⁷⁷ Mivel csereügyletek esetén összességében azonos értékek cseréltek gazdát, az egy hold szőlőültetésre alkalmas terület ugyanakkora szántófölddel szemben kétszeres értéket képviselt.⁷⁸ Az adásvételekhez hasonlóan a csere indokát is ritkán nevezték meg. Egy 1307-es oklevélben praktikus okai voltak az elidegenítésnek. Mivel a birtok nagy távolságra esett annak használójától, nehezen és nagyobb anyagi befektetéssel lehetett csak megművelni.⁷⁹

A javak felosztásánál szintén gyakran szerepeltek szőlők.⁸⁰ Az osztozkodást rögzítő oklevelekben részletesen leírták, hogy az ingatlanok közül mely terület kihez került. 1309-ben a királyné udvarbírója, Aladár egyes birtokait, a Forró⁸¹ (*Forrow*) falu előhegyén fekvő, illetve a Somogyban lévő *Noguy*, *Kyos* és *Chereley* nevű szőlőit fiai, Jakab és Aladár között osztotta fel.⁸² A rendelkezés megszegőit általában valamilyen büntetéssel, pénzbírsággal⁸³ vagy birtokelkobzással⁸⁴ sújtották. Az osztozkodás okait egyik forrásban sem részletezték.

A szőlők ingatlanforgalmának típusai közé tartozott a bérlet. 1311-ben Márton fiai bizonyos *Fenus* nevű embereknek három győrújbaráti⁸⁵ (*Barath*) földrészt adtak bérbe szőlőtelepítésre.⁸⁶ A forrás értelmében, ha a bérlők saját költségükön és munkájuk révén telepítették be szőlővel a földeket, akkor a részek használati jogával szabadon rendelkezhettek: utódaikra örökíthették vagy el is adhatták azokat. Szőlőtelepítésre három tagban összesen harminchárom hold földet adtak bérbe.⁸⁷ Az első és második tag bérletének feltétele az volt, hogy a bérbeadástól számított hatodik évtől kezdve minden szüretkor földrészenként a

⁷³ Ld. ZI, 107; DL 76 156; DF 200 772; DL 40 321; DL 1750.

⁷⁴ Lakatos 2013, 157.

⁷⁵ Anjou-oklt. II. 904. sz.; DL 1750.

⁷⁶ Nagy 1878, 175.

⁷⁷ DL 40 321: [...] *ipsum monasterium unum iuger terre et dimitlium in territorio montis Huruathdiure dictum aptum pro plantacionibus vinearum [...] pro tribus iugeribus terre predicti Aniani in terra Zeulos [...]*. Kiadása: Nagy 1878, 175–176.

⁷⁸ Belényesi 1955, 12.

⁷⁹ Anjou-oklt. II. 133. sz.; DF 200 772.

⁸⁰ Ld. DL 1626; DL 1742; DF 265 323; DL 40 357; DL 71 851.

⁸¹ Abaúj vármegye (Hoffmann – Póczos – Rác – Tóth 2005, 103).

⁸² Anjou-oklt. II. 794. sz.; DL 1742.

⁸³ A felosztást megszegőnek bizonyos pénzösszeget kellett fizetnie az egyezséget megtartó fél részére. DF 265 323; DL 40 357.

⁸⁴ DL 1626.

⁸⁵ Győr vármegye (Csánki 1897, 545).

⁸⁶ Anjou-oklt. III. 30. sz.; Radvánszky – Závodszy 1909, 14–16; Gecsényi 1988, 195.

⁸⁷ Vö. Györffy 1987b, 582; Gecsényi 1988, 195.

préselő teknőből egy-egy köből bort kellett adni Márton fiai részére.⁸⁸ A harmadik tag esetén, ami a ménfői Boldogságos Szűz-egyház földrésze volt, a szőlő termőre fordulásától nemcsak a már meghatározott köbőlborral tartoztak holdanként, hanem tizedet is kellett fizetni az egyház javára.⁸⁹ Mindezek jól jelzik, hogy a korban igény volt a szőlős területek növelésére és folyamatos megújítására.

Az átruházás utolsó kategóriáját a zálog- és kölcsönügyletek jelentették.⁹⁰ Az adásvételhez hasonlóan a szőlők elzálogosításának legfőbb oka a birtokos egzisztenciális válsága volt. A tulajdonos a zálogosítással pénzügyi nehézségeit kívánta orvosolni, végérvényesen nem szándékozott lemondani birtokáról. Így – ha volt rá mód – fenntartotta magának a visszaváltás lehetőségét.⁹¹ Erre példa az 1303-as oklevél, amelyben *Michola* fia József négy ezüstmárkáért három év időtartamra zálogba adta makkoshotycai⁹² (*Hutka*) szőlőjét Tamás fia Lászlónak.⁹³ Kikötötték, ha a tulajdonos a megszabott határidőig nem tudja visszaváltani birtokát, akkor a zálogba vevő tovább élvezheti a szőlő hasznát. Itt a jogügylet kizárólag a használati jogot érintette, a tulajdonjog nem cserélt gazdát a zálogidő letelte után sem. Az 1319-es forrásban viszont már más a helyzet. Ebben kikötötték, ha a Nagyvölgy⁹⁴ (*Nogweulg*) birtokot elzálogosító Péter mester 1323. november 11-ig nem tudja megfizetni az ingatlan visszaváltásának összegét, akkor a birtokot köteles a zálogba vevő István részére előrkíteni.⁹⁵ Tehát az elidegenítés itt már a tulajdonjog szintjét érintette. A forrás azt is megszabta, ha a birtokot a zálog ideje alatt István vagy jobbágjai szőlővel telepítenék be, akkor annak használati jogát a zálogösszeg visszafizetését követően is élvezhessék.⁹⁶ A szövegből több dologra lehet következtetni: egyrészt a szőlő meghonosítása rendkívül munkaigényes és költséges volt. Másrészt a terület termővé tétele hosszú éveket vett igénybe. Ezért lényeges volt annak biztosítása, hogy a szőlő hasznából a telepítéskor birtokjoggal rendelkező is részesülhessen. Emellett a szőlőtelepítés a tulajdonos érdekét is szolgálta, hiszen a szőlő növelte az ingatlan értékét.

Tartozás fejében⁹⁷ vagy bírságként⁹⁸ is lehetett szőlőket szerezni. 1309-ben pénzkölcsön fedezeteként István, György és Bálint nemesvámosi⁹⁹ (*Vamus*) telküket, vásárolt földjeiket, valamint a pécselyi¹⁰⁰ (*Pechel*) és paloznaki¹⁰¹ (*Poloznuk*) szőlőiket a veszprémi püspöknek adták.¹⁰² Az ingatlanok azt a hetvenöt márkát fedezték, amelyet a püspök a személyük

⁸⁸ Anjou-oklt. III. 30. sz.; Radvánszky – Závodszy 1909, 14–16.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Ld. Puşcariu 1907, 31; DL 57 232; Lukács 1923, 51–52; DL 91 175; DF 200 787; DL 73 267.

⁹¹ Anjou-oklt. I. 158. sz.; Puşcariu 1907, 31.

⁹² Zemplén vármegye (Csánki 1890, 349).

⁹³ Anjou-oklt. I. 533. sz.; DL 57 232.

⁹⁴ Baranya vármegye (Györffy 1987a, 345–346).

⁹⁵ Anjou-oklt. V. 536. sz.; DL 73 267.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Ld. pl. DL 76 270.

⁹⁸ Ld. pl. DL 99 887.

⁹⁹ Veszprém vármegye (Csánki 1897, 258).

¹⁰⁰ Zala vármegye (Csánki 1897, 92).

¹⁰¹ Zala vármegye (Csánki 1897, 92).

¹⁰² Anjou-oklt. II. 563. sz.; DF 200 778.

megváltásért fizetett.¹⁰³ Mivel az adósok nem tudták visszafizetni a kölcsönt, az ingatlanok a hitelezőre szálltak.

A tulajdonjog átruházásának folyamata és a jogbiztosítás eszközei

A szőlők tulajdonjogának átruházását meghatározott elemek mentén rögzítették az oklevelek. Feltüntették az elidegenítésben érdekelt feleket, akik, ha jelentős volt az ügy, akkor személyesen, ha kevésbé, akkor valamely közelebbi családtag vagy távolabbi rokon révén voltak jelen. Intézményhez vagy közösséghez kötődő ingatlanügylet esetén a képviselőt általában egy-két megbízott teljesítette. Ez a személy egyházi intézménynél lehetett például az *officialis*,¹⁰⁴ faluközösségnél pedig a falunagy.¹⁰⁵ Az aktus rögzítésének nélkülözhetetlen momentuma volt a tulajdonos elidegenítési szándékának kinyilvánítása. Ez történhetett élőszóval,¹⁰⁶ amihez olykor hozzáfűzték, hogy a döntés az elidegenítő szabad akaratából született meg.¹⁰⁷ Ezután az ingatlanügylet tárgyának a megnevezése következett. Legtöbbször feltüntették a szőlők helyadatait: megnevezték, hogy mely településen vagy hegyen terült el, milyen területek, utak, természeti képződmények: vizek, bokrok, fák stb. határolták.¹⁰⁸ Az oklevélbe belefoglalták, hogy a birtokhoz kapcsolódó összes jogot, a tartozékokat és a haszonvételeket is átadják.¹⁰⁹ Ezek között elvétve találhatunk utalásokat pincékre¹¹⁰ vagy préselő helyekre.¹¹¹ Az adásvételt vagy zálogügyletet rögzítő források részét képezte a szőlők értékének nevesítése. Ez azt jelentette, hogy pontosan megadták a birtokért fizetendő összeget, sőt azt is meghatározták, hogy a kifizetés milyen pénznemben történjen. Zálogosítás esetén lényegi elem volt a szőlő visszaváltásának időpontja. Előfordulhatott, hogy az elidegenítő élete tartamára szóló haszonélvezetet¹¹² kötött ki a szőlőre.¹¹³ E jognál fogva a haszonélvező az ingatlant egészen haláláig használhatta, birtokában tarthatta és beszédhette a hasznait. Az oklevelek emellett a birtokhoz tartozó kötelezettségeket (például a tizedfizetést) is rögzíthették.¹¹⁴ A tulajdonjog átruházásának jellemzői közé tartozott még a visszavonhatatlanság¹¹⁵ és az örökérvényűség,¹¹⁶ ami a vevő vagy adományozott utódaira is vo-

¹⁰³ Istvánt, Györgyöt és Bálintot a püspök udvarbírája Pál elleni bajvívásra ítélte (DF 200 778).

¹⁰⁴ DF 200 760.

¹⁰⁵ DF 246 230.

¹⁰⁶ Ld. pl. DL 91 164: [...] *oraculo vive vocis* [...].

¹⁰⁷ Ld. pl. DL 91 164: [...] *spontanea voluntateque* [...].

¹⁰⁸ Olykor a szőlő tudatos bekerítésének, gondos védelmezésének igénye is kitűnik a szövegből (Belenyész 1955, 16).

¹⁰⁹ Pl. DL 70 396: [...] *cum omnibus suis utilitatibus* [...]. Ld. még DL 40 344: [...] *cum pertinentiis et utilitatibus suis universis* [...]. Kiadása: Nagy 1878, 289–291.

¹¹⁰ Pl. DL 29 662. A pincék legnagyobb része csupán a hegyoldalba vájt üreg lehetett (Holub 1960, 198). Az épített borospincék a 13–14. században jelentek meg a társadalom vezető rétegénél (Csoma 1997, 150; Csoma 2012, 54).

¹¹¹ Pl. Radvánszky – Závodszy 1909, 14–16; Ld. még DL 1766.

¹¹² Bónis 1972, 89.

¹¹³ 1307-ben Sada és felesége a Zedluch és Nouka között elterülő új telepítésű szőlőjüket haszonélvezeti jogukkal terhelve adományozták a sátoraljaújhelyi egyháznak (Anjou-oklt. II. 195. sz.; DL 1709).

¹¹⁴ Ld. pl. DF 200 760: [...] *decimas suas frugum et vini* [...].

¹¹⁵ Ld. pl. DL 1732: [...] *irrevocabiler possidendam et habendam* [...]. Kiadása: Nagy 1878, 172–173.

¹¹⁶ Pl. DL 33 657.

natkozott. Ennek értelmében az új tulajdonos szőlőjét szabadon örökíthette, adományozhatta, adhatta, cserélhette, zálogosíthatta.

A szőlő átruházásakor az új tulajdonos részéről elvárásként fogalmazódott meg birtoka háborítatlansága, azaz hogy az ügy jogszerűen menjen végbe. Ennek érdekében különféle jogi biztosítékokkal éltek. A Gulyás László Szabolcs által a mezővárosok ingatlanforgalma vonatkozásában meghatározott jogbiztosító típusok országos szinten, a szőlőbirtokok elidegenítésénél is megfigyelhetők.¹¹⁷ Ezek közül az első a nyilvánosság volt. A kollektív emlékezetben történő rögzítés céljából a szőlők ingatlanügylete legtöbbször tanúk jelenlétében zajlott,¹¹⁸ akiket a források gyakran személy szerint is megemlítettek.¹¹⁹ Számuk, összetételük az ügy típusától függően alakult.¹²⁰ Emellett lényeges volt annak rögzítése, hogy az elidegenítés a rokonok és szomszédok beleegyezésével történt, azaz senki sem mondott ellent.¹²¹ Ez egyben tükrözte az országos szokásjogot, miszerint a rokonok és szomszédok elővásárlási joggal rendelkeztek.¹²² A második biztosíték a szőlő jogi státuszának körülírása volt, ami voltaképpen az elidegenítő ingatlanhoz fűződő viszonyát határozta meg. Kifejtette, miképp került hozzá a szőlő, illetve hogy azt jogszerűen, mások jogainak sérelme nélkül birtokolta. Az ingatlan leggyakrabban családi eredetű volt, azaz öröklés útján jutott hozzá a tulajdonos.¹²³ Emellett tartozás fejében, zálogként,¹²⁴ per útján,¹²⁵ adomány,¹²⁶ vásárlás¹²⁷ vagy szolgálatok révén¹²⁸ lehetett szőlőt szerezni. A jogbiztosítékok harmadik elemét a jogi formulák képezték, amelyek célja a birtokszerző kockázatvállalásának kivédése, valamint a zavartalan tulajdonlás elősegítése volt. Ilyen a szavatosság vállalása,¹²⁹ amelyet előszeretettel alkalmaztak a szőlőkkel kapcsolatos ingatlanügyleteknél. Ennek lényege az volt, hogy az elidegenítő vállalta, ha az új tulajdonost valamilyen (például a rokonok vagy a szomszédok általi) zaklatás érné, akkor őt saját költségén és fáradozásával fogja megvédeni.¹³⁰ Alkalmazását az 1298. évi törvény írta elő.¹³¹ Akadtak olyan konkrét esetek, amikor a rendelkezést megszegőket büntetéssel¹³² vagy kiközösítéssel¹³³ fenyegették meg, amelynek

¹¹⁷ Gulyás 2016, 49–53.

¹¹⁸ Gulyás 2016, 43.

¹¹⁹ DF 246 230.

¹²⁰ Gulyás 2016, 40.

¹²¹ Pl. DF 229 904; Ld. még DL 33 657: [...] *consencientibus vicinis et commetaneis suis* [...]. Kiadása: Smičiklas 1910, 500–501; Händel 1944, 375–377.

¹²² A rokonok és szomszédok elővásárlási jogát már egy 1262-es oklevélben az ország szokásjogának nevezték. Ezt az 1298. évi 67. tc. ismerte el (Händel 1944, 377; Lakatos 2013, 154).

¹²³ Pl. ZI, 107.

¹²⁴ Pl. DL 57 233.

¹²⁵ Pl. DF 283 555.

¹²⁶ Pl. DF 200 760.

¹²⁷ Pl. Nagy 1889, 215.

¹²⁸ Pl. DF 283 555.

¹²⁹ Hajnik 1899, 171–174; Händel 1944, 383–384.

¹³⁰ Bónis 1972, 98–99. Ld. pl. DL 57 233: [...] *eorum permanentes ab omnibus molestatoribus propriis laboribus et expensis expedire* [...]. Kiadása: Sedlák 1980, 185.

¹³¹ Zsoldos 1994, 620.

¹³² Erre példa az 1313-as forrás, amelyben István nádor a Szent Kereszt remete testvéreknek adományozott birtok elidegenítőit, illetve az intézkedések megsértőit büntetéssel fenyegette meg (Anjou-oklt. III. 586. sz.; DF 210 806).

célja az esetleges zaklatók elrettentése volt. Mindezek pedig a szőlőbirtokok átadásakor megfogalmazott elvárásokat, azaz az ingatlan zavartalan tulajdonlását biztosították.

Összegzés

A bemutatott példák tükrözik, hogy az 1301 és 1320 közötti időszakból fennmaradt oklevelek gyakori témái voltak a szőlők ingatlanügyletei. Az ingatlanforgalom legkülönbézetesebb esetei – az adomány, a végrendeleti adomány, az adásvétel, a csere, a felosztás, a bérlet, a zálog- és kölcsönügyletek – új ismeretekkel és adalékokkal szolgáltak a szőlős területekkel és a kora Anjou-kori szőlőtermesztéssel kapcsolatban. A szőlők ingatlanforgalmának okai között, mint láttuk, számos indok szerepelt. Nemcsak hálából, jutalmul, hozományként vagy a lelki üdvösség biztosítása érdekében történt az adományozás, hanem egészen hétköznapi okok: pénzügyi nehézségek is hozzájárulhattak a szőlők elidegenítéséhez. Hangsúlyozták a birtokosok terheit, az új szőlőt telepítők kedvezményeit, azaz különbséget tettek a már művelés alá vett szőlők, illetve a beültetésre alkalmas földek között. Továbbá a források azt is alátámasztották, hogy a szőlők biztonságos befektetések voltak, és magas értéket képviseltek. Az átruházás folyamatát meghatározott elemek mentén rögzítették. Az országos szokásjognak megfelelő jogi biztosítékok alkalmazása pedig az új szőlőbirtokos háborítatlan tulajdonlását volt hivatott biztosítani.

A 14. századtól megnövekedtek azok az adatok, amelyek az ültetvények területi elhelyezkedését tükrözték. Ezekből a forrásokból a magyarországi szőlőtermesztés földrajzi kiterjedésére is következtethetünk. Ez azonban már egy következő tanulmány témáját vetíti előre.

Bibliográfia

Források

- Anjou-oklt. I–V. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–V. [1301–1320.] Szerk. Kristó Gy. Budapest–Szeged, 1990–1998.
- DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár.
- Doc. Art. Paulin. = *Documenta Artis Paulinorum*. 3. füzet. A magyar rendtartomány kolostorai T–Zs. Főszerk. Aradi Nóra. Budapest. 1978.
- Fejér 1832 = Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. VIII. Budae.
- Györffy 1956 = Györffy Gy.: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 5: 283.
- HO 1867 = *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. Tomus IV. Studio et opera: Nagy, E. – Stummer, A. – Ráth, K. – Véghely, D. Jaurini.
- Knauz 1875 = Knauz N.: Okmány kalászkok. *Magyar Történelmi Tár* 2/8: 246–247.
- Lukcsics 1923 = Lukcsics P.: *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém.
- Nagy 1878 = Nagy I.: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I. (1301–1321.) Budapest.
- Nagy 1889 = Nagy I.: *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. I. (1156–1411.) Sopron.

- Quellen z. Wien = *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. II. 1. *Verzeichnis der Originalurkunden des Städtischen Archives 1239–1411*. Red. Uhlirz, K. Wien, 1898.
- Pușcariu 1907 = Pușcariu, I.: *Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului*. IV. Sibiiu.
- Radvánszky – Závodszy 1909 = Radvánszky B. – Závodszy L.: *A Héderváry család oklevéltára*. I. Budapest.
- Sedlák 1980 = Sedlák, V.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I. Bratislava.
- Smičiklas 1910 = Smičiklas, T.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. VIII. (1301–1320.) Zagreb.
- Weis 1859 = Weis, J. N.: *Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde*. II. (Fontes rerum Austriacarum. XVI/2.) Wien.
- ZI = *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I. Opera. Nagy, E. – Nagy, J. B. – Véghely, D. Pestini, 1871.

Szakirodalom

- Belényesy 1955 = Belényesy M.: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a 14. században. *Néprajzi Értesítő* 37: 11–30.
- Bogdán 1991 = Bogdán I.: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7.) Budapest.
- Bónis 1972 = Bónis Gy.: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest.
- Csánki 1890 = Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest.
- Csánki 1897 = Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Budapest.
- Csoma 1997 = Csoma Zs.: A középkori magyarországi szőlőhegyek arculatának kialakulása és a szőlő-bortermelés kettős gyökere. In: *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Szerk. Fülek Gy. Gödöllő, 127–160.
- Csoma 2012 = Csoma Zs.: *A szőlőtermesztés és a borkészítés kultúrája*. Eger.
- Dénesi – Csoma 2009 = Dénesi T. – Csoma Zs.: Monostori szőlő- és borkultúra. In: *„ad vinum disertum...” Monostori szőlő- és borgazdálkodás*. Szerk. Dénesi T. – Csoma Zs. Budapest, 9–26.
- Égető 1980 = Égető M.: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia* 91: 53–78.
- Égető 1993 = Égető M.: *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*. Budapest.
- Feyér 1970 = Feyér P.: *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest.
- Feyér 1981 = Feyér P.: *A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig)*. Budapest.
- Gecsényi 1988 = Gecsényi L.: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a 12–17. században. *Győri Tanulmányok* 9: 191–212.
- Gulyás 2016 = Gulyás L. Sz.: A mezővárosi ingatlanforgalom szokásjoga a 14–16. századi Zemplén megyében és környékén. *Történelmi Szemle* 58: 23–61.
- Györffy 1975 = Györffy Gy.: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története*. I. *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Szerk. Gerevich L. Budapest, 217–350.

- Györffy 1987a = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest.
- Györffy 1987b = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Budapest.
- Györffy 1998 = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. Budapest.
- Hajnik 1899 = Hajnik I.: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest.
- Händel 1944 = Händel B.: A tehervállalás középkori jogrendünkben. *Századok* 78: 372–416.
- Hoffmann – Póczos – Rácz – Tóth 2005 = Hoffmann I. – Póczos R. – Rácz A. – Tóth V.: *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*. I. Abaúj – Csongrád vármegye. Debrecen.
- Holub 1960 = Holub J.: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. *A Göcseji Múzeum Közleményei* 12: 181–203.
- Lakatos 2013 = Lakatos B.: Ingatlanforgalmi ügyek középkori mezővárosokban és falvakban. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 135: 139–164.
- Lele 1994 = Lele J.: Csöböradó. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gy. Szerk. Engel P. – Makk F. Budapest, 155.
- Lichtneckert 2009 = Lichtneckert A.: Aszófő szőlőművelése a kezdetektől a Vörösmál betelepítéséig. In: „*ad vinum diserti...*” *Monostori szőlő- és borgazdálkodás*. Szerk. Dénesi T. – Csoma Zs. Budapest, 115–128.
- Makkai 1957 = Makkai L.: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései (A telkes és „kertes” földhasználat a 13–15. században). In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor A. et al. Bukarest, 463–478.
- Solymosi 1996 = Solymosi L.: A szőlő utáni adózás új rendszere a 13–14. századi Magyarországon. *Történeti Szemle* 38: 1–43.
- Solymosi 1998 = Solymosi L.: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest.
- Solymosi 2012 = Solymosi L.: Szőlőbirtok és oklevéladás a középkori Magyarországon. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth M. – Molnár A. Budapest–Győr, 311–323.
- Végh 2006 = Végh A.: Buda város középkori helyrajza I. In: *Monumenta Historica Budapestinensia*. XV. Szerk. F. Romhányi Beatrix. Budapest.
- Zsoldos 1994 = Zsoldos A.: Szavatosság. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gy. Szerk. Engel P. – Makk F. Budapest, 620.

MIKÓ GÁBOR

A királyi könyvek vezetésének gyakorlata a késő középkori Magyar Királyságban*

The Methods of Compiling *Libri Regii* in Late Medieval Hungary. All medieval *libri regii* written by the Hungarian Royal Chancellery are believed to have been lost since the fall of the medieval Kingdom of Hungary. There are a few charters remaining, however, which have preserved copies and excerpts of the original entries. Based upon them, the present study aims to determine the modalities of noting charters in the royal books and pursues the development of a comparative approach to the topic by incorporating *libri regii* of the early modern times in the analysis. It was possible to identify two genres of entries, either *signaturae* (excerpts) or full-text copies of original charters. The latter appears to coincide with legal acts proposed by the king, whereas all the other legal transactions were recorded only as short abstracts in the royal books.

Keywords: royal books, *liber regius*, Hungarian Royal Chancellery, medieval law

Hiába nem ismert egyetlen középkori királyi könyvünk sem, az elmúlt másfél évszázad kutatómunkája számos velük kapcsolatos – bár kétségtől sporadikus – adatot a felszínre hozott. Így például hosszú idő óta vitán felül áll, hogy sorozatukat az Anjou-korban már vezették. A *liber regius*okkal tudományos igénnyel elsőként foglalkozó Hajnik Imre ezek megjelenését Nagy Lajos uralkodásának idejére vezette vissza, nem sokkal később Szabó Dezső már az I. Károly kori datálást is igazolni tudta.¹ Ezt támasztották alá újabb szakirodalmi eredmények is.² Tudjuk, hogy legkésőbb Mária királynő uralkodásától fogva a köteteket a budai tárnokházban őrizték, erre az oklevelek egyike-másika is utal. Hajnik nagyszámú oklevél alapján arra is következtetni tudott, hogy egyes királyok *liber regius*ai, különösen a késő középkorban, már több kötetre rúgtak, és okiratok hátlati bejegyzései alapján ezek körülbelüli terjedelmére is javaslatot lehetett tenni.³ Ugyancsak ő figyelt fel arra, hogy

* A szerző az ELKH–MNL OL–SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoportjának tudományos munkatársa, az ELTE BTK egyetemi adjunktusa. A tanulmány elkészítését az OTKA K 134690 sz. projektje támogatta. Szeretnék köszönetet mondani C. Tóth Norbertnek, Lakatos Bálintnak és Péterfi Bencének a tanulmányhoz fűzött észrevételeikért.

¹ Hajnik 1879, 4; Szabó 1906, 86.

² Matijević-Sokol 2008.

³ Zsigmond esetében „több”, Mátyásnál kettő, II. Ulászló esetében öt, majd II. Lajos esetében két *liber regius* léte volt oklevelekkel igazolható (Hajnik 1879, 6–7). Mátyás, illetve II. Ulászló esetében a méltóságos oklevelek hátlati feljegyzéseiből is kirajzolódik a kötetek sorozata, ld. C. Tóth –

a könyvekbe bevezetett iratok meglehetősen heterogén ügytípusok során keltek, nincsen szó tehát arról, hogy a királyi kancellária a köteteket csupán birtokadományok feljegyzéseinek tartotta volna fenn.⁴

Vitatottabb, hogy az egyes iratok kötetbeli feljegyzése miként történt. E tekintetben máig Szabó Dezső egy 1906-ban megjelent tanulmánya az iránymutató. Hajnik még úgy vélte, hogy eleinte „majdnem” teljes szövegeket, majd utóbb már csak kivonatokat írtak a könyvekbe. E helyütt azonban meglepően zavarosan fogalmazott.⁵ Ezt észrevéve Szabó Dezső el is utasította, hogy a középkori *liber regius*okat kétféleképpen vezették volna. Három konkrét oklevélszöveget közölt, amelyek mindegyike formulázott kivonatokat tartalmazott a királyi könyvekből. Mivel pedig a három átírt bejegyzés egyike I. Károly, másika Zsigmond, míg harmadika II. Ulászló korából származott, logikusnak tűnt, hogy a könyvek struktúráján az Anjou-kort követően már nem változtattak.⁶ Szabó Dezső kutatási eredményei a kurrens szakirodalomban is visszaköszönnek.⁷

A dolog azonban mégsem ennyire egyszerűen elrendezhető, már a Szabó-féle példák alapján sem. Tény ugyan, hogy mindhárom szövegben egyfajta kivonat – korabeli szóval: *signatura* – áll, az okiratok bevezetői azonban eltérnek egymástól. Két textus arról szól, hogy a kérelmezők a rájuk vonatkozó oklevél királyi könyvekbeli *signaturájának* átírását kérték, a harmadik ellenben akként fogalmaz, hogy a kérvényezők az adott diploma *liber regius*ban található *parjának* kiadását várták. És bár e bevezető után egy *signatura* textusa áll, az ellentmondás mégis elgondolkodtató.

Elgondolkodtató azért, mert bár Szabó Dezső három *signaturája* kétségkívül egy rendszert követ, vajon nem mondható-e el ugyanez magukról az átíró oklevelekről is? Az adatok erre utalnak. A középkorból ránk maradt, valamiképp az uralkodói kancelláriához kötődő kyszámú formuláskönyvből ugyanis négyben is találni olyan oklevélmintát, amelyik éppen a királyi könyvek tartalmának kiadásához tartalmaz mintaszöveget.⁸ Ezek közül

Horváth – Neumann – Pálosfalvi 2017, 167–314, passim. (II. Ulászló esetében csak a második, a harmadik és a negyedik könyvre van méltóságsoros oklevélből adat).

⁴ Hajnik 1879, 8. Jórészt Hajnik eredményein alapszik Szentpétery Imre tömör összefoglalása is (Szentpétery 1930, 181–184).

⁵ Hajnik 1879, 10.

⁶ Szabó 1906, 86–88. Megjegyzendő, hogy a szerző utóbb Keszthelyen, a herceg Festetics-levéltárban még egy oklevélre bukkant, amelyik két, *liber regius*ba bevezetett okirat kivonatát tartalmazta (Szabó 1925, 91–92). Jelenlegi jelzete a Magyar Országos Levéltárban: DL 93 788. Ezt a bejegyzést viszont nem külön kérésre adta ki az uralkodó, hanem egy sérült oklevél ellenőrzésére használták fel, ennél fogva a bevezetője a fenti hároméval nem vethető össze.

⁷ Lakos 2006, 12. Szabó Dezső nyomán elfogadta, hogy a késő középkorban már csak oklevélkivonatokat vezettek be a királyi könyvekbe, ám a korábbi (a 15. század előtti) időszakra vonatkozóan – Hajnik adatai alapján – megengedte annak lehetőségét, hogy csaknem teljes oklevélszövegek is bekerülhettek a *liber regius*okba.

⁸ Az alábbi köteteket néztem át, azok körülbelüli időrendjének sorrendjében (köztük Mohács utániak is vannak, amelyek tartalmaznak középkori anyagot): Várad Péter ún. leveleskönyve (DF 290 345.; Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MSS II-393; vö. Véber 2016, 116–136); Oláh Miklós formuláskönyve (DF 282 621.; vö. Mikó 2019a); ennek másolata I. Ferdinánd korából (DF 289 137.; Stockholm, Riksarkivet, Extranea-samlingen XVII. 216a; vö. Mikó 2021a, 93–95); egy ismeretlen provenienciájú Jagelló-kori kötet (DF 252 474.; OSZKK Cod. Lat. 321.) Báchy- vagy Istvánffy-féle formuláskönyv (Eger, Főszékesegyházi Könyvtár, Y. IV. 55. – fotókópiák alapján); egy nem sokkal

három a *signaturák* átírására vonatkozik,⁹ ám a negyedik, ahol egyébiránt Corvin János özvegye, Frangepán Beatrix a kérvényező, ismét csak az oklevél *exemplumának* és *parjának* kiadásáról beszél.¹⁰ Ez esetben azonban nem egy szokványos *signatura*, hanem egy, a királyi könyvből kikeresett diploma teljes szövegű átírása következik – az okirat bevezetőjének megfelelően. És bár a formuláskönyvből egy e helyütt hiányzó lap miatt csak az átírt oklevél első fele van meg, a szerencsés módon fennmaradt eredeti példány alapján megállapítható,¹¹ hogy a *liber regius* minimális eltéréssel valóban magában foglalta annak teljes textusát.¹² És hogy nem egyedi esetről volt szó, azt két olyan oklevél segítségével is lehet igazolni, amelyek nemrég kerültek a kezembe, és amelyek szintén *in extenso*-átiratokat tartottak fenn a királyi könyvekből.¹³ Ezek közül az első Mátyás király 1477-ben kelt adománylevele Grebeni László részére,¹⁴ a másik szintén Mátyás kiadványa 1487-ből György és Vilmos zajorjei grófok részére.¹⁵ Hitelességgel kapcsolatos kétely egyedül a Grebeni-féle oklevél esetében léphet fel, ám az is leginkább a tartalomra vonatkozhat.¹⁶ A Corvin-féle átírat egyediségét egyébként kizárja az is, hogy a szöveg általános címmel ellátva egy kancelláriai formuláskönyvben is helyet kapott.

A Szabó Dezső által kiadott oklevél, amelyben az ellentmondást kiemeltém, további vizsgálatot érdemel. Mi módon került az egyenetlenség a szövegbe? Magyarázat annál is inkább szükséges, mivel magam is találtam olyan kiadványt, amelyben felbukkan a jelen-

1526-ot követően összeállított formulagyűjtemény, amely jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtárban van G 661. jelzeten (e kötet ismeretért Péterfi Bencének tartozom köszönettel); egy ismeretlen provenienciájú, a 16. század közepéről származó levél- és formulagyűjtemény (OSZKK Fol. Lat. 1656.; vö. Mikó 2019b); Matthias Cocavinus formuláriuma (DF 286 487.; eredetije Lőcse város levéltárában van), illetve az ezzel szoros kapcsolatban álló Listhius-formulárium (vö. Mikó 2021b).

⁹ Oláh Miklós formuláskönyve, fol. 81v; Riksarkivet-formulárium, pag. 151–152; OSZKK Fol. Lat. 1656., fol. 104r.

¹⁰ OSZKK Cod. Lat. 321., fol. 175v. Ld. a Függelék 3. sz. A kézirat címjegyzékének kiadása: Kovachich 1799, XXXI–XXXIX.

¹¹ DL 37 787. Az oklevél hátlapjáról egyébiránt hiányzik a regisztrálásra utaló jelzés.

¹² II. Ulászló egyetlen fennmaradt cseh királyi könyve, amely 1498 és 1502 között kelt okleveleket foglal magában, szintén mind teljes szövegű bejegyzéseket, mind kivonatokat tartalmaz (Teige 1900).

¹³ Szövegüket lásd a tanulmány Függelékében.

¹⁴ DL 107 111. Ld. a Függelék 2. sz.

¹⁵ DF 276 753. Ld. a Függelék 1. sz. Az oklevél kontextusát ld. Péterfi 2013, 170. Az oklevél ismeretért Péterfi Bencének ezúton is köszönetet mondok.

¹⁶ Az oklevél kontextusát ld. Pálosfalvi 2008, 299. Ez az oklevél – Pálosfalvi Tamás szavaival élve – egy Grebeni minden múltbeli és jövődöbeli szerzeményét általánosságban megerősítő királyi oklevél, amely azonban, magam úgy látom, jelentős szövszerinti egyezéseket mutat fel az előbbivel egy napon kelt, két konkrét birtokot Grebeninek adományozó diplomával (DL 100 882.). Ez utóbbi eredeti formájában is megvan, illetve hozzátartozik Mátyásnak a császári káptalanhoz szóló iktatási parancsa is (DL 100 887.), szintén eredeti alakban. Az „általános megerősítés” eredetije azonban hiányzik, de ma már az azt a királyi könyvből 1495. július 8-án átíró II. Ulászló-féle diploma originális példánya sincsen meg, csupán annak a Corvin János vicebánjai által 1495. augusztus 27-én készített *transsumptumát* ismerjük (vö. fentebb: DL 107 111.). 1578-ban Czoborszentmihályi Czobor Imre nádori helytartó előtt viszont még az említett Ulászló-féle átíratot mutatták be (DL 100 093., 6. old.), amelynek szövege a vicebánok által átírttal megegyezik. Ha azonban utóbb mégis az bizonyosodna be, hogy az oklevél tartalma hamis, azt már kevésbé feltételezhetjük, hogy a hamisítók egy, a királyi könyvek műfajától teljesen idegen bejegyzéstípust illesztettek volna a szövegbe.

ség: a kérelmező ismét egy oklevél *parjának* és *exemplumának* átírását kérte a *liber regius*-ból, amelyet azonban az utóbbi nyilvánvalóan *signatura*-formában tartalmazott.¹⁷ Legegy-szerűbb feltevésnek a szinonimajellegű használat kínálkozik, ami a gyakorlatban azt jelen-tené, hogy a kancellárián a bejegyzések átírásakor már nem tettek különbséget a *signatura*, a *littera* vagy *littere*, illetve az *exemplum* szavak között. Azzal a feltételezéssel kell élnünk, hogy a bejegyzések átírásakor az éppen rendelkezésre álló formuláriumban található mintát vették alapul, függetlenül attól, hogy az a fenti okirattípusok közül konkrétan melyiket nevezte meg. Ennek az elképzelésnek azonban ellentmond, hogy az általam ismert formu-láskönyvekben egyetlen olyan szövegminta sincsen, amelyben az előbbi fogalmak kevered-nének, ennél fogva olyan ellentmondással sem találkozunk, amely akár a Szabó Dezső ta-nulmányában szereplő, akár a jómagam által idézett oklevélben előfordul. A *signatura* szabályos átírása láthatólag nehezebb feladat volt, erre mind középkori, mind kora újkori formuláriumok hoznak példákat,¹⁸ ám kizárólag *signatura* vagy *signatura litterarum* transsumálásáról esik szó, sohasem egy oklevél szövegéről. A Corvin-féle oklevelet *in extenso* megőrző formuláskönyv textusa pedig kizárólag *litteréről* beszél, *signaturáról* ellenben nem szól.

Az ellentmondás magyarázatául azt az esetet tudom elképzelni, hogy a bejegyzések át-írását nem minden esetben egyedül formuláriumok alapján készítették. Bizonyos ugyanis, hogy amennyiben az egykori *destinarius*nak vagy az ő utódainak a királyi könyvek rájuk vonatkozó bejegyzéséből hiteles kiadványra volt szükségük, ezt az uralkodói kancelláriához benyújtott kérvény révén tudták megtenni. Sajnos nem ismerek olyan *supplicatiót*, amely-nek szövege efféle kérelmet tartott volna fenn. Mégis mindaz, ami a királyi könyveket átiró okiratok formuláiból látszik, arra utal, hogy maguknak a kiadványoknak a bevezető, narra-tív része az éppen beadott kérvény alapján is készülhetett. Ezek szövegét eleve sok esetben a kancellária alkalmazottai fogalmazhatták – erre utal, hogy például a Jagelló-kori országbí-rói ítélőszéken összeállított és használt, úgynevezett Werbőczy-formuláskönyvbe hat, kü-lönböző tárgyú kérvénymintát is bemásoltak¹⁹ –, ámbár például a városok esetében felme-

¹⁷ Nos Ludovicus Dei gratia rex Hungarie, Bohemie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit universis, quod pro parte et in persona fidelis nostri egregii Francisci Dobo de Ruzka nostre expositum extitit maiestati, qualiter ipse **paribus et exemplo quarundam litterarum** donationalium serenissimi principis condam domini Mathie regis [...] pro iurium suorum cautela plurimum indigeret, supplicatumque maiestati nostre fuit pro parte eiusdem, ut **eiuscemodi paria litterarum** in libro sive registro suo regio requiri et **earum tenorem** in transumpto litterarum nostrarum eidem extradari et emanari facere dignaremur, **quarum quidem litterarum tenor** talis est: Millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo, Posonii, folio ducentesimo septuagesimo quarto, donatio pro egregio Ladislao de Wpor, anno, loco, quibus supra, in festo exaltationis sancte crucis ad relationem Bartholomei Dragffy pincernarum regalum magistre data est littera [...]. **Quarum qui-dem litterarum paria** nos de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali presentibus litteris nostris transsumi et transcribi facientes [...] (DL 16 708.).

¹⁸ A középkori példákat lásd a 9. jegyzetben, a kora újkori átírásokra található példa a Cocavinus-formuláriumban (DF 286 487.), pag. 134, 135, illetve ugyanezeket a Listhius-formuláskönyvben.

¹⁹ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 521. (DF 281 415.), fol. 94v, fol. 114r (két kér-vény), fol. 213v, fol. 225v (két kérvény). Vö. még Péterfi 2019, 76. (41. jegyz.), a fol. 94v-on olvas-ható *supplicatiót* említve. Korábban Szilágyi Loránd a 15. század közepéről fennmaradt kérvények feltűnő formulázottságából következtetett arra, hogy ezek egy részét a kancellária hivatalnokai készí-tették (Szilágyi 1932, 165–166).

rült, hogy a *supplicatio*kat maguk is előkészíthették.²⁰ Hogy aztán a kérelembe mi került, az az *exponens* döntése lehetett, aki az időben még viszonylag közel eső okirat esetében tisztában lehetett azzal, miként jegyezték be a jogügyletet a királyi könyvbe, jóllehet ez a feltevés a kérvényezésnél jóval korábbi diplomák esetében aligha állja meg a helyét. Talán az efféle bizonytalanságra utal egy olyan oklevél részlete, amelybe mind a *signatura*, mind a teljes szövegű oklevél kiadása egyaránt bekerült, majd utóbb a kiadmányt elkészítő jegyző a *liber regius* tartalmához igazította a diploma rendelkező részét.²¹ Bár a rendelkezésre álló példák kis száma miatt általános érvényű megállapításokkal érdemes óvatosan bánni, szinte biztosra vehető, hogy a kérvények benyújtásakor nem ellenőrizték az adott bejegyzést magában foglaló királyi könyv tartalmát.

Hasonlóképpen nincsen biztos válaszom arra a kérdésre sem, hogy a *supplicatio* benyújtása után milyen út vezetett a *transsumptum* kibocsátásáig. Ezeken a legkülönbözőbb kancelláriai feljegyzések láthatók, úgymint királyi titkárok relációi,²² magasabb rangú referensekre utaló *notitiák*,²³ egy oklevél esetében *De commissione domini regis*,²⁴ végül egy másikon *Commissio propria domini regis* rájegyzés.²⁵ A *secretarius*ok által intézett ügyek mindegyike II. Lajos korából való, ezek végrehajtásához nyilvánvalóan nem volt szükség sem a király, sem tanácsa közreműködésére.²⁶ A Korlátkői Péter vagy Drágfi János által referált ügyek esetében ez a lehetőség ellenben elképzelhető. A II. Ulászló idejéből általam eredetiben ismert két átiró oklevél közül a *Commissio propria* jegyzettel ellátott példányról feltehető, hogy az uralkodói tanács elé került, míg a *De commissione domini regis* jegyzetet felmutató diploma esetében ez kizárhatónak látszik.²⁷ Mindezek alapján csak annyit állapíthatunk meg, hogy a kérvények egy – vélhetően nagyobb – részét rutinszerűen kezelték, egyes *supplicatio*król ellenben a királyi tanácsban is dönthettek.²⁸

Arra a kérdésre vonatkozóan, hogy mitől függött a *liber regius*ba bejegyzett szöveg formája, középkori adataink megint csak nincsenek, ám Mohács utáni analógiák alapján mégis megpróbálhatunk választ találni. Mind a megfogyatkozott területű Magyar Királyság, mind pedig az Erdélyi Fejedelemség királyi könyvei esetében tudni lehet, hogy az adott jogügylet bejegyzésére díj ellenében került sor. Ettől akkor tértek el, amikor „állami érdekű darabokról” volt szó, és a bejegyzést az okmányt kibocsátó hivatal rendelte el.²⁹ Lehetsé-

²⁰ Péterfi 2019, 76, 78.

²¹ [...] ipsi exponentes litteras huiusmodi confirmationales apud manus suas non haberent, ideo iidem exponentes pro ulteriori iurium suorum cautela et defensione **paribus signature sive tenoris litterarum** ipsius paterne maiestatis confirmationum plurimum essent necessarii [...] (DL 82 532.).

²² Bártfai Szabó 1919, 557 (DL 71 533.); Szabó 1906, 86–88 (DL 30 290., DL 63 559., DL 63 560.).

²³ DL 16 708.; Barabás 1895, 357, 360 (DL 74 367., DL 74 368.); DL 82 532.

²⁴ Barabás 1895, 275 (DL 74 306.).

²⁵ DF 276 533.

²⁶ A királyi titkárok II. Lajos kori referensi szerepéről ld. Kubinyi 2006, 8–9.

²⁷ Neumann 2010, 44–45.

²⁸ A 16. század utolsó harmadából ismert erdélyi adatok szerint a fejedelemségben a *supplicatio* beérkezése után a mindenkori princeps hivatalos requisitoria révén utasította a kancellárt a kért oklevélbejegyzés előkeresésére. A requisitoria ténye általában bekerült a *transsumptum*okba is (Fejér 2014, 17–18, 26). A középkori oklevelek efféle gyakorlatra nem utalnak.

²⁹ Fazekas 2021, 100; Fejér 2014, 12–13.

ges, hogy két általam ismert *in extenso* bejegyzés esetében ilyesmiről lehetett szó,³⁰ ahogyan azt is felvethetjük, hogy a teljes szövegű bejegyzés egész egyszerűen többbe került. Erre vonatkozó adatokat a Mohács utáni állapotot tárgyaló munkákban sem találtam. Annyi bizonyos, hogy I. Ferdinánd kancelláriájában még gyakoribb volt a *signaturák* használata, ám készültek teljes szövegű másolatok is. Magam ezt a rendelkezésünkre álló csekély forrásanyag ellenére is a késő középkori gyakorlat szerves folytatásának gondolom.³¹ Az arány a 16. század utolsó harmadában megfordult, és az *in extenso* bejegyzések kerültek többségbe.³² A 16. századi erdélyi fejedelmektől az utókorra maradt *liber regiusok*ba jórészt teljes szövegű oklevelek kerültek,³³ ám ugyanígy kivonatok bejegyzése is igazolható.³⁴

Mindezek alapján végezetül két következtetést fogalmazhatunk meg. Egyfelől módosítandó Szabó Dezső máig meghatározó tétele arról, hogy a középkori királyi könyveink az okiratokat az Anjou-kortól kezdve egységesen, kivonatolt formában tartalmazták – mint láttuk, az elképzelés három oklevél szövegével is cáfolható. Másfelől azt a már szinte közhelyszámba menő tényt kell rögzítenünk, hogy – az államigazgatás sok más területéhez hasonlóan – az 1526 utáni Magyar Királyságban a *liber regiusok* vezetésének gyakorlata sem különbözött a késő középkori eljárástól, hiszen az I. Ferdinánd kori kötetekben olvasható oklevélminták kettőssége legkésőbb Mátyás korától kezdve bizonyítható.

Függelék

1.³⁵

1492. nov. 11., Buda – II. Ulászló király (Vitovec) György és Vilmos zagorjei grófok kérésére a királyi könyvekből teljes szövegében átírja I. Mátyás király 1487-ben kelt, az említett grófok részére kiállított kegyelemlevelét.

Wladislaus Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. memorie commendamus per presentes, quod fideles nostri magnifici Georgius et Wylhelmus comites Zagorye nostre maiestetis accedentes in conspectum exponere curaverunt, qualiter quedam littere serenissimi principis condam domini Mathie regis, predecessoris nostri immediati, bone memorie, gratiose de anno domini millesimo quadringentesimo octuagesimo septimo emanate ab eisdem essent alienate, quibus nunc ipsi pro tuitione iurium suorum essent omnino necessarii. Ex quo autem tenores et paria huiusmodi litterarum gratiosarum in annualibus

³⁰ Ld. a Függelék 1. és 3. sz. A Grebeni-féle adomány hitelességéről, mint jeleztem, nem vagyok teljesen meggyőződve.

³¹ A három általam ismert *in extenso* átirattal szemben a *signaturák* használatáról arányában sokkal több forrás tanúskodik. A Szabó Dezső által ismert négy példán, valamint a formuláskönyvek mintáin kívül magam az alábbiakat ismerem: DL 16 708.; DL 71 533.; vö. Bártfai Szabó 1919, 523, 556–557; DL 74 306.; vö. Barabás 1895, 275; DL 74 367. (II. Lajos egyszerre négy *signaturát* írat át); vö. Barabás 1895, 357; DL 74 368.; vö. Barabás 1895, 360; DL 82 532.; DL 93 788.

³² Fazekas 2021, 100. A királyi könyvek 1527-tel induló és egészen 1918-ig nyúló sorozata (MNL OL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii) a Hungaricana adatbázis részeként online is elérhető: <https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/>.

³³ Fejér 2014, 16.

³⁴ Fejér 2020, 126–127.

³⁵ Vö. 15. jegyzet.

registris seu libro regio verbotenus inscripte solito more haberentur, ob hoc supplicarunt maiestati nostre, ut anualia registra prefati condam domini Mathie regis revolvi et in eisdem paria prescriptarum litterarum gratiosarum ipsius condam domini Mathie regis requiri facere, requisitarumque tenorem de verbo ad verbum eisdem in transsumpto litterarum nostrarum dare et concedere dignaremur premissorum iurium eorundem ad cautelam, quarum tenor talis est:

Nos Mathias Dei gratia Hungarie, Bohemie etc. rex memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit universis, quod tum ad petitionem illustrissimi domine Beatricis de Aragonya, regine Hungarie Bohemieque etc., consortis nostre charissime, tum vero de benignitate nostra regia, qua delinquentibus veniam et lapsis sublevamen iustitieque rigorem, interdum lenitate misericordie consuevimus temperare spectabilibus et magnificis Georgio et Wylhelmo comitibus Zagorye capitibusque ac universis castris, castellis, munitionibus, civitatibus, oppidis, villis ceterisque iuribus possessionariis eorundem super illis reatibus et penis, pro quibus his superioribus annis idem Georgius comes in iudicio generali seu palatinali universitatis nobilium et incolarum regni nostri Sclavonie, Zagrabie celebrato proscriptus extitit, et item super omnibus etiam aliis reatibus, er<r>oribus, criminibus, dilectis, nocumentis, excessibus, lenitatibus et insolentiis, quibus hactenus iidem Georgius et Wylhelmus simul vel divisim nos et regnum nostrum qualitercumque offenderunt et pro quibus sive capitibus plecti, sive bonis et hereditatibus privari aut aliis penis affici iure meritoque debuerunt, preterea super omnibus sententiis capitalibus, in quibus hactenus sive in curia nostra regia, sive alias et sive in octavis sive in iudiciis generalibus coram quibusvis iudicibus et iustitiariis regni nostri tam contra nos, quam alios quoslibet ratione quorumcunque negotiorum et qualitercumque gravati et convicti esse dinoscuntur, ex certa nostra scientia gratiam et misericordiam duximus faciendas speciales, immo facimus [...] eiusmodi eorundem excessus, enormitates et delicta eisdem simpliciter remittimus, indulgemus et relaxamus presentium per vigorem. Ita tamen et hoc lege, quod deinceps nobis fideliter et cum omni [...] instar aliorum fidelium nostrorum subditorum serviant, et quod se ab omnibus talibus o<f>ensis immunis studeant preservare, quodque nos vel regnum nostrum nunquam et nulla in re de[...] offenderent neque contra nos aut ipsum regnum nostrum delinquant, aut quitquam faciant vel attentent, alioquin presens nostra gratia et indulgentia eisdem minime videatur sufragari, nulliusque vigoris censeatur. Quocirca vobis fidelibus nostris magistris palatino et iudici curie nostre necnon personalis presentie nostre locumtenentibus necnon banis vel vicebanis regni nostri Sclavonie vestrasque in iudicatu vicesgerentibus, preterea magistris prothonotariis curie nostre et dicti regni nostri Sclavonie necnon comitibus vel vicecomitibus ac electis iuratis nobilibus quorumlibet comitatum, cunctis insuper aliis iudicibus et iustitiariis predictorum regnorum nostrorum Hungarie et Sclavonie, ecclesiasticis videlicet et secularibus presentibus et futuris presentium notitiam habituris harum serie firmiter precipiendo committimus et mandamus, quatinus a modo pretactos comites vel eorum alterum ad cuiusvis instantiam intra vel extra iudicium ratione et pretextu premissorum contra formam et vigorem premisse nostre gratie iudici nostro vel vestro astare, iudicatu compellere aut aliter quovismodo eosdem in persona vel rebus impedire, molestare, turbare vel dampnificare nullo pacto nullaque ratione similis gratie nostre sub obtentu audeatis.

Nos igitur huiusmodi supplicationibus prefatorum Georgii et Wylhelmi comitum tanquam iustis et rationabilibus gratiose inclinati paria prescriptarum litterarum dicti condam domini Mathie regis gratiosarum anno in prescripto registrarum in dictis registris annalibus libroque regali requisita et inventa presentibusque litteris nostris de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali inserta et inscripta eisdem Georgio et Wylhelmo comitibus duximus concedenda iurium ipsorum ad cautelam. Datum Bude, in festo beati Martini episcopi confessoris, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo secundo. – A szöveg élén jobbról: Commissio propria domini regis.

Eredeti példánya foltos papíron, a szöveg alatt a titkospecsét nyomával: Hrvatski državni arhiv, Obitelj Drašković, Archivum minus 42-107 (DF 276 753.) – Hajnóczy József által 1784-ben készített hiteles másolatát lásd: GYMSML Soproni Levéltára, Csornai konvent hiteleshelyi levéltára, Copiae litterarum, 731. old. (DF 286 775.)

2.

1495. júl. 8., Buda – II. Ulászló király (Vitovec) György zagorjei gróf kérésére a királyi könyvekből teljes szövegében átírja I. Mátyás király 1477. június 6-án Grebeni László részére kibocsátott „általános” adománylevelét.

Nos Wladislaus Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. memorie commendamus per presentes, quod fidelis noster magnificus Georgius comes Zagorie nostre maiestatis accedens in conspectum declarare curavit nobis in hunc modum, quod ipse paribus quarundam litterarum consensus serenissimi principis condam domini Mathie regis, immediate predecessoris nostri, bone memorie pro parte egregii condam Ladislai de Gereben emanatarum et in certa sui parte certum etiam ius ipsius Georgii comitis exprimentium, que in annalibus registris ipsius condam domini regis Mathie sive libro regio more solito inserte et inscripte haberentur, eo quod ab ipso nonnulla huiusmodi littere forent alienate, pro tuitione iurium suorum summe indigeret, ob hoc supplicavit nostre maiestati, ut annualia huiusmodi registra ipsius condam domini Mathie regis revolvī, in eisdemque paria prescriptarum litterarum diligenter requiri facere, requisitarumque et reinventarum paria in transsumpto litterarum nostrarum eidem dare et concedere dignaremur iurium suorum pro cautela, quarum quidem litterarum sew pariarum in ipsis registris annualibus inventarum tenor talis est:

Nos Mathias Dei gratia rex Hungarie, Bohemie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos attentis et consideratis fidelitate et fidelium servitiorum meritis fidelis nostri egregii Ladislai de Gereben, que primum sacre dicti regni nostri Hungarie corone et consequenter maiestati nostre cum omni sincere devotionis et animi sui fervore locis, temporibus et expeditionibus in diversis iuxta sue possibilitatis exigentiam exhibuit et impendit, ad devote sue supplicationis instantiam nostre oblate maiestati, illis omnibus et singulis donationibus, emptionibus, concambialibus permutationibus, que prefato Ladislao de Gereben et per eum de et super quibuscumque castellis, oppidis, villis sew possessionibus, prediis, portionibus et iuribus possessionariis in quibuslibet comitatibus et districtibus regnorum nostrorum Hungarie pretacti et Sclavonie existentibus et habitis qualitercumque facta essent et alias quocumque iuris titulo acquisitis et obtentis acquirendisque et obtinendis necnon litteris donationalibus, fassionalibus,

statutionalibus et aliis sub quocumque sensu et forma verborum desuper confectis et imposterum emanandis ac si eodem presentibus essent de verbo ad verbum inserte, dummodo tum rite et legitime sint emanate viribusque ipsarum veritas suffragetur, eas videlicet acceptandum, approbandum et ratificandum nostrum regium benivolum consensum prebimus, immo prebemus pariter et assensum etc. Et nichilominus totum et omne ius nostrum regium, si quod castellis, oppidis, villis seu possessionibus, prediis, portionibus et iuribus possessionariis in pretactis ac ipsarum pertinentiis qualitercumque haberemus aut nostram ex quibuscumque causis, viis, modis et rationibus concerneret maiestatem, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis, generaliter vero quorumlibet utilitatum pertinentiis suarum integritatibus, quovis nominis vocabulo vocitatis sub suis veris metis et antiquis animo deliberato et ex certa nostra scientia memorato Ladislao de Gereben suisque heredibus et posteritatibus universis dedimus, donavimus et contulimus, immo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenenda, possidenda pariter et habenda salvo iure alieno etc. Datum Bude, secundo die festi sacratissimi corporis Christi, anno eiusdem millesimo quadringentesimo septuagesimo septimo.

Nos igitur premissis supplicationibus prefati Georgii comitis tamquam iustis et rationabilibus gratiose inclinati paria prescriptarum litterarum ipsius condam domini Mathie regis in eiusdem registris annualibus prescriptis libroque regali requisitarum et reinventarum presentibus litteris nostris sine diminutione et augmento aliquali inserta et transumpta eidem Georgio comiti duximus concedenda iurium suorum ad cautelam. Datum Bude, feria quarta proxima post festum visitationis beatissime Marie virginis, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo quinto.

Két példányban. 1) Corvin János dalmát–horvát–szlavón bán 1495. aug. 27-i átiratában: DL 107 111. (Batthyány cs. lt., Jelzet nélküli okl.) 2) Czoborszentmihályi Czobor Imre nádori helytartó 1578. évi átiratában: DL 100 093., 6. old. (Batthyány cs. lt., Acta antiqua)

3.

1506. aug. 31. u., Buda – II. Ulászló király Corvin János dalmát–horvát–szlavón bán özvegye: *Frangepán Beatrix ügyvédeknek kérésére a királyi könyvekből teljes szövegében átírja saját, 1506. aug. 31-én Beatrix és leánya: Erzsébet részére kibocsátott oklevelét.*

Transumptum ex libro regio

Nos Wladislaus etc. memorie commendamus etc., quod pro parte et in persona illustris domine Beatricis, relicte condam Iohannis Corvini Oppavie et Liphovie ducis ac regnorum nostrorum Dalmatie, Croatie et Sclavonie bani etc. necnon Elizabeth filie eiusdem expositum est maiestati nostre, qualiter ipsa domina et filia sua paribus et exemplo quarundam litterarum nostrarum, quibus nos certa castra ac bona et iura possessionaria prefati condam ducis Corvini ac Christophori filii eiusdem devoluta, apud manus eiusdem domine et filie sue certis ex causis, ut inferius clarius patebit, perpetuo relinquimus. Ex quo pro nunc homines et procuratores eiusdem domine in presentibus octavis easdem litteras pre manibus haberent, pro iurium suorum cautela plurimum indigerent, supplicatum itaque maiestati nostre superinde

extitit, ut huiusmodi exemplum dictarum litterarum in registro sive libro nostro regio perquiri, illiusque paria in transsumpto presentium litterarum nostrarum eidem domine et filie sue dare et concedere dignemur. Cuius quidem exempli tenor verbalis hic est:

Nos Wladislaus Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod quum superiori hoc tempore fidelis noster illustris Christophorus dux, filius videlicet similiter illustris condam Iohannis Corvini Liptovie ducis et regnorum nostrorum Dalmatie, Croatie et Sclavonie bani etc. vita functus fuisset, universaque castra, castella, civitates et oppida aliaque omnia iura possessionaria eiusdem ubivis et in quibuscumque locis et comitatibus habita per obitum et defectum seminis ipsius ad nos et sacram huius regni nostri Hungarie coronam optimo ac vetusto iure iuxta antiquam et approbatam huius regni nostri Hungarie consuetudinem devoluta extitissent, illaque ab illustri domina Beatrice relicta atque Elisabet filia prefati condam Iohannis ducis, que illa tenebant, tanquam iura nostra et corone repetivissemus, ipsa domina Beatrix cum dicta filia sua ad lachrimas et preces confugiens nobis humiliter medio nonnullorum fidelium nostrorum supplicare curavit, ut nos dignitatis inprimis domus et familie atque viduitatis ipsarum, deinde servitiorum eiusdem condam Iohannis ducis nobis et huic regno exhibitorum rationem habere et cum eisdem, ne temporum in successu, sub edibus cogantur alienis divagari, gratiose agere dignemur. Nos igitur pietate moti orphanitatis simul ac servitii condam Iohannis ducis rationem, tum etiam supplicationem predictorum fidelium nostrorum nobis propterea factam benigne admittentes hanc gratiam duximus cum prefata domina Beatrice relicta atque Elisabetha filia eiusdem faciendam, quod nos de predictis universis castris, castellis, comitatibus, oppidis et villis et iuribus possessionariis prefati condam Iohannis ducis Corvini, consequenterque dicti condam Christophori filii eiusdem, castrum Almas vocatum in partibus Transilvanensibus in comitatu de Kolos habitum et castellum Thorozka in Thordensi atque oppida Aldiod in Albensi et Bwza in dicto de Kolos, similiter in.³⁶

Közelkorú másolata: OSZKK Cod. Lat. 321., fol. 175v. (DF 252 474.) – Az 1506. aug. 31-i oklevél teljes szövegű példánya: DL 37 787. (Hunyadi cs. lt.)

Bibliográfia

- DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Budapest.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. Budapest.
- GYMSML = Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára. Győr–Sopron.
- OSZKK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Budapest.
- Barabás 1895 = Barabás S. (szerk.): *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. II. Budapest.
- Bártfai Szabó 1919 = Bártfai Szabó L. (szerk.): *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. I/2. Oklevelek 1500–1818-ig. Budapest.

³⁶ A szöveg e helyütt megszakad, mivel a 176. számú lap a kötetből hiányzik, vö. Kovachich (1799, XXXVII) erre utaló megjegyzését is.

- C. Tóth – Horváth – Neumann – Pálosfalvi 2017 = C. Tóth N. – Horváth R. – Neumann T. – Pálosfalvi T. (szerk.): *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpápok és bárók*. Budapest.
- Fazekas 2021 = Fazekas I.: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). Budapest.
- Fejér 2014 = Fejér T.: Az erdélyi fejedelmi kancellária regisztrumvezetési gyakorlata a 16. században. *Levéltári Közlemények* 85: 3–32.
- Fejér 2020 = Fejér T.: 16. századi erdélyi királyi könyv-töredékek és elveszett királyi könyvek. In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Szerk. Bogdándi Zs. – Lupescu Makó M. Kolozsvár, 113–135.
- Hajnik 1879 = Hajnik I.: *A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok korszakában*. Budapest.
- Kovachich 1799 = Kovachich, M. G.: *Formulae solennes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credilibus authenticisque regni Hungariae olim usitati*. Pesthini.
- Kubinyi 2006 = Kubinyi A.: A királyi titkárok II. Lajos uralkodása idejében. *Gesta. Fiatal miskolci történészek folyóirata* 6/1: 3–22.
- Lakos 2006 = Lakos J.: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest.
- Matijević-Sokol 2008 = Matijević-Sokol, M.: Nostrum et regni nostri registum. Srednjovjekovni arhiv Ugarsko-hrvatskog kraljevstva. *Arhivski vjesnik* 51/1: 237–257.
- Mikó 2019a = Mikó G.: Oláh Miklós formuláskönyve. Bevezető tanulmány egy készülő kiadáshoz. *Történelmi Szemle* 61/4: 617–632.
- Mikó 2019b = Mikó G.: A formuláskönyv és a leveleskönyv határán. Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kézírata. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 144: 83–93.
- Mikó 2021a = Mikó G.: A szövegkiadás metodikai problémái késő középkori formuláriumok esetében. Oláh Miklós formuláskönyvének példája. *Lymbus* 19: 91–118.
- Mikó 2021b = Mikó G.: Matthias Cocavinus formuláriuma és a Listhius-formuláskönyv. In: *Társadalom és jog a közép- és kora újkori Magyarországon*. Szerk. Nagy G. et al. Miskolc, 74–89.
- Neumann 2010 = Neumann T.: Királyi aláírás és pecséthasználat a Jagelló-kor elején. *Turul* 83: 33–53.
- Pálosfalvi 2008 = Pálosfalvi T.: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe. (Második közlemény). *Századok* 142/2: 267–313.
- Péterfi 2013 = Péterfi B.: Korvin János zagorjei öröksége. A Vitovec-fivérek ellen vezetett 1488. évi hadjárat és háttere. In: *Micae mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Gál J. et al. Budapest, 169–179.
- Péterfi 2019 = Péterfi, B.: Das Supplikenwesen am spätmittelalterlichen ungarischen Königshof. In: *Modus supplicandi. Zwischen herrschaftlicher Gnade und importunitas petentium*. Hrsg. Lackner, Ch. – Luger, D. Wien–Köln–Weimar, 67–92.
- Szabó 1906 = Szabó D.: Adalékok a királyi könyvek történetéhez. *Turul* 24: 86–88.
- Szabó 1925 = Szabó D.: A herceg Festetics-család keszthelyi levéltára. *Levéltári Közlemények* 3: 86–99.
- Szentpétery 1930 = Szentpétery I.: *Magyar oklevéltan*. Budapest.

- Szilágyi 1932 = Szilágyi L.: Írásbeli supplicatiók a középkori magyar adminisztrációban. *Levéltári Közlemények* 10: 157–176.
- Teige 1900 = Teige, J.: Registra krále Vladislava II. z let 1498–1502. Z rukopisu c. k. státního archivu ve Vidni. In: *Archiv Český* XVIII. Red. Kalousek, J. Praha, 1–289.
- Véber 2016 = Véber J.: *Két korszak határán. Váradi Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe.* (Sziluett - Korszerű történelmi életrajzok). Pécs–Budapest.

MISLOVICS ERZSÉBET

**A morvaországi zsidók megtelepedése
az újkori Magyarországon**

Settlement of Moravian Jews in Modern Hungary. The study discusses the characteristic features of the Moravian Jews' establishment in Hungary between the 17th–19th centuries. The research focuses on the aspects and the locations of migration, settlement and the employment structure of migrants. It can be stated that Moravian immigrants arrived from under Hapsburg authority in a state under Hapsburg rule at the beginning of Modern Times. Despite the existing restrictions on Jews, Jewish citizens appeared to have wider rights of migration, settlement and taxation than in their former place of residence, indicating the relations between the Hapsburg Empire and Hungarian orders.

Keywords: Jews, migration, settlement, employment structure, Landlords, Moravia, Hapsburg, Hungary

A tanulmány a morvaországi zsidók magyarországi megtelepedésére és annak sajátosságaira fókuszál a 17–19. században. A vizsgálat a bevándorlás és letelepedés jellegzetességeit, helyszíneit, a bevándorlók foglalkozási szerkezetét állítja a középpontba.

A zsidóság jogi helyzete az újkor kezdetén

A 17. század közepén Magyarország egy csaknem elnéptelenedett, gazdaságilag elmaradott, feudális berendezkedésű államnak számított.¹ Az országban új bevándorlók telepedtek le, közöttük a zsidók. Két fő irányból érkeztek: „nyugatról”, Morvaországból (és Bohémiából), valamint „keletről”, Lengyelországból (Galíciából). A Habsburg-ház a zsidóság számára csak ideiglenesen látott helyet az országban.² Az uralkodóház a 18–19. században visszatérő jelleggel hangoztatta, hogy a további beáramlást meg kell tiltani minden irányból.³ A középkorban a zsidóság „servi camarae”-nak számított, és csak az uralkodó dönthetett a sorsáról.⁴ Az újkorban az uralkodó csupán megtűrt népességként tekintett rájuk. A zsidóság megtelepedésének irányítását és támogatását a földesurak vállalták magukra. Mindez kettős függőségi rendszer kialakulásához vezetett. A zsidóságot sújtó középkori

¹ Silber 1992, 3–22.

² Kalmár 1993, 43.

³ MZSO III. 294.; MNL-OL, A 39 1796/7871; A 39 1802/10575; A 39 1812/11981; A 39 1824/10176; A 39 1844/8926.

⁴ Kohn 1884.

korlátozások továbbélése miatt a bevándorlók nem telepedhettek le városban a „de non tolerandis Judaeis” miatt,⁵ és nem birtokolhattak földet.⁶

Bevándorlás Morvaországból

A letelepedés kezdeti szakaszában, az 1670-es években még nincsenek pontos adatok az országban megtelepedő zsidók számáról. A Morvaország felőli bevándorlásra az 1725–1726. illetve az 1727–1728. évi összeírások szolgáltatnak adatokat. Az 1725-ös Moson megyei összeírás szerint a 24 fő közül 20% 1667–1699 között, 30% 1707–1717 között, 50% 1719–1726 között érkezett az országba.⁷ A bevándorlás Magyarországra több tényező együttes eredménye. A bevándorlók nem akartak végleg elszakadni egykori közösségeiktől, ezért telepedtek le határmenti (oberlandi és burgenlandi) megyékben. A magyarországi földesurak szervezett telepítő politikája segítette az egy közösségben való megtelepedésüket. Ennek bizonyítékául szolgálnak a privilégiumlevelek.⁸ A megtelepedettek hírt adnak a lehetőségeikről, egy morvaországi bevándorló arra a kérdésre, hogy miért jött Magyarországra így felelt: „Mert hallottam, hogy ott jobb élni.”⁹ Morvaországból a fentebbi adatok alapján már a III. Károly (1711–1740) által bevezetett 1726/27. évi *Családi törvényt* megelőző időszakban elvándorlás vette kezdetét.¹⁰

Az uralkodó 1726-ban elrendelte a zsidóság bevándorlásának megakadályozását.¹¹ 1735-ben a hatóságok megpróbálták felderíteni, hogy az országban élő zsidó lakosok honnan érkeztek. Noha az összeírási rendelet nem említette a *Családi törvényt*, vélhetően annak hatását is fel akarta mérni.

Földesúr/ Régió	Magyar	Morva	Bohémia	Lengyel	Szilézia	Német	nincs	Egyéb	Összes
Oberland	251	599	50	12	6	28	64	12	1022
Burgenland	635	80	12	6		7	4	3	747
Dunántúli	24	26					13		63
Középső	48	149	14	18		6	18	6	259
Keleti	11	32	2	202			46	1	294
Déli	11	17	1	9	1	1	6		46
Összes	980	903	79	247	7	42	151	22	2431

1. táblázat: A külföldi és magyar földesúri függérendszer alatt álló zsidó családok száma 1735–1738-ban

⁵ MZSO V/2. 10, 11; MZSO I. 172, 175; Kubinyi 1995, 23; Guttman 1939, 58–87.

⁶ Bertényi 2000, 266.

⁷ MZSO VII. 6.

⁸ Oroszvár: MZSO VIII. 364; Kismarton: MZSO V/1. 537; Köpcsény: MZSO V/1. 825; Nagymarton: MZSO V/1. 837; Kabold: MZSO V/2. 1069; Lakompak: MZSO V/1. 825; MZSO III. 177; Keresztúr: MZSO V/2. 1095; Pozsonyváralja: MZSO III. 30; Stomfa: MZSO V/2. 1075; Óbuda: MZSO III. 462; Rohonci: MZSO II. 161; Galgóc: MZSO IX. 604.

⁹ MNL-OL, C 55 1801-16-2.

¹⁰ Kestenberg-Gladstein 1968, 21; Miller 2010, 9–10, 26.

¹¹ MZSO III. 294.

Az 1. táblázat adatai szerint 1735–1738-ban a 2431 családból mintegy 1451 (59,6%) még nem függetlenítette magát a külföldi földesurától. A régiós megoszlás segítséget nyújt a bevándorlási irány elemzéséhez. A Morvaországból érkezők vizsgálata azt mutatja, hogy az ország valamennyi régiójában történik megtelepedés, azonban nem azonos súllyal. A bevándorlás fő célpontjai az ország északnyugati és nyugati területei (Oberlandba a morva családok 66%-a, Burgenlandba 10%-a érkezik). Nem elhanyagolható azonban a morva földesúri függés alá tartozók száma a középső régióban sem. Óbuda gazdasági súlya jelentős vonzerőként hatott a bevándorlókra, a helyi földesúr támogatta a zsidóság megtelepedését.¹² A magukat még nem függetlenítő családok 62%-a (903 család) morva eredetűnek vallotta magát, és számukat meg inkább növelheti, hogy Burgenlandban, amely a 17–18. század fordulóján a morva eredetű családok fő bevándorlási körzete volt, 638 család azt vallotta: magyar földesura van csak. E családok sikeres elszakadása egykori külföldi földesuraiktól a magyar pártfogó főúr személyében, hatalmában és telepítési politikájában keresendő.

A Morvaország felől érkező bevándorlás 1735 után sem apadt el, noha nagysága és üteme változott az idők folyamán. 1740 után számos panasz érkezett a morvaországi szervektől az uralkodóhoz. A beérkező kérelmek arra ösztönözték Mária Teréziát, hogy felmérje az 1740 után bevándorlók számát. A vizsgálat ideje 1740-től egészen 1752-ig húzódott.¹³ A felmérés gyengeségét mutatja, hogy mindössze 336 főt sikerült beazonosítani. A bevándorlás fő célpontja továbbra is az oberlandi régió maradt (252 fő).¹⁴ Az uralkodónő 1745-ben elrendelte, hogy a Trencsén, Nyitra és Liptó megyékbe menekült Kaunitz-alattvalókat ki kell szolgálatni korábbi uruknak.¹⁵ Az 1735–1738. évi felmérés szerint 387 család, 1740–1752 között pedig összesen 338 fő vallotta be, hogy Kaunitz gróf birtokairól menekült el. A Nyitra megyei hatóság 1749-ben azt a megoldást javasolta, hogy a zsidóság fizesse meg a morva földesuraknak járó adót, és az országot nem kell elhagyniuk.¹⁶ A magyar kancellária 1750-ben a morvaországi direktórium felé azzal a javaslatral fordult, hogy fogadják el a zsidóság önként felajánlott éves adóját, a visszatérés kérdését pedig tekintsék lezártnak.¹⁷ A zsidóság 1749-ben benyújtott panaszában külön, a 6. pontban kérte, hogy a morvaországi adóterhek alól mentesüljenek.¹⁸ Bár e kérést a kancellária elutasította, az országban való tartózkodás tényét nem vitatta. A morvaországi direktórium ragaszkodott a visszatérésükhöz, és ennek megvalósítására 6–8 éves határidőt javasolt.¹⁹ Mária Terézia nehéz döntés elé került. Egyfelől Magyarországon a türelmi adó bevezetésével a kincstár gazdasági érdekeltsége a zsidóságnak az országban tartását írta elő,²⁰ másfelől a morva főnemesek kérését is szem előtt kellett tartania.²¹ A kormánysszervek ingadozása is feltűnő, hiszen ugyan 1750-ben a morva földesúri követeléseket elutasították, azonban 1752-ben újra visszatértek a hivatalos állásponthoz, amely szerint az 1740 után érkezőknek haza kell

¹² Moess 1968, 101–121.

¹³ MZSO XIII. 92.

¹⁴ Oberland 252 fő, Burgenland 10 fő, dunántúli 4 fő, középső 53 fő, keleti 3 fő, déli 14 fő.

¹⁵ MZSO XII. 488.

¹⁶ MZSO XIII. 190.

¹⁷ MZSO XIII. 299.

¹⁸ MZSO XIII. 265; Bernstein 1900, 599–629.

¹⁹ MZSO XIII. 316.

²⁰ MZSO XIII. 320.

²¹ MZSO XIII. 340.

térniük a földesuraikhoz.²² A megyei szervek a bevándorlókat pártfogásukba vették. Trencsén megye képviselte 1757-ben panaszolta, hogy gróf Kaunitz még az 1740 előtt bevándorolt zsidó lakosaikat is erőszakkal saját alattvalóinak nyilvánítja.²³ 1761-ben a vegyesbizottság elrendelte, hogy az egykori morva alattvalók, amennyiben kötelezettséget vállaltak a morvaországi adózásra, teljesítsék azt, azonban az ország elhagyásáról szó sem esett.²⁴ A folyamatos bevándorlásról tudósít az 1770-ből származó összeírás, amely feltünteti mely megyékben található külföldről érkezett zsidó lakos.²⁵ Az idegen gyökereket bevalló 154 család 55%-a (86 család) Morvaországból érkezett.

1770 után, mind a kortársak, mind pedig az utókor a keleti bevándorlásra helyezte a hangsúlyt. A források²⁶ erre világítottak rá, és emellett látszólag nem álltak rendelkezésre adatok a származási helyet illetően. Holott a morva bevándorlók nyomai a kormánysszervekhez írt kérvények (1790–1848 között) és az 1848. évi összeírás alapján visszakövethetők.

Időpont	Morva
1790-1800	15
1801-1819	64
1820-1829	28
1830-1848	224
Összes	331

2. táblázat: Moráviai bevándorlók kérvényei 1790–1848 között

A kérelmekben kinyilvánították, mely földesúr védelme alá húzódnának. 1844-ben Löbl Joachim Spitzer a Zichy család fennhatósága alatt telepedhet le Várpalotán.²⁷ A hivatalos eljárás szerint a bevándorlókat akkor lehetett befogadni, ha rendelkeztek elbocsátó iratokkal.²⁸ A magyar kormánysszervek mégis gyakran elutasították a kérést.²⁹ Mindez korántsem jelentett valós akadályt, miként azt Jacob Kohn esete is mutatja.³⁰ Ő a bevándorlási kérelmének elutasítása után húsz évvel Pest városában *commorans* jog elnyeréséért nyújtott be újabb kérvényt. Feltételezhető, hogy számos bevándorló a hivatalos utat megkerülve érkezett az országba.

Az 1848. évi összeírásban a zsidó lakosok születési helyeit is feltüntették. Az összeírás problematikus pontja egyfelől a geográfiai értelemben vett hiányossága,³¹ másfelől maga az

²² MZSO XIII. 371.

²³ MZSO XV. 147.

²⁴ MZSO XV. 234.

²⁵ MZSO XVI. 169.

²⁶ Például: Kölcsey 1960, 38–39.

²⁷ MNL-OL, A 39 1844/11697.

²⁸ MNL-OL, A 39 1833/4461; A 39 1839/3964; A 39 1840/40.

²⁹ MNL-OL, A 39 1844/17648.

³⁰ MNL-OL, C 55 1814/15887.; C 55 1834/5095.

³¹ MNL-OL, H 15. Az összeírások csupán a szűkebb értelemben vett Magyarország, illetve Partium területére terjedtek ki. A magyarországi keleti régió számos megyéjére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre adatok, azonban ez igaz a nyugati régió megyéire is.

összeírás módszere. Főként a férfi társadalom esetében tüntették fel a születési helyet. A rendelkezésre álló anyag alapján világossá válik, hogy a Morvaország felőli bevándorlás 1800 után sem apadt el.

Régió/Származási hely	Morvaország
Oberland	235
Burgenland	38
Dunántúli	27
Középső	116
Keleti	20
Déli	39
Összes	475

3. táblázat: A moráviai bevándorlók régiók szerinti megoszlása az 1848. évi összeírások adatai alapján

Sőt az adatok fényében az a meglepő eredmény rajzolódik ki, hogy a bevándorlók száma a nyugati irányból magasabb, mint kelet felől (Morvaország 475, Bohémia 166, Lengyelország 289, Galícia 40 fő). A Morvaország felől érkezők az oberlandi és a középső régióban való megtelepedést részesítették előnyben. A Magyarországra történő bevándorlás okai 1770 után összetettek. Az anyaországban a *Családi törvény* 1797-es módosítása csak a vagyonosabbak számára jelentett megoldást.³² A gazdasági élet területén bekövetkező fejlődés ellenére a zsidó közösségek lélekszámának vizsgálata nem mutat egyenes vonalú nagyütemű fejlődést, Morvaországban 1787-ben 28 300 fő, míg 1830-ban 32 200 fő élt.³³

Ország/Időpont	1750*	1790	1835	1735/1750–1790	1790–1835
Morvaország	20 300	28 300	32 200	139%	114%
Bohémia	29 100	43 800	67 300	151%	154%
Galícia	?	180 000	250 000		139%
Magyarország	12 004	78 627	207 341	655%	264%
*Magyarország 1735					

4. táblázat: A zsidó népesség száma és növekedési üteme

Erre magyarázatául szolgálhatna a kései házasságok és a kiscsaládok kultúrája.³⁴ A magyarországi bevándorlók eseteinek a vizsgálata nem támasztja alá e modell követését, sokkal inkább az adott viszonyokhoz való alkalmazkodásra utalnak.³⁵ Magyarországon az adóterhek

³² Miller 2010, 167.

³³ Haas 1908, 58–64; Rosenfeld 1914, 138–143; MZSO VII. kötetének adatai.

³⁴ Hajnal 1965, 101–143.

³⁵ Löw Lipót esete is igazolja ezt. Mindkét házasságából 7-7 gyermeke született.

súlya elenyészőnek számított a határokon túli hitsortársaik terheihez viszonyítva. Magyarországon bizonyos területei a hagyományos értékrend megőrzésének védbástyáinak számítottak, és nem lehetetlen, hogy aki a reformeszmék elől menekült, itt találhatott védelmet. Ugyanakkor a reformeszmét követő közösségek is léteztek az országban. Löw Lipót (1811–1875) csalódottan írta, hogy a morvaországi főrabbi csak olyanokat képesít rabbinnak, akik írni-olvasni nem tudnak.³⁶ Ő Magyarországon megtelepedve Nagykanizsán, Pápán, majd Szegeden nyert el rabbi állást.³⁷ Egyéni indokok is szerepet játszhattak a bevándorlásban, így a házasságkötés. Rohoncra 19 női bevándorló érkezett 1800 és 1848 között (férfi egy sem).³⁸ Az országba érkezők továbbra is tartották a kapcsolatot egykori lakóhelyeikkel. 1815-ben Adam Klein 9 éves gyermek át akart térni.³⁹ Apja a hír hallatán a Dunába akarta fojtani, majd inkább a morvaországi rokonokhoz küldte, hogy eltérítse szándékától.⁴⁰

A morva bevándorlók letelepülési sajátosságai, a letelepedés helyszínei

A következő vizsgálati szempont: a Magyarországon megtelepedő zsidóság milyen településtípusokat részesített előnyben? Mennyiben történt változás egykori lakóhelyeikhez viszonyítva? Mi lehet ennek az oka?

Morvaországban a nemesek által birtokolt városok fogadták be a zsidó megtelepedőket. II. József idején a zsidó lakosok 98%-a városi lakosnak számított, csupán 2%-uk élt falvakban.⁴¹

Ország/Településtípus	Város/Városi	Falusi
Morvaország	98%	2%
Magyarország	40%	60%

5. táblázat: A zsidó népesség településtípusok szerinti megoszlása II. József időszakában

A Magyarországra érkező bevándorlók nem telepedhettek le szabad királyi városokban. A bevándorlók a nemesek által birtokolt mezővárosokba vagy falvakba nyerhettek befogadást. Ez a földesúri szervezett telepítéspolitikát előnyként jelentett a gazdasági életben való részvételükre és a közösségi keretek kialakulására.

1735-ben a zsidóság országos megoszlása az egyes településtípusok között a következő volt: 40%-uk városi és városias, illetve 60%-uk falusi népesség.

Népesség/településtípusok	Szabad királyi város	Mezőváros	Falu	Összes
morva bevándorló	53 fő	553 fő	297 fő	903 fő ⁴²
magyarországi zsidó népesség	507 fő	6508 fő	4989 fő	12 004 fő

6. táblázat: A Moráviából bevándorolt zsidóság megoszlása településtípusok között 1735–1738-ban

³⁶ Löw – Kulinyi 1885, 175.

³⁷ Újvári 1929, 543–544.

³⁸ MNL-OL, H 15 Rohonc (kiadatlan).

³⁹ MNL-OL, C 55 1815/19308.

⁴⁰ MNL-OL, C55 1815/16556.

⁴¹ Silber 1990, 35.

⁴² Csak a családfők kerültek feltüntetésre.

A morva betelepülők esetében szembevetendő az eltérés az országos átlagtól: 67%-uk városias, míg 33%-uk élt falusi településen. Ennek oka a korábban már említett földesúri szervezett telepítési politikában kereshető.⁴³

1783-ban II. József *Systematica gentis Judaicae regulatio* rendelete engedélyezte a zsidó lakosok számára a szabad királyi városokban való megtelepedést.⁴⁴ A zsidóság körében ettől az időszaktól vált kedvelt letelepedési helyszínné Pest városa, amely a gazdasági, majd később a zsidóság kulturális központjának szerepét is betöltötte. A város 1808-ban a *Családi törvényre* emlékeztető rendeletet léptetett életbe, eszerint a városi toleranciajogot elnyerő családfők azt csak a legidősebb fiúgyermekükre örökíthették át.⁴⁵ A rendelkezés betarthatatlannak bizonyult, a zsidóság száma folyamatosan növekedett a városban (engedély nélkül is). A helyzetet az 1840. évi 29. törvénycikk rendezte, engedélyezve a zsidóság szabad városi megtelepedését.

Az 1848. évi hiányos összeírás meglepő eredményt mutat a morva bevándorlók esetében.

Népesség/településtípusok	Szabad királyi város	Mezőváros	Falu	Összes
morva bevándorló	108 fő	212 fő	155 fő	475 fő
magyarországi zsidó népesség (1835-ben)	15 140 fő	83 184 fő	109 017 fő	207 341 fő

7. táblázat: A Moráviából bevándorolt zsidóság megoszlása településtípusok között 1848-ban

A városi népesség aránya nem változott számottevően a falusi lakossághoz képest. Ennek oka a foglalkozásszerkezetben és az ország gazdasági helyzetében kereshető, ami nem tette lehetővé az iparosodás előtti korszakban egy nagy központban való megtelepedést. A 7. táblázat szerint jelentős a változás a városi és mezővárosi (*oppidum*) lakosok megoszlásában. A szabad királyi városok felé való elmozdulás tetten érhető. (Pestről nincs adat, azonban a kérvények szerint a moráviai bevándorlók kedvelt letelepedési helyszíne.)

Foglalkozási struktúra

Magyarországon az újkor kezdetén a városi polgárság gyengesége miatt szükségessé vált a gazdasági életben egy közvetítő réteg megjelenése.⁴⁶ A parasztság nem tudta, míg a nemesek (a 17–18. században) nem akarták ezt a szerepet betölteni.⁴⁷ A zsidóság nem birtokolhatott földet, korlátozták ipari tevékenységét, így reá hárult a közvetítői szerepkör.

Az 1735–1738. évi összeírás adatai szerint az országba érkező morva zsidó lakosok többsége a kereskedő ágazatban található.

⁴³ Eszterházy-birtokon kialakuló *Seva Kehilot* történetére lásd Wachstein 1926.

⁴⁴ Büchler 1896, 367–374.

⁴⁵ Például MNL-OL, A39 1824/7524.

⁴⁶ Silber 1992, 3–22.

⁴⁷ Pach 1982/3, 373–403.

Foglalkozás	1735–1738	1848
Kereskedő	56%	47%
	500	110
Iparos	14%	11%
	129	25
Árendátor	17%	13%
	156	29
Közösségi alkalmazott	3%	5%
	25	11
Tanár	2%	7%
	14	17
Orvos	0,4%	4%
	4	10
Mezőgazdasági		5%
		11
Szolga	1%	3%
	7	8
Szegény	6%	5%
	58	11
Összes	100%	100%
	893	232

8. táblázat: Foglalkozásszerkezet a morvaországi zsidó bevándorlók körében 1735–1738-ban és 1848-ban

E kategória nem homogén, főként házalók és kiskereskedők kerültek ki közülük. A bevándorlók akár kisebb tőkével is boldogulhattak. Emellett az iparos réteg aránya némileg meghaladta az országos arányszámot (a keresők 12%-a vallja magát iparosnak országos szinten), ami utal arra, hogy iparosok is vándoroltak az országba, másrészt a földesúri birtok keretei között üzhették mesterségüket. Az összeírások alapján a táblázat tartalmazza a szegény kategóriát is, amely nem foglalkozási, hanem szociális kategória. A statisztikai adatok azonban nem tükrözik a színes foglalkozásszerkezetet. A vizsgált korszakban a családfők gyakran több foglalkozást is üztek.

1848-ban a bevándorlók foglalkozási megoszlása a változások halvány jelét mutatja. A kereskedelmi tevékenységet üzők csökkenő, de továbbra is magas aránya nem meglepő az újonnan megtelepedők esetében, hiszen kisebb tőkével is boldogulhattak. Továbbra is jelentős a vándorlók körében az iparos réteg. A községi alkalmazottak kategórián belül a rabbik tekintélyes aránya utal arra, hogy magyarországi jesivákból kikerülő rabbik mellett még mindig jelentős a külföldről érkezők száma. Közülük többen, így Löw Lipót, Schwab Löw a magyarosodás támogatóivá váltak.

Összegzés

A morva bevándorlók az újkor kezdetén Habsburg fennhatóság alól Habsburg fennhatóságú államba érkeztek. Megtelepedésük nem egy időpontban, hanem a korszak folyamán több hullámban történt. A Magyarországon fennálló, zsidóságra vonatkozó korlátozások ellenére a megtelepedés és adózás területén tágabb jogokat bírtak, mint egykori lakóhelyeiken, ami

köthető a Habsburg-ház és a magyar rendek viszonyához. Foglalkozásszerkezetük alakulását a magyarországi viszonyok döntően befolyásolták. Másfelől a magyarországi viszonyok alakításához ők maguk is hozzájárultak.

Bibliográfia

Források

- Büchler 1896 = Büchler S.: József császárnak a zsidókra vonatkozó rendszabálya. *Magyar Zsidó Szemle* 13: 367–374.
- Kölcsey 1960 = Kölcsey F.: A szatmári adózó nép állapotáról 1830. In: *Kölcsey Ferenc összes művei. Politikai Beszédok*. Budapest, 38–39.
- MNL-OL, A 39 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Acta generalia. Budapest.
- MNL-OL, C 55 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Departamentum Judaeorum. Budapest.
- MNL-OL, H 15 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. 1848. évi zsidóösszeírás. Budapest.
- MZSO II = Mandl B. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. II. Budapest, 1937.
- MZSO III = Mandl B. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. III. Budapest, 1937.
- MZSO V/1 = Grünvald F. – Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. V/1. Budapest, 1959.
- MZSO V/2 = Grünvald F. – Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. V/2. Budapest, 1960.
- MZSO VII = Grünvald F. – Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. VII. Budapest, 1963.
- MZSO VIII = Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. VIII. Budapest, 1965.
- MZSO IX = Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. IX. Budapest, 1966.
- MZSO XI = Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. XI. Budapest, 1968.
- MZSO XII = Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. XII. Budapest, 1969.
- MZSO XIII = Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. XIII. Budapest, 1970.
- MZSO XV = Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. XV. Budapest, 1972.
- MZSO XVI = Schreiber S. (szerk.): *Magyar–zsidó oklevéltár*. XVI. Budapest, 1974.

Szakirodalom

- Bernstein 1900 = Bernstein, B.: Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn auf Grund archivalischer Quellen. In: *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*. Hrsg. von M. Brann – F. Rosenthal. Breslau, 599–629.
- Bertényi 2000 = Bertényi I. (szerk.): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest.
- Guttman 1939 = Guttman H.: A magyarországi zsidók III. Károly korában. *Magyar Zsidó Szemle* 56: 58–87.
- Hajnal 1965 = Hajnal, J.: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Population in History. Essays in Historical Demography*. Vol. I. *General and Great Britain*. Ed. by D. V. Galss – D. E. C. Eversley. London, 101–143.
- Haas 1908 = Haas, T.: *Die Juden in Mähren. Darstellung der Rechtsgeschichte und Statistik unter besonderer Berücksichtigung des 19. Jahrhunderts*. Brünn.
- Kalmár 1993 = Kalmár J.: A Kollonich-fele *Einrichtungswerk* és a 18. századi bánsági berendezkedés kérdése. *Századok füzetek* 1: 40–50.

- Kestenberg-Gladstein 1968 = Kestenberg-Gladstein, R.: The Jews Between Czechs and Germans in the Historic Lands 1848–1918. *Jews of Czechoslovakia. Historical studies and surveys*. Vol. 1. Philadelphia, 21–71.
- Kohn 1884 = Kohn S.: *A zsidók története Magyarországon. A legrégebbi időktől a mohácsi vészig*. Budapest.
- Kubinyi 1995 = Kubinyi A.: A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle* 49: 1–26.
- Lőw – Kulinyi 1885 = Lőw I. – Kulinyi Zs.: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged.
- Miller 2010 = Miller, M. L.: *Rabbis and Revolution. The Jews of Moravia in the Age of Emancipation*. Stanford.
- Moess 1968 = Moess A.: *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája, 1749–1846*. Budapest.
- Pach 1982/3 = Pach Zs. P.: Üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle* 25: 373–403.
- Rosenfeld 1914 = Rosenfeld, M.: Die jüdische Bevölkerung Galiziens von 1772–1867. *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden* 9–10: 138–143.
- Silber 1990 = Silber, M. K.: The Jews in the Habsburg Empire. Late Eighteenth Century. In: *Atlas of Modern Jewish History*. Ed. by E. Friesel. New York–Oxford, 34–35.
- Silber 1992 = Silber, M. K.: A Jewish Minority in a Backward Economy. An Introduction. In: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Ed. Silber, M. K. Jerusalem, 3–22.
- Ujvári 1929 = Ujvári P.: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest.
- Wachstein 1926 = Wachstein, B.: *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden*. Wien.

OBRADOVIC NENAD

Pénzügyi visszaélés a szerb despoták szatmári birtokain 1417-ben*

The case of a tax abuse on the estates of the Serbian despots in Szatmár county in 1417. The paper elucidates the history of a trial that arose from a tax collection in the towns of Szatmár and Némethi (today Satu Mare, Romania) in Szatmár county. This towns belonged to Serbian ruler, Despot Stefan Lazarević. With the help of the well known documents published by Lajos Thallóczy and Antal Áldásy and some so far ignored sources, the paper explores the case of a tax abuse on the estates of the despots.

Keywords: Despot Stefan Lazarević, Szatmár, Némethi, Nagybánya, Belgrade, familiar, Miklós son of Ábrahám, István of Remete, *magister tavarnicorum*, Miklós Zethas

Egy nép múltját nem szabad csupán önmagában vizsgálni. Az emberi múlt során nem igazán volt olyan társadalom, amely elzártan, autarchikusan élt. Ezért a múlt kutatójának egyik fontos feladata a nemzeti múltat a másokkal fenntartott kapcsolatok keretében tanulmányozni, vagyis a másokkal való érintkezések összefüggérendszerében vizsgálni. Cikkünk egy apró adalékkal szolgál a késő középkori szerb–magyar viszony történetéhez. A modern történettudomány azon nézetéből indultunk ki, hogy minden kérdés, amivel kapcsolatban valamilyen forrásanyag fennmaradt és kötődik az emberhez, kutatási téma lehet. Minthogy pedig jelesül itt bűnözésről és visszaélésről van szó, írásunkkal éppenséggel a bűnözés történetéhez szolgáltatathatunk csekélyke adalékot.

Ismeretes, hogy a szerb állam 1389 után nehéz napokat élt át. Azt követően, hogy Angora (Ankara) mellett 1402-ben Timur Lenk vereséget mért I. Bajezid szultán (1389–1402) hadaira, és annak fiai egymással vetélkedve válságba taszították a birodalmat,¹ Lazarević István, megszerezve VII. János bizánci császártól (1390. április – szeptember) a despota címet,² kihasználta a kínálkozó lehetőséget, és szövetségre lépett Luxemburgi Zsigmond magyar királlyal.³ Miután a szerb despota 1408 decemberében a Sárkány Rend alapító tag-

* Jelen tanulmány egy korábban szerb nyelven megjelent munkám kisebb mértékben átdolgozott és bővített változata. Köszönöm Dr. Petrovics István és Dr. Almási Tibor professzoroknak, hogy sokban hozzájárultak jelen sorok tartalmi és nyelvtani minőségéhez, szintén köszönöm Dr. Draskóczy István professzornak a tanácsait, amelyek számos hasznos észrevételt tartalmaznak és Dr. Lakatos Bálintnak a segítségét.

¹ Inaldžik 1974, 24–25, 26–33; Vaten 2002, 62–69.

² Veselinović 2006, 40.

³ Bővebben lásd ISN II 1982, 69–72; Kalić 2012, 97–98.

jaként a királyhoz hű főemberek között is jelentős helyet szerzett magának, a szerb–magyar viszonyt erősítendő, tekintélyes birtokadományokban részesült.⁴ Ugyan nem zárható ki, hogy Lazarević István már 1403–1404 fordulóján is kaphatott magyarországi javadalmakat (nem számítottuk ide Nándorfehérvárt és Macsót), az első biztos adatok, amelyek a despoták magyarországi birtoklására utalnak, 1411-ből származnak. A despoták javadalmai szórta helyezkedtek el Magyarországon. Köztük Szatmár, Németi, (Satu Mare, Románia) Nagybánya (Baia Mare, Románia) és Felsőbánya (Baia Sprie, Románia) városok is részét képezték egy nagyobb birtoktömbnek Szatmár megyében.⁵ Ez a birtokegyüttes nemcsak nagysága miatt volt értékes, hanem azért is, mert gazdag arany- és ezüstbányákat (*mineris auri et argenti*) is magában foglalt. Ezek a despoták kezére jutottak számos más tartozékkal, illetve adóval, köztük a szatmári kamara jövedelmével együtt.⁶

Sajnos a despoták idejéből nem sok adat áll rendelkezésre a szatmári birtokok igazgatásáról, a meglevők pedig igen-igen hézagosak. Mindezek ellenére van remény arra, hogy halvány képet fessünk a despoták igazgatásáról. Köztudott, hogy a kamara javadalmait és a vámokat a despoták bérbeadták. A bérlők közül többet név szerint is ismerünk, mint például a Babalio családból származó raguzai kereskedőket, Mišetić Vukšát és rokonait.⁷ Egy későbbi büntény adatai szerint a bérleti díj valószínűleg 10 000 forint körül mozgott, vagy akár több is lehetett.⁸ A forrásokból az tűnik ki, hogy a despota nem változtatott a magyar szokásokon. Tárnokmesterének megjelenése a fennmaradt kútfőkben inkább alkalmazkodást mutat a magyar igazgatáshoz, mintsem szakítást azzal.

Mivel a birtokigazgatás a pénzügyekhez kötődik, a források töredékes adatainak egybevetésével a pénzügyi visszaélés történetét fel tudjuk vázolni. Thallóczy Lajos és Áldásy Antal már több mint egy évszázada közzétettek négy okiratot, amelyeket Lazarević István despota adott ki Nándorfehérváron 1417. október 28-án. Ezeket érdemes közelebbről is szemügyre venni. A szerb uralkodó egyik levelében megparancsolta a birtokában levő Szatmár és Németi városok vezetésének – mivel a királyi *collectából* némely polgártársuk 150 forintot megtartott magának⁹ –, hogy a szóban forgó összeget hajtsák be, és adják át Remetei Péter fia Istvánnak.¹⁰ Második levelében a despota felszólította ugyanazon vá-

⁴ Baranyai (1925–1926) 681–719; Antonović 1992, 15–25.

⁵ Az említett városok mellett ide tartozott még némely falu és pusztá is (Thallóczy – Áldásy 1907, 52–55).

⁶ Ismeretes, hogy Upor István erdélyi püspökkel a despota összetűzésbe keveredett *ratione decime partis tribut*. Mivel a püspök perbe idézte a despota tisztviselőjét, István despota levelet intézett hozzá Krusócról 1417. február 18-án. Arra kérte a püspököt, hogy tisztviselőjét, Remetei Istvánt, akiről még szó esik, ne bántsa, azt ígérve, hogy a királyi udvarban történő találkozásukkor a kérdést mindkettőjük számára előnyösen meg fogják oldani (Thallóczy – Áldásy 1907, 59).

⁷ Kalić 1976, 71–83.

⁸ Kumorovitz 1987, 184–187; Pohl 1967–1968, 43–56. Régebbi irodalomra támaszkodva a despoták igazgatási idejét Nagybanán Balogh Béla és Oszóczki Kálmán nagyon sötét színekben festette le (Balogh – Oszóczki 2001, 9–10; Krstić 2015a, 237–252). Az említett perrel foglalkozott még Gyöngyösi Márton is (Gyöngyösi 2016, 343).

⁹ Ez az adat azt mutatja, hogy a despota hajtotta be javadalmait a királyi *collectát*, ami földsúri feladat volt. További kutatások szükségesek ahhoz, hogy meg lehessen állapítani, a szóban forgó *collecta* rendkívüli vagy a városoktól a királynak járó adót jelentette-e.

¹⁰ Thallóczy – Áldásy 1907, 61. Remetei Péter fia István az egykori Bolgár bánóság bánjának fia. Temes és Krassó megyékben feküdtek birtokai, és valószínűleg ez is közrejátszott, amikor Remetei a despota szolgálatába állt. A szerb történészek Lazarević István szolgálatában kamarásként is tekin-

rosok hatóságait, hogy a hozzájuk küldött és már említett Remeteinek – akit tárnokmesterének nevezett – mindenben adjanak hitelt, és engedelmeskedjenek neki.¹¹ Ugyanazon a napon a despota egy újabb levelével megparancsolta a szatmári és a németi polgároknak, hogy Remetei Istvánnak – akit igazságot szolgáltatni küldött hozzájuk – legyenek a segítségére.¹² Ugyanekkor Lazarević István meghagyta Nagybánya város hatóságának, hogy ne akadályozzák Remetei Istvánt vagy annak embereit Ábrahám fia Miklós (*Nicolaus filius Abrache*) szatmári polgár javainak elkobzásában.¹³

Az említett oklevelek egy-egy mozzanatot örökítettek meg a despoták szatmári birtokainak igazgatástörténetéből, valamint mindennapjaiból. Jóllehet ezek a dokumentumok korábban nem kerültek el a kutatók figyelmét, a szakemberek ezeket a forrásokat általában külön-külön elemezték. Ennek megfelelően csupán részkövetkeztetéseket tudtak levonni belőlük. Véleményünk szerint további források bevonásával pontosabb képet kaphatunk, és az is egyértelművé válik, hogy a despota levelei egy és ugyanazon esetre vonatkoznak.

Összekötő kapocsként nagy segítséget nyújt egy Szatmáron 1417. július 23-án kelt okmány, amelyben az áll, hogy Borus Balázs (*Blasius Borus*), Orus (Orosz?) György (*Georgius Orus*), Bereck Kovács (*Briccius faber*), annak fia Demeter (*Demetrius filius eiusdem*), Fodor András (*Andreas Fodor*), Valay Gergely (*Gregorius Valay*), Cseke János (*Johannes Cheke*), László fia János (*Johannes filius Ladislai*), Kencsel Miklós (*Nicolaus Kenchel*), Péter fia Benedek (*Benedictus Petri*), György szűcs (*Georgius pelfifex*), Poch Tamás (*Thomas Poch*), Mihály mészáros (*Michael carnifex*), Gengip Ferenc (*Franciscus Gengip*), Miklós fia István (*Stephanus Nicolai*), Tamás kerékgyártó (*Thomas curripator*), Lőrinc fia István (*Stephanus [filius] Laurencii*), Purkoláb Jakab (*Jacobus Purkolab*), Nyakas Jakab (*Jacobus Nyacas*), Muscus Lőrinc (*Laurencius Muscus*), Almás Miklós (*Nicolaus Almas*), Gyülvézi János (*Johannes Gylvezy*), Kalocs Ferenc (*Franciscus Kaloch*), Verner László (*Ladislau Verner*) és György deák Németiből (*Georgius literatus de Nemty*) tizenkét szatmári [esküdttel] (*et duodecem de Zothmar*)¹⁴ egyetemben nyugtázzák, hogy Ábrahám fia Miklós bíró és Nemes Ferenc esküdt a despota által a városra kirótt földesúri adóról szóló lajstromokat rendben átadták nekik.¹⁵ Leszámítva azt, hogy a nyugta betekintést nyújt a városban található foglalkozások körébe, illetve a polgárok etnikai összetételébe, megtudjuk, hogy Ábrahám fia Miklós bíró adóbehajtásban is részt vett, ami a szokásos bírói feladatok közé tartozott.¹⁶ Valószínű, hogy a várostól a királynak járó pénz kezelését is ő látta

tenek rá, birtokkezelő *comes* volt, katonáskodott, kísérte a despotánál vendégeskedő mestereket, és a pénzverde körül is előkerül a neve, bár nem valószínű, hogy pénzverő volt, ahogyan azt Vujadin Ivanišević feltételezi. Macedóniai Katalinnal való házasságából öt fia született. Halálának ideje valamikor 1421 vége és 1424. március 17. közé tehető (Pesty 1882, 155, 295; Ortway – Pesty 1896, 566, 580–581; Borsa – C. Tóth 2003, 141, 161; Krstić 2015b 198–199, 5-ös számú jegyzet; Neumann – C. Tóth 2008, 145; Engel 1996, 35, 497; Ivanišević 2001, 189; Ivanišević 2011, 423).

¹¹ Thallóczy – Áldásy 1907, 62.

¹² Thallóczy – Áldásy 1907, 63–64.

¹³ Az okirat világosan rámutat, hogy a szóban forgó egyén nemcsak szatmári polgár volt, hanem Nagybányán is javakkal bíró személy (Thallóczy – Áldásy 1907, 62–63; Gyöngyösi 2016, 342).

¹⁴ Maksay azt állítja, hogy ebben az időben az adóbehajtást a két város hivatalai közösen felügyelték (Maksay 1940, 70). Lakatos Bálint az oklevélben felsoroltakat Szatmár város külső tanácsának tagjaként valószínűsíti. Nem kizárt, hogy a személyek Németi város tisztviselői voltak (Lakatos 2019, 543).

¹⁵ DL 53 952; Mályusz – Borsa 1999, 227–228; Lakatos 2019, 541.

¹⁶ Lakatos 2019, 45.

el. Ezek szerint nagybányai vagyonek Kobzása szorosan kapcsolódik az adószedésben betöltött szerepéhez, s bűne a pénz kezelésében lehetett. Összekapcsolva ezt a megállapítást a 150 forintos hátralékkal a királyi *collectából*, amelyet a despota levele említ, nagy valószínűséggel állítható, hogy a hiányt a bíró, Ábrahám fia Miklós idézhette elő néhány polgártársával. Ezek a tettestársak talán adószedők lehettek (a despota levele rossz embereknek nevezi őket, akik a közösség ellen munkálkodnak). Remetei István tárnokmester azt a megbízást kapta a szerb uralkodótól, hogy ítélkezzen a város peres ügyeiben, ahogyan az a tárnoki szék előtt volt szokásos (*juxta consuetudinem et modum tavernicorum*), ugyanakkor pedig üljön igazságot a visszaélésben résztvevő személyek felett is. A despota a város szokásaiban jártas embereket rendelt mellé segítőül,¹⁷ hogy járjanak a bűnösökkel úgy el, ahogyan azt a magyar törvény és a királyság szokása megköveteli.

Arra, hogy később mi történt, egy keltezetlen levél ad némi útbaigazítást. Remetei István Remetéről (a Bârzava völgyében, északra Berzoviától) üzent Szatmár és Németi város közösségének, hogy elküldi hozzájuk familiárisát, Zéthásnak nevezett Miklóst (*Nicolaum dictum Zethas*), és megparancsolta, hogy adják át neki a hiányzó pénzt.¹⁸ Mivel Remetei 150 forintot követelt azoktól a városoktól (még hozzá a levélben is *collectának* nevezi a hiányzó pénzt), amelyek adójából ugyanennyi hiányzott, a levél bizonyára a szatmári pénz-visszaéléshez kötődik. Lehetséges, hogy Ozorai Pipó 1417. november 22-én Temes és Krassó megye hatóságának kiadott oklevele, amely elnapolta Remetei pereit – mivel ő a despota szolgálatában tevékenykedik –, ugyanerre az esetre vezethető vissza.¹⁹ Ha ez a feltevés helyes, akkor Remetei István még november végén is a pénz behajtásával és a tettesek felelősségre vonásával foglalkozott, vagyis további bonyodalmak feltételezhetők.

Hogy miként végződött az eset, azt sajnos nem tudni. Mivel a későbbi forrásokban nincs említés róla, elképzelhető, hogy a dolog a despota akarata szerint oldódott meg. Ábrahám fia Miklós további sorsa szintén ismeretlen. Annyi bizonyos, hogy elérte a büntetés. Mivel már 1417 októberében – mielőtt a despota elküldte volna Remetei Istvánt Szatmárba – nem szerepel bíróként, csak polgárként bukkan fel a forrásokban, bizonyos, hogy megfosztották a hivatalától. Emellett pedig jószágvesztést szenvedett el.

Ugyan a középkori Magyarországon nem voltak gyakoriak a pénzügyi visszaélések, azt nem lehet mondani, hogy nem történt ilyen. Szemléletesen bizonyítja ezt Pozsony város bírájának, Rauchenwarter Ulrichnak az esete. Rauchenwarter három ízben volt bíró (1396–1399, 1401–1406, 1407–1412).²⁰ Szolgálati ideje alatt nem kevés visszaélést követett el, de Zsigmond király pénzigényét mindig ki tudta elégíteni. Ez pedig hosszú ideig védelmet biztosított a számára.²¹ Részben ő maga adott kölcsönt a királynak, részben kölcsönöket szerzett a város nevében, ám ezzel eladósította Pozsonyt. Idővel nagyon megugrott a pénzhiány a városi kasszában, s a deficit elérte a 13 000 forintot.²² A polgárok ekkor már meg-

¹⁷ Ez méginkább érthetővé válik, ha tudjuk, hogy a helyi szokásjog nagy súllyal esett latba Magyarországon (Lakatos 2019, 40).

¹⁸ DL 48 225; Mályusz – Borsa 1999, 306.

¹⁹ DL 53 974; Ortvy – Pesty 1896, 539–540; Thallóczy – Áldásy 1907, 64; Mályusz – Borsa 1999, 328.

²⁰ Majorossy 2015, 454–465. Rauchenwarter Ulrich tevékenységére és visszaéléseire lásd Szűcs 1955, 295–304.

²¹ Skorka 2009, 44. Külön köszönöm Dr. Almási Tibornak, Dr. Hunyadi Zsoltnek és Dr. Weisz Boglárkának, hogy felhívták figyelmemet erre az értekezésre.

²² Skorka 2009, 58.

elégtették Rauchenwarter magatartását. Miután sikertelenül izgatta a szegényebb polgárokat a város vezetése ellen, Nagyszombatba menekült. Ám a felelősségre vonást nem tudta elkerülni: a pozsonyi városi tanács ítélkezett felette, s bebörtönözték. A halál is itt érte.²³

Egy másik példa Esztergommal kapcsolatos. Zsigmond király 1417. augusztus 29-én felszólította a város bíróját és esküdtjeit, hogy fizessék ki János érseknek azt az évi 400 forintot kitevő *collectát*, ami tőlük a királyi *fiscus*-nak jár. Ezt ugyanis az uralkodó korábban az érseknek adományozta, ám ezt az összeget az esztergomiak évek óta nem fizették meg.²⁴

Abból a lajstromból, amelyet Pál fia Miklós írt össze 1372-ben a temesvári királyi uradalom kiadásairól és bevételeiről, megtudjuk, hogy Temesvárnak és Mezősomlyónak évi szintén 400 forintot kellett fizetnie, amelyből azonban csak 86 forint folyt be. Jóllehet ez az eset sokkalta korábbi – ráadásul az sem biztos, hogy visszaélésről van szó –, annyit azért látni lehet, hogy az elvart és a ténylegesen beszedett jövedelem között számottevő eltérés volt.²⁵

Az elmondottak alapján megállapítható: a középkori városi településeken is előfordultak pénzügyi szabálytalanságok és visszaélések.²⁶ Ez alól a despota birtokában levő települések sem képeztek kivételt. A felsorolt okiratokból kiolvasható, hogy Ábrahám fia Miklós bíró hűtlenül járt el az adóösszeírás során. Emiatt István despota 150 forintnyi kárt szenvedett.²⁷ Amikor ez kiderült, a despota kiküldte tárnokmesterét, Remetei Péter fia Istvánt, hogy a tárnoki szék elé tartozó ügyekben tegyen igazságot, találja meg a visszaélést elkövetőket, és hajtsa be a hiányzó pénzt. Remetei erre a szolgálatra familiárisát, Zethás Miklóst szemelte ki és küldte el. A despota vagyonelemekbázisra ítélte Ábrahám fia Miklóst, továbbá megparancsolta Nagybánya város hatóságának, hogy ne álljon ellen az intézkedésnek. Mivel a bíró valószínűleg nem egymaga járt el, István despota nyomozást rendelt el. Ehhez a helyi jogszokásokat ismerő polgárokat is segítségül hívta.

Bibliográfia

Források

DL = Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltár. Budapest.

Borsa – C. Tóth 2003 = Borsa I. – C. Tóth N. (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár (1421)*. VIII. Budapest.

Kumorovitz 1987 = Kumorovitz L. B. (szerk.): *Budapest történetének okleveles emlékei (1382–1439)*. III/2. Budapest.

Krstić 2015b = Krstić, A.: Dva neobjavljena latinska pisma despota Stefana Lazarevića. *Inicijal* 3: 197–209.

²³ Skorka 2007, 450–451; Skorka 2009, 59.

²⁴ Mályusz – Borsa 1999, 257–258. Ennek köze lehetett a polgároknak az érsek alávétő törekvései elleni harcához (Mályusz 1984, 151).

²⁵ A fenti adatokat Dr. Petrovics Istvánnak köszönöm. Engel 1982, 919; Petrovics 2008, 12–13. További példákat lásd Lakatos 2019, 53.

²⁶ A visszaélések elkövetésére gyakran a bírói feladatok elvégzéséhez szükséges kiadások adtak indítást, és e tekintetben a földesúr távolléte sem volt kevésbé elhanyagolható tényező (Lakatos 2019, 53).

²⁷ Maksay ebben a despota igazgatásával szembeni ellenállást lát (Maksay 1940, 40). Ezt az állítást a források fényében sem elfogadni, sem cáfolni nem lehet.

- Lakatos 2019 = Lakatos B.: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526*. Budapest.
- Mályusz – Borsa 1999 = Mályusz E. – Borsa I. (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár (1417–1418)*. VI. Budapest.
- Neumann – C. Tóth 2008 = Neumann T. – C. Tóth N. (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár (1424)*. XI. Budapest.
- Ortvay – Pesty 1896 = Ortvay T. – Pesty F. (szerk.): *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez (1183–1430)*. I. Pozsony.
- Pesty 1882 = Pesty F.: *Krassó vármegye története. Oklevéltár*. III. Budapest.
- Thallóczy – Áldásy 1907 = Thallóczy L. – Áldásy A. (szerk.): *Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Budapest.

Szakirodalom

- Antonović 1992 = Antonović, M.: Despot Stefan Lazarević i Zmajev red. *Istorijski glasnik* 1–2: 15–25.
- Balogh – Oszóczki 2001 = Balogh B. – Oszóczki K.: *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt. Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt*. Miskolc–Rudabánya.
- Baranyai 1925–1926 = Baranyai B.: Zsigmond király ú. n. Sárkány-rendje. Adalék a magyar trónöröklési kérdés történetéhez. *Századok* 59–60: 681–719.
- Engel 1982 = Engel P.: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyok kormányzati rendszeréről. *Századok* 116: 880–922.
- Engel 1996 = Engel P.: *Magyarország világi archontológiája*. I–II. Budapest.
- Gyöngyösi 2016 = Gyöngyösi M.: Főúri pénzverési jogosultak a 15. századi Magyarországon. *Századok* 150: 341–368.
- Inladžik 1974 = Inaldžik, H.: *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300–1600*. Beograd.
- Ivanišević 2001 = Ivanišević, V.: *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*. Beograd.
- Ivanišević 2011 = Ivanišević, V.: Novac despota Đurđa Brankovića. In: *Pad Srpske despotovine 1459. godine*. Ur. Spremić, M. Beograd, 417–428.
- Kalić 1976 = Kalić, J.: Carinici despota Stefana Lazarevića u Ugarskoj. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 12/1: 71–83.
- ISN 1982 = Kalić, J. (ur.): *Istorija srpskog naroda*. II. *Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371–1537)*. Beograd.
- Kalić 2012 = Kalić, J.: *Srbi u poznom srednjem veku*. Beograd.
- Krstić 2015a = Krstić, A.: Despot Đurađ Vuković i zakup komore u Nadbanji. *Istorijski časopis* 64: 237–252.
- Majorossy 2015 = Majorossy J.: Egy határ menti szabad királyi város középkori igazgatásának vázlatos története (Tanulmány egy készülő pozsonyi archontológiai kötet elé). *Történelmi Szemle* 57: 441–470.
- Maksay 1940 = Maksay F.: *A középkori Szatmár vármegye*. Budapest.
- Mályusz 1984 = Mályusz E.: *Zsigmond király uralma Magyarországon (1387–1437)*. Budapest.
- Petrovics 2008 = Petrovics I.: *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből*. (Capitulum 4.) Szeged.

- Pohl 1967–1968 = Pohl A.: Zsigmond király pénzverése (1387–1437). *Numizmatikai Közlöny* 66–67: 43–56.
- Skorka 2007 = Skorka R.: Egy középkori emlékirat kutatási lehetőségei. In: *Diszciplínák határain innen és túl.* (Fiatal kutatók fóruma 2.) Szerk. Balogh M. Budapest, 447–465.
- Skorka 2009 = Skorka R.: *A kalandor krónikás. Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról.* Budapest (MS PhD disszertáció).
- Szűcs 1955 = Szűcs J.: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon.* Budapest.
- Vaten 2002 = Vaten, N.: Uspon Osmanlija (1362–1451). In: *Istorija Osmanskog carstva.* Ur. Mantran, R. Beograd, 38–93.
- Veselinović 2006 = Veselinović, A.: *Država srpskih despota.* Beograd.

PITI FERENC^{*}**Kiegészítések az *Anjou-kori Oklevéltár* XXII., XXIX. és XXX. kötetéhez (1338, 1345, 1346)**

Additions to the Volumes XXII, XXIX and XXX (1338, 1345, 1346) of the Series *Charters of the Angevin Era*. The author of this article published his books mentioned in the title 8–10 years ago in which there are more than 2500 excerpts of charters illustrating the Hungarian Angevin era (1301–1387) from the years 1338, 1345 and 1346. This study contains some extracts which were unpublished, due to different causes, in the above-titled books, completing this way those ones.

Keywords: charters, Angevin era, medieval Hungarian history

A címben jelzett könyveim 2012–2014 között, tehát 8–10 éve jelentek meg, és hasonlóan a sorozat többi kötetéhez, igyekeztek a minél nagyobb teljességre törekedve publikálni regeszták formájában az adott év magyarországi (vonatkozású) oklevéltermését. Természetesen az ilyen, nagyobb volumenű gyűjtőmunkákat igénylő forráskiadások esetén a legjobb szándék ellenére is adódhatnak hiányok a kötetekben: ezek egy része nyilván a szerző mulasztásaiból fakad, más része a munkákhoz használt OL-adatbázis éves keltezési hibái miatt, és természetesen a kéziratok lezárása után megjelent forráskiadványok¹ is adhatnak pótló (avagy a regeszták apparátusait kiegészítő) okleveleket.

Az alább olvasható kivonatok a jelzett kötetekben szereplő anyagnak mindenesetre csak kis részét teszik ki, így az akkori gyűjtések és feldolgozások (reményeim szerint) mostani szemmel nézve is alaposnak nevezhetők. Természetesen előbb-utóbb a többi Anjou-oklt.-kötetnél is érdemes lenne az efféle pótlásokat elvégezni, az ittenihez hasonló okok miatt, akár az ehhez hasonló önálló tanulmányokban is.²

Az itt fel nem oldott rövidítéseket, jeleket a sorozat bevett szokásai szerint használom, ezeket lásd ott, a regesztaszámok pedig (külön jelölés híján) a címben szereplő adott kötetre vonatkoznak.

^{*} A szerző az ELKH–MNL–SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ Lásd passim pl. CDP, Kondé, Olgyay, Ocskay.

² A korábbi Anjou-köteteimet (megjelenési sorrendben: 1339., 1340., 1336., 1342., 1343. és 1344. év) kiegészítő közleményeimre lásd jelen folyóirat CXXII., CXXVII., CXXX., CXXXV., CXLII. és CXLIV. *tomusait*.

XXII.³

1338. febr. 9. Modruš. Kiadása (K.): Vjesnik 1917, 296–297.

Doym Vegla-i, Modrussa-i és Posaga-i comes esküvel ígéri, hogy leányát: Ilonát feleségül adja Alberthez, Goricia comes-éhez, és ad hitbérként nekik 1000 márka aquileiai (Aquilegensis) solidus-t: a felét akkor, amikor Albert elfogadja Ilonát és a házába vezeti, a másik felét pedig a házasságkötésük utáni 1 éven belül, az oklevélben részletezett kezességi feltételek alatt. Az oklevelet a saját és kezesi függőpecsétjeivel erősítetteti meg. Actum et d. in Modrussu, a. d. 1338., 9. Febr.

1338. márc. 3. Bihar megye. Regesztája (R.): Erdődy⁴ 281. szám.

1338. márc. 7. Somogyi konvent. R.: Erdődy 282. szám.

1338. aug. 26.⁵

Miklós mester Hunt-i comes, Dragul-i várnagy, valamint Lyptow fia: István, Palasth-i Mihály fia: János, Neek-i Iwahnus és Chehy-i Vz fia: Gergely szolgabírók tudatják, hogy memorialis oklevelük szerint színük előtt jan. 14-én (f. IV. p. oct. Epiph.) Zuha-i István fia: Jakow pert indított Zuha-i Ders fia: Tamás mester ellen a Zuha és Pondulg nevű birtokaik határai ügyében. A per fentiek engedélyéből és a felek akaratából márc. 4-re (ad oct. diei Cynerum) lett halasztva fogott bírók (Bolug-i Péter mester alvajda, Bogus mester, Hunthpaznan nembeli Márton fia: András mester, Kuer dict. Miklós fia: János mester) döntésére. Mivel Péter mester és Bogus ezen döntésen akkor nem tudtak jelen lenni, a helyükre a felek közös egyetértéssel András comes Kechkeku-i várnagyot és Daroch-i Iwanca-t választották. E fogott bírók (András comes, Iwanka, András mester és János mester) úgy döntöttek, hogy Tamás mester *ratione senioritatis* András mester tegyen esküt az ország szokása szerint máj. 1-jén (oct. Georgii) e birtokokon, és ahol határjeleket mutatnak, ott azokat fel kell emelni. A kijelölt napon Tamás mester és András mester Zuha és Pondult birtokokon az ország szokásának megfelelően nemesek (Berzenche-i Hegen fia: Tamás, Tamás fia: Benedek, Hosyan-i Márton fia: Petheu, Julia fia: Péter, Demeter fia: János) jelenlétében a határjeleket úgy mutatták meg egymás után, miként azt fentiek a nevezett nemes fogott bírók (András comes várnagy, Márton fia: András, Iwanca és Miklós fia: János) oklevelében is látták. Mivel e fogott bírók nem jelöltek ki meghatározott időpontot a feleknek, hogy fentiek előtt oklevél kibocsátására megjelenjenek, ezért amikor László mester, az esztergomi (Strigonium) Szt. György-egyház prépostja (az apja: ezen Tamás mester nevében ügyvédvalló levéllel) máj. 6-án (f. IV. p. oct. Georgii) fentiekkel ki akarta adni oklevelüket e határok kapcsán, ők ezt nem akarták megtenni a peres ellenfél nélkül, hanem

³ Egyéb megjegyzések a kötethez: a 171. számú oklevelet (1338. ápr. 10.) 1352-es évvel adta ki F. IX/2. 197–198, a 194. számút (1338. ápr. 24.) pedig 1238-as évvel F. IV/1. 141–142. – A 177. számhoz (1338. ápr. 14.) további jelzet: DF 292 729. – A 305. számhoz (1338. jún. 19.) jelzet: DL 108 395. (újkori másolat) – A 385. számú oklevéllel (1338. aug. 5.) azonos Anjou-oklt. XX. 323. számú, téves évű forrásközlésen alapuló regesztája (1336. aug. 7.), ezért utóbbi semmisnek tekintendő.

⁴ Az ebben publikált oklevelek jelenleg még nincsenek a DF állományában. Regesztáira (azok szövegei megismétlésének elkerülése érdekében) itt csak utalok.

⁵ OL-adatbázis nem listázza.

Tamás mestert és Jakow-t pro nostris proventibus színük elé idéztették (evocari), és a per aug. 26-ra (f. IV. p. Bartholomei) lett halasztva. Akkor megjelent fentiek előtt egyrésről László prépost (az apja nevében ügyvédvalló levéllel), másrésről Kezym-i Miklós fia: Miklós mester (Jakow nevében ügyvédvalló levéllel), és utóbbi Jakow részéről elfogadta a mondott birtokokon Tamás és András által megmutatott határjeleket. A mondott föld határai, miként fentiek ezt a nevezett nemesek oklevelében látták: Zalathnya víz Tamás mester Zuha nevű falva és Jakow Pondult nevű falva között kelet felé; Jakow gyümölcsöse v. kertje; észak felé nagy út, ami a wlgariter Berc nevű hegy tetejére tart; nagy szikla; nagy fekete erdő és a király határjele. Amikor a felek jelen nyílt oklevelet valamely káptalanhoz elviszik, az oklevelében erősítse majd meg. D. f. IV. p. Bartholomei, a. d. 1338.

Átírta (Á.): Kont Miklós nádor, 1366. jan. 28. DL 84 282.

1338. jún. 14. Váradelőhegyi konvent. R.: Erdődy 285. szám.

1338. dec. 23. I. Károly király. R.: Erdődy 290. szám.

XXIX.⁶

1345. febr. 27. István veszprémi püspök. R.: Erdődy 328. szám.

1345. márc. 13. Bécs. K.: Kereskedelem II. 52–53.

[II.] Albert osztrák herceg utasítja országa kereskedőit, hogy az eddig a Lajtán (Leyta) túli Sopronban (Ödenbüch) zajlott kereskedelmi tevékenységük és árulerakási kötelezettségük ezentúl városában, a Lajta menti Bruckban (Prück) legyen.

1345. márc. 21. I. Lajos király. R.: Erdődy 330. szám.

1345. ápr. 6. Kassa⁷

[I.] Lajos király (H) Miklós királyi asztalnokmesternek, Scepsy-i, Sarus-i és Neugrad-i comes-nek: az uralkodó a Scepsy megyei Sibra, Alsauice, Scenthmargita és Lasnopatak ~ Lasnopotak, más néven Potpronch ~ Potprouch birtokokon levő, Danus fia: Miklóstól egykor (dudum) elvett birtokrészeket teljes joggal visszaadta ezen Miklós özvegyének és a fiainak: Györgynek, Lászlónak, Fülöpnek és Miklósnak, mivel azok örökjogon e fiúkhöz tartoznak. Ezért utasítja a comes-t, hogy e birtokrészeket e nemes asszonynak és Miklós mondott fiainak adja vissza örökjogú birtoklásra, miként ezt a comes-nek személyesen (ad faciem) is meghagyta. A comes távolléte esetére ugyanerre utasítja annak Scepsy-i alvár-nagyát és officialis-ait is. D. in Cassa, f. IV. p. oct. Passce, a. d. 1345.

Á.: I. Lajos király, 1359. okt. 23. DF 271 035. Eszerint gyűrűspecéses nyílt oklevél volt.

⁶ Egyéb megjegyzések a kötethez: a 345. szám esetén (1345. máj. 19.) CDP I. 18–19. alapján a forrás valószínűbb napi keltezése 1345. máj. 25. – Az 568. számú oklevél (1345. szept. 18.) újkori másolata: DL 73 669. (OL-adatbázis 1355-re listázza). – A 852. számú oklevelet (1345. dec. 6.) kiadta még Str. III. 609–610. és F. IX/1. 396–398. is (utóbbi 1346-os évvel). A forrást átíró oklevél napi dátuma pedig helyesen 1346. jún. 14. – A 888. számú oklevelet (1345. dec. 17.) kiadta Smič. XI. 333–334. is, de 1346-os évvel. – A 889. számhoz (1345. dec. 19.) további jelzet: DL 108 468., a regesztában levő hiány pedig így egészíthető ki: [S]imon [fiai:] Ján[os és Mik]lós.

⁷ OL-adatbázis nem listázza.

1345. ápr. 10. Veszprémi káptalan. R.: Erdődy 331. szám.

1345. ápr. 23. Váradi káptalan.⁸ R.: Anjou-oklt. XXXI. 645. számú oklevelében.

1345. ápr. 21.⁹

A Scepus-i káptalan 1345. ápr. 21-i (a. d. 1345., f. V. an. Georgii) oklevele szerint színük előtt Miklós fia: Jakab megvallotta, hogy a Myczedeletfalwa faluban levő teljes örökjogú birtokrészét minden tartozékkal eladta fivérének: Henriknek és általa örököseinek 5 márkáért és 1 fertóért.

Tartalmilag átírta (Tá.): 1. Hanc fia János szepesi szolgabíró, 1410. máj. 1. > Rozgonyi Simon országbíró, 1411. jún. 7. DL 39 409.; 2. Tá. 1. > Zsigmond király, 1418. dec. 8. DL 13 499. Eltérő névalakja: Myczedeletfalwa.

1345. máj. 12. Pál országbíró. R.: Erdődy 332. szám.

1345. máj. 12. Pál országbíró. R.: Erdődy 333. szám.

[1345.] aug. 24. K.: CDP II. 97.

[VI. Kelemen pápa] a veszprémi egyházmegyei óbudai egyház prepositura-ját és a váradi egyház kanonokságát és prebendáját, amik megüresednek Demeter váradi electus felszentelésével, Lőrinc [fia:] Istvánnak biztosítja. IX. Kal. Sept. [1345.]¹⁰

[1345.] szept. 10. K.: CDP II. 97.

[VI. Kelemen pápa] az egri egyház kanonokságát és prebendáját, amelyek megüresedtek de Ravanis Jakab mester halálával, néhai de Ravanis Roland [fia:] Mátyásnak biztosítja. IV. Id. Sept. [1345.]

[1345.] szept. 30. K.: CDP II. 98.

[VI. Kelemen pápa] a veszprémi egyházmegyei óbudai prepositura-t és a váradi egyház kanonokságát és prebendáját, amik megüresednek Demeter váradi electus felszentelésével, Lőrinc [fia:] Istvánnak, a bácsi egyház olvasókanonokságát, kanonokságát és prebendáját pedig, mivel ezek István lemondásával megüresedtek, Vilmos kardinálisnak biztosítja. II. Kal. Oct. [1345.]

1345. (okt. 7. – okt. 19. között)

[Pál országbíró oklevele a győri káptalannak.] 1345.

Eredetije: DF 248 165.¹¹

⁸ OL-adatbázis nem listázza.

⁹ OL-adatbázis nem listázza.

¹⁰ *Supplicatio*ja: 1345. aug. 24. (489. szám).

¹¹ A forrás (bár foltos, szakadt és erősen hiányos) felismerhetően a Nagymartoni Pál országbíró 1345. nov. 9-i ítéletlevelében (828. szám) szereplő per korábbi fázisát tartalmazza. Noha a vonatkozó kötetből kimaradt (mivel OL-adatbázis 1351-re listázza mint ismeretlen nagybíró oklevelét), de regesztát itt mégsem közlök róla, mivel értelemszerűen az is erősen hiányos lenne. Viszont (épp perbeli „előzmény rétege” miatt) a forrás teljes tartalma *rekonstruálható* ezen 828. számú regesztából (lásd annak

[1345.] okt. 12. K.: CDP II. 99.

[VI. Kelemen pápa] Moroucha-i György [fia:] Miklósnak a zágrábi egyházmegyei zágrábi egyház kanonokságát és prebendáját biztosítja, de amint ezekbe bevezetik, az ezen egyházbeli Boldogságos Mária-oltár prebendájáról mondjon le. IV. Id. Oct. [1345.]¹²

[1345.] okt. 12. K.: CDP II. 99.

[VI. Kelemen pápa] Demeter [fia:] Péternek, a csanádi egyházmegyei aradi egyház éneklő-kanonokának és kanonokának az egri egyházban tisztséget (dignitas, personatus seu officium) biztosít, de amint abba bevezetik, az előbbiekről mondjon le. IV. Id. Oct. [1345.]¹³

[1345.] okt. 20. K.: CDP II. 100.

[VI. Kelemen pápa] a zágrábi egyház kanonokságát és prebendáját, amik megüresedtek Gergely csanádi püspök nemrégi (noviter) felszentelésével, Kaproncha-i János [fia:] Miklósnak biztosítja. XIII. Kal. Nov. [1345.]¹⁴

[1345.] nov. 5. K.: CDP II. 320.

István pápai kamarás igazolja, hogy az egri egyházmegyei Zehi-i [!] Péter comes fia: Domokos (aki az erdélyi egyház prepositura-ja általa egy ideig jogtalanul beszedett jövedelmei miatt a pápai kamarával kötött megegyezése alapján 400 aranyforintot kellett fizessen a kamarának a törökök elleni segítségként) 1345. nov. 5-én (5. Nov., a. 1345.), VI. Kelemen pápasága 4. évében kifizetett Mihály, az erdélyi egyház éneklőkanonoka által 300 forintot, a maradék 100 forintról pedig megfelelő biztosítékokat (cautiones) adott.

Tá.: Uő, 1356. júl. 26.

1345. nov. 15. Egeri káptalan. R.: Erdődy 335. szám.

[1345.] dec. 7. K.: CDP II. 101.

[VI. Kelemen pápa] a váradi egyház kanonokságát és prebendáját, amikről Bertrand kardinális lemondott, Nemes (Nobilis dict.) Jakabnak biztosítja. VII. Id. Dec. [1345.]¹⁵

1345. dec. 22. Veszprém megye. R.: Erdődy 336. szám.

1345.¹⁶

[I.] Lajos király 1345. évi nagypecsétes nyílt oklevelében Wylyam fia: János mester hű szolgálataiért a Borsod megyei Egres birtokot, ami Merth fia: Pál örökös nélkül elhunyt

szövegét a kezdetétől a 455. oldalon levő „írásban kérte a győri káptalant e földek bejárására és iktatására” mondatzárásig), valamint a káptalan 1345. okt. 19-i jelentésének (741. szám) szövegéből (lásd a – – jelek közötti részt a 409. oldalon). Az ezekben szereplőektől eltérő (és megmaradt) névalakok e forrásban: Apor, Vgal, Syxtus, Elbelin, Gron, Baluan, Geurgius. E terjedelmes oklevél 1345. okt. 7. (a per tárgyalásának napja) és a káptalan mondott jelentésének dátuma között kelt.

¹² *Supplicatio*ja: 1345. okt. 12. (695. szám).

¹³ *Supplicatio*ja: 1345. okt. 12. (699. szám).

¹⁴ *Supplicatio*ja: 1345. okt. 20. (747. szám).

¹⁵ *Supplicatio*ja: 1345. dec. 7. (866. szám).

¹⁶ OL-adatbázis nem listázza.

emberé volt és ezért a királyi adományozáshoz tartozik, minden tartozékkal régi határai alatt János mesternek és általa fivérének (frater uterinus): Mihálynak, valamint Demeter fia: Wyllyam-nak és Imrének, az unokatestvéreinek (frater patruelis) és örököseiknek adományozta, más jogának sérelme nélkül.

Tá.: Bátori István országbíró, 1486. dec. 4. DL 70 375. és 70 376.

XXX.¹⁷

[1346.] febr. 26. K.: CDP II. 101.

[VI. Kelemen pápa] a váradi egyház kanonokságát és prebendáját, amik megüresednek Miklós pécsi electus felszentelésével, de Colohnra Bernard mesternek biztosítja. IV. Kal. Mart. [1346.]

[1346.] márc. 18. K.: CDP II. 102.

[VI. Kelemen pápa] a zágrábi egyház kanonokságát és prebendáját, amik megüresednek Miklós pécsi electus felszentelésével, Ponch Jánosnak biztosítja. XV. Kal. Apr. [1346.]

[1346.] ápr. 9. K.: CDP II. 304.

Igazolólevél, miszerint Magyaró. (U) királyának küldöttei (nuncius) VI. Kelemen pápa és kamarája nevében elhelyeztek a velencei domonkosok perjelénél és konventjénél átszámítva 22 416 aranydukátot. Actum Venetiis, a. d. 1346., 9. Apr., pápasága 3. [! recte: 4.] évében.

1346. jún. 12. ? káptalan. R.: Erdődy 338. szám.

1346. nov. 1. Pál országbíró. R.: Erdődy 339. szám.

¹⁷ Egyéb megjegyzések a kötethez: a 426. és 427. számú oklevelek (1346. jún. 4.) helyes dátuma 1346. jún. 3., lásd Olgyay 137. és 138. – A 307. számú oklevél (1346. ápr. 20.) valószínűbb napi dátuma 1346. ápr. 27., lásd CDP. I. 20. – Anjou-oklt. XXIV. 39. számú oklevele (1340. jan. 17., I. Károly király; OL-adatbázis is ekként listázza az alábbi jelzetek alapján) valójában I. Lajos király 1346. jan. 17-i kiadványa (38. szám), így előbbi jelzetei (DF 204 355., 273 967.) is az 1346-os oklevélhez értendők (ennek megfelelően az 1340-es évű regeszta semmis). Hasonlóan „törlendő” a téves évet adó újkori átirat alapján készült 263. számú kivonat (1346. ápr. 5.), mivel 1366. márc. 25-i oklevél, lásd Anjou-oklt. L. 182. szám. Szintén semmis a 757. számú, F. IX/1. 445–447. hibás évű szövegkiadása alapján készült regeszta (1346. okt. 21.), mivel az valójában 1348. okt. 21-én kelt, lásd Anjou-oklt. XXXII. 702. szám. – A 298. számú oklevelet (1346. ápr. 13.) kiadta F. IX/7. 223–224, a 315. számút (1346. ápr. 23.) F. IX/3. 573–574, a 333. számút (1346. ápr. 29.) pedig F. IX/3. 611–615, de utóbbit kettőt 1366-os évvel.

OL-adatbázis szerinti dátum, kiadó, jelzet ¹⁸	Korrigálás, megjegyzés
1279. márc. 15. csázmái káptalan DF 230 214.	1345. márc. 3., lásd 141. szám
1334. jún. 19. pécsi káptalan DF 273 869.	1338. jún. 21., lásd 307. szám
1337. szept. 12. Druget Vilmos nádor DF 272 239.	1338. szept. 11., lásd 476. szám
1338. márc. 10. I. Károly király DL 3126., 3138, 3661., DF 248 676.	1332. febr. 18., lásd Anjou-oklt. XXVIII. 708. számú regesztájában
1338. márc. 25. esztergomi konvent DF 248 587.	Pál országbíró, nov. 15.
1338. ápr. 8. szepesi káptalan DL 36 763.	menedékkői konvent
1338. ápr. 17. Erzsébet királyné DF 285 681.	1335. ápr. 17.
1338. ápr. 19. vasvári káptalan DF 282 051.	1328. ápr. 10., lásd Anjou-oklt. XII. 193. szám
1338. ápr. 20. István pécsi prépost DL 3150.	és a pécsi káptalan
1338. ápr. 25. ismeretlen káptalan DL 35 553.	csázmái káptalan
1338. máj. 6. budai káptalan DL 3663.	somogyi konvent
1338. máj. 6. – DL 40 774.	somogyi konvent vagy veszprémi káptalan
1338. máj. 28. vasvári káptalan DF 282 251.	1328. máj. 19., lásd Anjou-oklt. XII. 272. szám
1338. jún. 3. pécsváradi konvent DL 3162.	váradelőhegyi konvent
1338. jún. 11. XII. Benedek pápa DF 291 780.	1339. jún. 11.
1338. aug. 29. vasvári káptalan DL 99 973.	1348. aug. 29.
1338. szept. 14. vasvári káptalan DF 233 158.	1335. szept. 14.
1338. nov. 5. pécsváradi konvent DL 3197.	váradelőhegyi konvent
1338. nov. 30. erdélyi káptalan DF 219 863.	Péter erdélyi alvajda
1338. ismeretlen káptalan DL 29 424.	váradeli káptalan
1344. szept. 26. Pál országbíró DF 272 443.	1345. szept. 26., lásd 606. szám

¹⁸ A táblázatban csak az év, avagy a kiadó esetén javított jelzeteket tüntettem fel, a csak napra pontosított, ill. magyar vonatkozással nem bíró (ezért a kötetekből kimaradt) jelzeteket (egy esetet leszámítva) nem. – A vonatkozó Anjou-oklt.-kötetek online verzióit lásd Hungaricana.

1345. febr. 4. I. Lajos király DL 3244.	1365. febr. 4., lásd Anjou-oklt. XLIX. 75. szám
1345. márc. 23. császári káptalan DL 108 303.	1356. márc. 24.
1345. máj. 3. Pál országbíró DF 272 834., 272 837.	jászói konvent
1345. máj. 7. Miklós szepesi prépost DF 264 195.	1355. máj. 9.
1345. máj. 15. leleszi konvent DL 51 353.	I. Lajos király
1345. máj. 16. Bertalan veszprémi püspök DL 192., 76 769.	fehérvári káptalan
1345. máj. 24. budai káptalan DF 272 819., 272 820., 272 821.	1374. máj. 24.
1345. jún. 11. kapornaki konvent DF 279 086.	dömölki konvent
1345. okt. 10. VI. Kelemen pápa DF 272 331.	1309. okt. 6. V. Kelemen pápa
1345. okt. 20. I. Lajos király DF 283 555.	Miklós szlavón bán
1345. nov. 5. VI. Kelemen pápa DF 253 771.	1308. nov. 5. V. Kelemen pápa
1345. nov. 12. nagybíró DL 3788.	Szabolcs megye
1345. dec. 6. vasvári káptalan DF 209 155.	1342. dec. 6., a 634. szám másodpéldánya
1345. zágrábi káptalan DF 230 422.	1348. máj. 8.
1346. márc. 17. erdélyi káptalan DL 105 762.	1348. márc. 14., lásd Erdélyi Okm. III. 446. szám
1346. ápr. 17. I. Lajos király DF 266 946.	1347. ápr. 17., lásd Anjou-oklt. XXXI. 328. szám
1346. máj. 1. fehérvári káptalan DL 3841.	1366. máj. 1., lásd Anjou-oklt. L. 271. szám
1346. máj. 8. I. Lajos király DF 277 839.	1409. máj. 8. Zsigmond király, lásd ZsO XII. 769. számú regesztájában
1346. máj. 9. fehérvári konvent DL 99 417.	1366. máj. 5., lásd Anjou-oklt. L. 285. szám
1346. jún. 12. Ornis János pozsonyi alispán DF 227 396.	Orros (<i>Orrus</i>) János
1346. szept. 1. pannonthalmi konvent DL 49 748.	1357. szept. 1., lásd Dreska I. 78. szám
1346. szept. 7. Miklós nádor DL 38 972.	1366. szept. 7. Kont Miklós nádor, lásd Anjou-oklt. L. 828. szám
1346. okt. 11. I. Lajos király DF 230 404.	Erzsébet királyné
1346. okt. 21. leleszi konvent DL 96 491.	1364. okt. 21., lásd Anjou-oklt. XLVIII. 860. szám.

1346. okt. 31. Krassó megye DL 41 021	1396. okt. 31.
1346. okt. 28. VI. Kelemen pápa DF 275 464.	1343. jan. 18., de nincs magyar vonatkozása
1346. nov. 15. zágrábi káptalan DF 230 404.	Pécsi káptalan
1346. dec. 5. győri káptalan DF 228 041.	1347. dec. 11., lásd Anjou-oklt. XXXI. 1148. szám
1346. dec. 8. zalai konvent DL 101 697.	1366. dec. 8., lásd Anjou-oklt. L. 1067. szám
1346. dec. 11. János egri püspök DL 86 912.	1386. dec. 11.
1346. dec. 16. budai káptalan DL 69 232.	Miklós nádor
1346. dec. 18. (2 db) VI. Kelemen pápa DF 291 860.	1347. jan. 18.
1346. I. Lajos király DL 85 271.	1343., lásd Anjou-oklt. XXXI. 18. számú regesztájában
1348. nov. 19. Pál országbíró DF 248 151.	1345. nov. 19., lásd 828. szám.

Bibliográfia

- Anjou-oklt. = *Anjou-kori oklevéltár*. I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLIV., XLVI–L. Szerk. Almási T. – Blazovich L. – B. Halász É. – Géczi L. – Kőfalvi T. – Kristó Gy. – Makk F. – Papp R. – Piti F. – Rábai K. – Sebők F. – Teiszler É. – Tóth I. Budapest–Szeged, 1990–.
- CDP = Lukcsics J. – Tusor P. – Fedeles T. – Nemes G.: *Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536)*. I–II. Budapest–Róma, 2014.
- DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Budapest.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. Budapest.
- Dreska = Dreska G.: *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára*. I–IV. Győr, 2007–2013.
- Erdélyi Okm. = Jakó Zs. – Hegyi G. – W. Kovács A.: *Erdélyi okmánytár*. I–V. Budapest, 1997–.
- Erdődy = B. Halász É. – Piti F.: *Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001–1387*. Budapest–Szeged, 2019.
- F. = Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae, 1829–1844.
- Hungaricana = https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozepkori_magyar_okmannyarak_anjou/
- Kereskedelem = *Források a Magyar Királyság kereskedelemtörténetéhez*. I–II. Szerk. Weisz B. Budapest, 2020–2021.
- Kondé = Babirát, M. – Csiba, B.: *Diplomatár šľachtického rodu Kondé*. (Documenta Posoniensia 2.) Bratislava, 2019.
- Ocskay = Marek, M.: *Archivum familiae Očkaj*. Trnava, 2015.

OL-adatbázis = <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters>

Olgyay = Csiba B.: Az Olgyay család levéltárának oklevelei 1250–1378. *Fons* 22 (2015/1) 103–163.

Smič. = Kostrenčić, M. – Smičiklas, T.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. I–XVII.* Zagrabiae 1904–1981.

Str. = Knauz N. – Dedek Cr. L. – Dreska G. – Érszegi G. – Hegedűs A. – Neumann T. – Szovák K. – Tringli I.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* I–IV. Strigonii, 1874–1999.

Vjesnik = *Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga zemaljskoga arkiva.* Zagreb, 1917.

ZsO = Mályusz E. – Borsa I. – C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.: *Zsigmondkori Oklevéltár.* I–XIV. Budapest, 1951–.

POLGÁR SZABOLCS

Etelköz nyugati széle az újabb, 9. századi magyarokkal kapcsolatba hozható régészeti leletek tükrében

Western periphery of Atelkuzu, the homeland of the Early Hungarians in the ninth century in the light of the new 'Hungarian-type' archaeological finds. The archaeological traces of the Proto-Hungarians were unknown in the area between the Dniester and Prut rivers (Danube delta) for a long time. Over the last ten years were discovered new graves of 'Hungarian type' in the Dniester region as well the Danube delta region and earlier discovered finds were identified with the Proto-Hungarians of the ninth century. On the basis of the topography of the new group of the 'Hungarian type' material we can revise a few questions connecting with the Proto-Hungarians of the ninth century. The main results are: 1. The westernmost group of the Hungarians lived on the borderland of the Danubian Bulgaria (between the northern and southern 'Basarabian Walls' and south of the southern 'Basarabian Wall'). 2. The topography of the 'Hungarian type' graves partially overlaps the territory of the settled local population so, a part of the Hungarians lived within an agricultural zone. 3. This Hungarians perhaps settled here with the consent of the Danubian Bulgars and were in alliance with them. 4. The topography supports the authenticity of the information of Symeon Logothetes on the participation of the Hungarians in the events in 837–838 (revolt of the Byzantine captives of the Bulgars). 5. The topography verifies the information of the De administrando imperio and al-Jayhānī on the western border zone of Atelkuzu (Sereth and Danube rivers). 6. The Hungarians got to know toponym *Dūnā* and ethnonym **onūdūr* (Hung. *nándor* 'Danubian Bulgar') in this region. 7. The meeting of Saint Methodius with the Hungarian 'king' could be localized in the Lower Danube area.

Keywords: Atelkuzu, Early Hungarians, Subotci culture, Danube river, Danubian Bulgars

Az utóbbi években újabb lelőhelyekkel bővült a 9. századi magyarokkal (magyar törzsszövetséggel) kapcsolatba hozható kelet-európai leletanyag. A gyarapodás a Dnyeszter és Al-Duna közötti területet érinti, és így Etelköz nyugati részére vonatkozóan újabb ismeretekhez jutottunk. Az újabban a 9. századi magyarokkal kapcsolatba hozott temetkezések azonosítása azon alapul, hogy tipológiailag nem sorolhatók be egyértelműen sem a dunai bulgár, sem pedig a Dnyeszter-vidéken is jelen lévő Luka-Rajkoveckaja-kultúrába, ezzel szemben viszont a temetkezési rítus és egyes tárgyak párhuzamai a Dnyeper-vidék 9. századi leletanyagához (Szubotci-kultúra) kapcsolják (ezen keresztül pedig a Volga-vidékhez). Mivel egyelőre még kevés ilyen Szubotci-típusú lelet ismert a Dnyeszter és Duna-delta közötti területről, a leletanyagnak a 9. századi magyarsággal történő összekapcsolása in-

kább csak feltételes; ahhoz, hogy ez még egyértelműbb, még jobban bizonyítható legyen, további kutatásokra (és leletekre) van szükség. A régészeti kutatás jelenlegi eredményei néhány következtetést azonban máris lehetővé tesznek, amelyek az etelközi magyarok földrajzi helyzete, valamint politikai, etnikai és nyelvi kapcsolatai tekintetében előrelépést jelenthetnek, vagy legalább ráirányíthatják a figyelmet a kutatás további lépéseire.

A leletanyag (kronológia, kapcsolatrendszer, topográfia)

A Dnyeszter és a Duna-delta közötti sztyepről hosszú időn keresztül nem volt a honfoglalás előtti magyarsághoz biztosan kapcsolható lelet. Ennek oka részben abban kereshető, hogy a nomádokhoz tartozó leletanyag vagy nehezen keltezhető (tág időhatárok között) tárgyakat tartalmaz, vagy egyszerűen nem foglalkoztak alaposabban egy-egy, más korszakok temetkezéseivel együtt előkerült „nomád” sírral.¹ Mindehhez hozzájárult a kutatás azon sajátossága, hogy a bő leletanyaggal rendelkező korszakokra irányult a figyelem: a nomádok esetében ez egyrészt a szaltovói kultúrkör (8–10. század), másrészt a 10–15. századi úgynevezett „késői nomád” időszak volt, viszonylag jól kidolgozott tipológiával és kronológiával. Mindkettő hosszú időszak, amelyet könnyen lehetett rövidebb egységekre osztani. Ehhez képest a magyarok feltételezett etelközi korszaka jóval rövidebb, ezért már önmagában megnehezíti a tipológiai és kronológiai besorolást. Ma már látjuk, hogy az a leletanyag, amit a 9. századi etelközi magyarokhoz kötünk, egyik nagy említett csoportba sem fér bele teljes egészében. Gyakran előfordult, hogy a ma már 9. századra keltezett leletanyagot a 10. századi, vagy későbbi anyaghoz sorolták.² Ugyanakkor a magyar régészek már korábban is több Dnyeszter menti vagy attól nyugatabbra lévő temetkezést az etelközi magyarok hagyatékának tartottak, de a keltezés problémái miatt ezek mégis bizonytalanok maradtak.³ Az utóbbi néhány évben részben új, részben pedig már korábban feltárt vagy közölt leletek alaposabb vizsgálata és újraértékelése változtatott ezen a helyzeten. Egyelőre azonban még inkább csak az adat- és anyaggyűjtés szakaszában vagyunk, az eddig elkülönített leletanyagon kívül vannak bizonytalan vagy kérdéses leletek is. Ez részben abból is adódik, hogy a tipológiai keltezéssel elkülönített időszakaszok nem esnek egybe az írott forrásokon alapuló történeti kronológiával, a tárgytípusok egy része, de akár a temetkezési szokások is hosszabb időn keresztül használatban voltak. Ez igaz a Dnyeper és Duna közötti területre és a Volga-vidékre is.⁴

Egy nemrégén megjelent összefoglalásban a Dnyeszter–Prut–Duna-delta közötti területről összesen 27 lelőhelyet soroltak a 9–10. századi magyarokkal kapcsolatba hozható cso-

¹ Türk 2020, 68.

² Fodor 1994, 56; Bóna 2000, 17–18 (a kronológia módszertani hibáiról ugyanitt).

³ Pl. Bóna 1988, 198; Bóna 2000, 19, 97.

⁴ Még tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a magyar és az őket követő, Etelközbe költöző besenyő törzsszövetség régészeti kapcsolatrendszere (vagy legalábbis annak egyik meghatározó ága) nagyjából ugyanabba a földrajzi régióba vezethető vissza, az Urál, a Volga és a Kazak-sztyepp térségébe, így hasonló civilizációs környezetben formálódott az anyagi kultúrájuk (ezért is vannak helyenként párhuzamok a honfoglaló és a besenyő leletanyagban; pl. Bálint 1994, 44–45). A 900 előtti magyar és 900 utáni besenyő leletek szétválasztásának nehézségéről ld. Bóna 1988, 198; Fodor 2009, 60–61; Türk 2014, 29.

portba.⁵ A 27 lelőhely mindegyike temetkezés, összesen körülbelül 50 sírral (néhány esetben kérdéses vagy bizonytalan a besorolás). Ez a magyarokkal kapcsolatba hozható leletanyag három csoportra osztható: 1. Plavnyi–Glinoje típusú leletek; 2. Szlobodzeja; 3. Az előbbieknél fiatalabb, 10. századra keltezhető leletanyag.

A terület 9. századi, „magyar jellegű” leleteit (amelyeket egyelőre csak temetkezésekből ismerünk) a már viszonylag jól ismert Szubotci-lelethorizont (kultúra) segítségével sikerült elkülöníteni. Az elsőként említett csoportot két fontos lelőhelyének nevével Plavnyi–Glinoje típusú síroknak nevezték el.⁶ A csoport temetkezéseinek jellemzőit Glinoje–Vodovod lelőhely 14. kurgánjának 2. temetkezése jól szemlélteti: korábbi halomsírba történő másodlagos temetkezés, nyugat–keleti tájolás, háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, fej vagy váll közelében szarvasmarha vagy ló comb- vagy karcsonjtja, tárgyak vagy ruházat díszítésére szolgáló vékony aranylemezek, nyílcsúcsok, íjcsontok, harci kés, fokos, egyéb tárgyak (csiholóvas, ár).⁷ Ehhez hasonlók a Plavnyi-II, valamint a Frikacej lelőhelyen feltárt temetkezések.⁸ Aranylemez díszítés és a fentebb említett marha vagy ló csontjának együttes jelenléte további lelőhelyekről ismert: Olănești 13. kurgán 1. sír, Purcari 2. kurgán 11. sír, Mărculești 1. kurgán 3. sír, Sztrumok 5. kurgán 9. sír, Beloleszje 3. kurgán 2. sír, Ocnîța 3. kurgán 11. sír.⁹ A glinojei csontvázból vett mintán radiokarbon kormeghatározást is végeztek, ez alapján legnagyobb valószínűséggel a 9. század közepére (850–860-as évek) tehetjük az eltemetés idejét.¹⁰

Az előbbi csoporttól több tekintetben is eltérést mutat Szlobodzeja (Moldova, PMR). Utóbbi lelőhelyen, amely a Dnyeszter bal partján, a mai Tyiraszpoltól délre található, egy nagy halomsírba beásva, vagy annak közelében összesen 43 temetkezés került elő. Ezek négy különböző korszakba sorolhatók. A kora középkori horizontba 26 temetkezés tartozik, amelyből 14 sírban melléklet is volt, ami egyrészt gazdagabb a fentebb említett Plavnyi–Glinoje csoport sírmellékleteinél, másrészt azoktól eltérő tárgyakat is tartalmaz (veretes öv, edények, ékszerek, kengyel stb.). Ennek köszönhetően könnyebb a párhuzamait és kapcsolatrendszerét feltérképezni, valamint a keltezést is segíti. A szlobodzejai sírok viszonylag nagy száma kivételt jelent a Plavnyi–Glinoje- és a Szubotci-típusú lelőhelyek legfeljebb néhány sírt tartalmazó temetkezéseihez képest, továbbá a leletanyag erőteljes szaltovói párhuzamokkal rendelkezik, de megfigyelhetők hasonlóságok a Szubotci-kultúra felé is, kerámiáját tekintve pedig a Luka-Rajkoveckaja-kultúra irányában is kapcsolatot mutat. A leleteket közlő Nyikolaj Tyelnov az etnikai azonosítás tekintetében óvatos volt, nem kapcsolta egy konkrét néphez, hanem inkább a térségben a 9. században jelen lévő dunai bulgár hatást (és általában a protobulgár kapcsolatokat) hangsúlyozta.¹¹ Nyikolaj Russzev egyes temetkezéseknél a dunai bulgár szokásoktól való eltérések miatt arra következtetett, hogy a csoportban olyan nomádok is lehettek, akik keletről érkeztek, de nem az onogundur-

⁵ Kvitnickij – Tel’nov – Sinika et al. 2020. A lelőhelyek Moldova és Ukrajna területén vannak, egy pedig Romániában.

⁶ Kvitnyickij – Tyelnov – Szinyika – Türk 2022, 589.

⁷ Kvitnickij – Tel’nov – Sinika – Tjurk 2020a, 206–208 [2. kép].

⁸ Plavnyi-II: Kvitnickij – Tel’nov – Sinika – Tjurk 2020b, 234–236 [1. kép]; Frikacej: Dobroljubskij 1986, 101.

⁹ Kvitnickij – Tel’nov – Sinika – Tjurk 2020a, 223.

¹⁰ Kvitnickij – Tel’nov – Sinika – Tjurk 2020a, 225.

¹¹ Ščerbakova – Tašči – Tel’nov 2008, 70–76; 87–89.

bulgárokkal együtt, hanem később.¹² Olekszij Komar a temetkezéseket a magyarokhoz kapcsolta, és ezt újabban mások is elfogadják.¹³ Néhány szlobodzejai temetkezésről (36., 18., 37. sír) is rendelkezünk radiokarbon kormeghatározással, a háromból kettő sír itt is hasonló időszakaszt mutat a glinojeivel, egy pedig inkább korábbi.¹⁴

A 27 lelőhely között vannak 10. századra keltezhető temetkezések (Bădragii Vechi 3. kurgán 7. sír, Tețcani 2. kurgán 1. sír, Costești 14. sír, mindegyik Moldovában)¹⁵, amelyek kapcsolatrendszerük alapján a 10. századi Kárpát-medencével hozhatók kapcsolatba, valamint a Dnyeszter és a Kárpátok közötti ligetes sztyepp magyar hatást mutató leletanyagával. Ez a csoport tehát valószínűleg már a kárpát-medencei honfoglalás utáni időszakhoz sorolható.

A három csoportból kettő a 9. századra (egyes tárgyak esetében 10. századra is), egy pedig egyértelműen a 10. századra keltezhető. Utóbbiakat nem számítva is több mint 40 temetkezés (24 lelőhelyről). Ha a területi eloszlásukat a folyók és tavak szerint nézzük, akkor azt lehet megállapítani, hogy egy részük a Dnyeszternél és a Răut (Reut) folyónál, másik részük a Prut völgyében, harmadik részük pedig a Budzsák-sztyepp nagy tavainak közelében összpontosul: a Dnyeszter bal partján három (Glinoje, Szlobodzeja és Ocnița), a jobb parton kettő (Purcari és Olănești), a Răutnál négy (Frumușica, Sevirova, Mărculești, Ciocîlteni). A Prut bal partján négy (Corjeuți, Buciumeni, Chirileni, Petrești), a jobb parton egy (Probota).¹⁶ Délen a Szaszik-tó mellett kettő (Beloleszje és Trapovka), a Jalpuh-tó nyugati oldalán négy (Mresznota Mogila, Vladicseny-I, Plavnyi, Plavnyi-II), a Jalpuchtól északra további három (Cazaclia, Balabani-II, Taraclia-II), végül a Kahul-tó északi csücskénél egy (Frikacej).¹⁷

Ha a sztyepp és a ligetes sztyepp határát nézzük, akkor az látszik, hogy a lelőhelyek körülbelül fele a sztyeppen, másik fele pedig a ligetes sztyeppen helyezkedik el. Még további szempontokat is figyelembe vehetünk. Érdemes azt is megnézni, hogy a területről ismert, 8–9. századi településekhez képest hogyan helyezkednek el a lelőhelyek. A Dnyeszter és Duna közötti területről viszonylag sok települést ismerünk ebből az időből, topográfiailag két nagyobb csoportot alkotnak: egy a Dnyeszter mentén, a ligetes sztyeppen és a folyó mentén a sztyeppen is, a másik a Duna-deltától északra, a nagy tavak környékén. Mindkét csoport településeire jellemzők a földbe mélyített kemencés házak, valamint előfordulnak kör alaprajzú, úgynevezett jurta alakú épületek is. A Dnyeszter menti települések tipológiailag kapcsolatban vannak a tőlük északra lévő terület településeivel, egy már korábban is létező települési szerkezet részei. A Duna-deltánál, a nagy tavak közelében lévő települések előzmény nélküliek, korábban nem vagy alig lakott helyen jöttek létre. Továbbá a különbséget a kerámiatípusok is mutatják: a dnyeszteri csoportban a luka-rajkoveckajai típusú kerámia az uralkodó, a dunai csoportban a szaltovói (szaltoid, Duna–Balkán-kultúra, Dridu-

¹² A besenyőket említi is, mint lehetséges etnikai azonosítást (Russev 2010, 164). Ugyanő a szlobodzejai temetkezésekkel állít párhuzamba egy másik temetkezést (Szadove/Szadovoje, Odesza megye, a Dnyeszter-torkolatnál, 1. kurgán, 10. sír) (u. o.).

¹³ Komar 2011, 56–59; Komar 2018, 94; Tel’nov 2020, 200–202; Türk 2014, 63–64; Türk 2015, 139; Türk 2020, 61.

¹⁴ Türk 2020, 67, 6. kép; Türk 2014, 64.

¹⁵ Kvitnyickij – Tyelnov – Szinyika – Türk 2022, 589.

¹⁶ Probota 9. századi keltezésében nincs egyetértés, ezért ez a temetkezés is a ’bizonytalan’ kategóriába tartozik (Gáll 2020, 264).

¹⁷ A térképen nincs jelölve Sztrumok [3. kép].

kultúra) jellegű kerámia van túlsúlyban (van azonban belőle a másik csoportban is, a 9. század második felétől a Dnyeszter menti településeken is nagyobb arányban, mint korábban).¹⁸ A Duna menti településcsoporton belül három körzetet lehet elkülöníteni, a településhálózatra jellemző, hogy egy-egy központi települést kisebbek vesznek körül. A falvak nem körülkerítettek, a térségben egyetlen megerősített gorogyiscse ismert ebből az időszakból, Kalfa, a dnyeszteri csoport területén.¹⁹ A dunai csoport esetében azonban a déli vagy alsó-besszarábiai sánc lehetett valamilyen védvonal észak felé. A telepeken talált leletek alapján a falvak lakossága földműveléssel és állattartással, halászattal foglalkozott.²⁰ Ez a Duna és Dnyeszter közötti, helyenként sűrű településhálózat a Dnyesztertől keletre nem folytatódik. A Plavnyi–Glinoje csoport temetkezései ezekben a települési csoportokban találhatók, tehát topográfiailag fedik egymást, ami azt mutatja, hogy a Plavnyi–Glinoje típusú temetkezéseket maga után hagyó csoport a szaltovói és luka-rajkoveckajai kerámiát használó lakosság közelében élt vagy azokkal együtt. Az egyelőre nem világos, hogy a Plavnyi–Glinoje típus képviselőinek a településeit is ezek között kell-e keresnünk.²¹ Hozzá kell még tenni az eddigiekhez, igaz ugyan, hogy a Duna és a Dnyeszter közötti területről sok települést ismerünk az említett időszakból (a 10. századra keltezhetővel együtt 150 körül), de ennek csak kis részén volt eddig ásatás. A települések szerkezetéről, a háztípusokról, a kerámiáról, csonteszközökről fontos tanulmányok jelentek meg, de a hozzájuk tartozó temetőkről alig vannak adatok.²²

¹⁸ Pl. Smilenko – Kozlovskij 1987a, 67–83; Smilenko – Kozlovskij 1987b, 98–121; Smilenko – Kozlovskij 1989, 210–211; Čebotarenko 1990; Kozlov 1988, 28; Kozlov 1990; Kozlov 1997; Čebotarenko – Tel’nov, 2000; Musteață 2017.

¹⁹ Kalfa (Anenii Noi járás, Moldova) gorogyiscse kronológiailag két korszakra osztható. A 8. század vége – 9. század közepe közötti időszak a Dnyeszter-vidéki Luka-Rajkoveckaja-kultúra kerámiáját mutatja, a 9. század közepétől ezt váltotta fel a dunai bulgár típusú kerámia, amiből arra következtetnek, hogy a dunai bulgár fennhatóság állandóvá vált ebben a régióban (Čebotarenko 1973, 76–86).

²⁰ Kozlov 1997, 105, 107.

²¹ A jurta alakúnak nevezett épületek nyomai Kelet-Európa több részéről is ismertek, így a Don-vidékről, Volgai Bulgáriából, a Kaukázus környékéről, a Dnyeper-vidékről, a Krímből és a Dunai Bulgáriából is, tehát a nagyrészt nomádok által lakott területekről. A Kárpát-medencében is van nyoma (pl. Tatabánya-Dózsakert). Valerij Fljorov a letelepedett gazdálkodásra áttérő nomádokkal hozza kapcsolatba az elterjedésüket, Fodor István pedig magyar szempontból tartotta fontosnak (Flërov 1996; Fodor 2006, 22). A Dnyeszter és Duna-delta közötti területről Fljorov három lelőhelyet említ, ahol ilyen házak nyomai kerültek elő: Sábó a Dnyeszter-torkolat nyugati oldaláról, Bogatoje a Kotlabuh-tó mellett, valamint Etulia a Kahul-tó mellett. Sábó és Bogatoje 9. századi (esetleg még a 10. század elejéig lakták), ez alapján Fljorov az etuliai építményt is erre az időre keltezi (Flërov 1996, 37–38). Hasonlóan keltezi őket Vlagyimir Kozlov is, a Duna–dnyeszteri 8–10. századi településekre kidolgozott háztípológiájában az I. csoportba sorolta ezt az épület típust, a 8. század vége – 9. század első felére (Kozlov 1997, 107). Sábó a luka-rajkoveckajai típus, Bogatoje és Etulia viszont a szaltovói típus elterjedési területén van. Azonban azt is érdemes figyelembe venni, hogy önmagában a kerek alaprajzú, jurta formájú épületek nem csak a nomádok körében voltak használatban (Sabján – Takács 2002, 105–107).

²² A 9. századra keltezhető nem nomád temetkezésekhez sorolhatjuk az izmajili vár (Odesza megye, Ukrajna) területén talált szórványokat. Itt valamikor egy kora középkori temető volt, de a 16–17. században a vár erősítési munkálatai során elpusztult. A vár ásatásán 1990-ben az oszmán kori réteg alatt egy urnatemetkezést találtak, a 17–18. századi rétegekben további, bolygatott, másodlagosan odakerült kora középkori edénytöredékeket. A hamvasztásos temetkezés urnája egy 9. századra kel-

Végül érdemes még azt is megnézni, hogy a Dnyeszter és Duna (illetve Prut) közötti sáncokhoz („Traianus-sáncok”, besszarábiai sáncok) képest hogyan helyezkednek el a lelőhelyek. A területen két hosszabb sánc található, a déli sánc a Duna-delta közelében lévő nagy tavakat északról kerüli meg, keleti vége a Szaszik-tó északi partjánál, nyugati a Prutnál van, hossza körülbelül 126 kilométer. Az északi sánc a sztyepp és a ligetes sztyepp határvidékén húzódik a Dnyeszter melletti Chițcani-tól a Prut melletti Leováig, körülbelül 120 kilométeren. A sáncok építésével és korukkal kapcsolatban több elképzelés alakult ki, úgy tűnik azonban, hogy a dunai bulgár uralom idején (8–10. század) is léteztek, egyes részeket talán éppen maguk a bulgárok emeltek.²³ Ezt figyelembe véve a déli sáncot általában a Duna-torkolat közvetlen védelmére szolgáló építménynek szokták tekinteni, a sánc és a folyó közötti rész beletartozott az Onglosznak nevezett területbe, amelyet a bulgárok még Aszparuh vezetésével foglaltak el 680 körül és később is a területükhöz tartozott. Az északi sánc a 9. században talán a bulgár határ volt a tőlük északra lakó szláv nyelvű törzsek területe felé. A Plavnyi–Glinoje típusú temetkezések közül a déli sáncon belül öt található, annak közelében még kettő a Szaszik-tónál. A déli és északi sánc között szintén öt, a többi pedig az északi sánctól északra, vagy a Dnyesztertől keletre helyezkedik el. A sáncok helyzetéhez viszonyítva tehát az látható, hogy a temetkezések valamivel több, mint a fele kívül esik mindkét sáncon (a 10. századra keltezhetők is kívül vannak). Ennek azonban akkor lehet jelentősége, ha a 9. században mindkét sánc betöltött valamilyen szerepet.

A terület, ahol a temetkezések elhelyezkednek, részben a Budzsák-sztyepp, részben pedig a tőle északra található dombvidék, ligetes sztyepp, helyenként nagyobb kiterjedésű összefüggő erdővel. A Dnyeszter és a Prut között, azokkal gyakran párhuzamosan sok kis vízfolyás található, többségük, a dombvidék déli részén eredők dél felé folynak és a nagy tavakat táplálják, azonban nyári időszakban kevés vizet szállítanak. A Budzsák-sztyepp a

tehető párhuzamos vonalköteggel díszített fazék, amelynek jó párhuzamai vannak a környék településeiről. A temető valószínűleg a közeli Matroszka lelőhely településéhez tartozott (Russev 2010, 165–166).

²³ Pl. Hîncu 1996, 45–51. A Dnyeszter és Prut közötti két sáncot különböző népekhez és korszakokhoz próbálták kapcsolni (rómaiak, gótok, bastarnák, dunai bulgárok stb.), ennek megfelelően az építés idejét a 2–4. és a 9. század közé teszik (pl. 3–4. század: Carl Uhlig, Radu Vulpe; római eredet, de később is használatban: pl. Madgearu 2012; Madgearu 2013, 9; 7. század: Subbotin – Čebotarenko 1989, 219–220; dunai bulgárok: pl. Fehér 2013 [1931], 18–21; Fiedler 1986; Kozlov 1997, 100). Azt is feltételezik, hogy nemcsak védelmi, hanem elválasztó határvonal szerepe is lehetett. A sáncok kutatástörténetére (kronológia, a lehetséges építők stb.) ld. Čebotarenko – Subotin 1992. Az ukrainai szakaszon a déli sáncot több helyen átvágással kutatták. Így például Cservonoarmijszke (ma: Kubej, Odesza megye, Bolhradi járás) mellett 16 átvágást végeztek, ez alapján ennek a szakasznak az építését a 6–7. századra keltezték (Subbotin – Čebotarenko 1989), egy másik helyen, a Szuvorove (Odesza megye, Izmajili járás, a Kotlabuh-tónál) melletti átvágás alapján azt a szakaszt a 9. századra, de a kutatást végzők a cservonoarmijszkei/kubeji szakaszt is a 9. századra keltezték (Fokeev – Russev 2001, 231). A dunai bulgárok országát védő sáncokat említi a 9–10. századra keltezett arab nyelvű munka, *Az idők híradásának könyve*. Eszerint a bulgárok országának határain sáncok vannak, amelyeken ablakhoz hasonló nyílások vannak; a települések a sánc mögött találhatók: Krjukov 1983, 205; Kmoszó 2000, 226: „Burgán egész kormányzóságát kerítés veszi körül, ezen faablakok vannak, (a kerítés) olyan, mint valami városfal, sáncárok (*handaq*) fölött; a falvak a kerítésen innen vannak.” Utóbbi mondat a Duna-delta környéki településekre is igaz, talán éppen egy erre felé járt szemtanútól származik a híradás.

tőle keletre lévő kelet-európai sztyepp folytatása, füves pusztá, de észak–déli irányban keskeny, 100–120 km kiterjedésű. Éghajlatát tekintve kontinentális, azaz a sztyepp viszonylag száraz és nyáron forró, a ligetes sztyepp csapadékosabb, hűvösebb. Nomád szempontból a Dnyeper- vagy az attól keletre lévő vidékhez képest kevésbé alkalmas hosszabb utat igénylő szállásváltó legeltetésre, az eltérő ökológiai zónák (sztyepp – ligetes sztyepp) nagyon közel vannak egymáshoz, és a régészeti leletekből látható, hogy a 8–10. században letelepedett, földművelő lakosság is élt itt (a sztyepp belső része ritkábban lakott volt).

Ezek után érdemes áttekinteni a térség hatalmi viszonyainak alakulását a 7–9. században. A 6–7. században a terület a Bizánci Birodalom északi határvidéke volt, a Duna mentén a korábban már kiépült határvédelmi rendszert azonban lerombolták az avarok és szlavin szövetségeik, tehát a bizánciaknak az északról fenyegető veszéllyel kellett megküzdeni. A változást egyrészt az avar hadjáratok megszűnése (626 után), másrészt az onogundur-bulgárok vándorlása jelentette, akik 679 körül Aszparuh vezetésével az Azov-tenger környékéről érkezve elfoglalták a Dnyeszter és a Duna-delta közötti területet, majd dél felé terjeszkedtek tovább, miután a megállításukra tett bizánci kísérlet kudarcot vallott (680–681). Ennek a népvándorlásnak a hírért számos szerző feljegyezte keleten és nyugaton egyaránt. Számunkra azok a források a legfontosabbak, amelyek az onogundur-bulgárokat és a kazárokat egymás ellenségeiként említik az eseményekben. A források különbözőképpen számolnak be az eseményekről, Hitvalló Theophanész és Niképhorosz pátriárka szerint Aszparuh a kazárok elől menekült keletről, és átkelt a Dnyeper és a Dnyeszter folyókon, majd eljutott az Onglosznak (*Oglosz*) nevezett területre. A kazár történeti hagyományt közvetítő *József-levél* szerint a kazárok egészen a Dunáig üldözték az onogundur-bulgárokat. Az örmény *Földrajz* szerzője pedig úgy tudta, hogy Aszparuh a kazárok elől a Duna torkolatához ment, és onnan kiszorította az avarokat.²⁴ Ezt követően nem tudunk arról, hogy a kazár hatalom ténylegesen elérte volna Duna-delta környékét, a későbbi források is arra utalnak, hogy a Kazár Kaganátus nyugati határzónája a Dnyeper (vagy a Déli-Bug) és a Dnyeszter közötti terület lehetett.²⁵ Az onogundur-bulgárok pedig a Dnyesztertől nyugatra lévő területet meg tudták tartani.²⁶ A 8. század elején nem tudunk sokat az ono-

²⁴ Aszparuh vándorlásáról és az onogundur–kazár szembenállásról: Hitvalló Theophanész: Čičurov 1980, 36–38, 60–62; Niképhorosz pátriárka: uo. 153–154, 161–162; *József-levél*: Spitzer – Komoróczy 2003, 96; az örmény *Földrajz* (hosszabb változat): Paulik 2001, 42, 43. Ide szokták vonni még a 11. századi bulgár apokrif krónikát, amely szerint Aszparuh (Ispor cár) elpusztította az izmaelitákat a Dunánál (*Bulgár Apokrif Krónika*: Biliarsky 2013, 15). A kései forrás elég homályos információkat ad erről az időszakról, de az a vélemény alakult ki, hogy ez a részlet a kazárok elleni harc emlékét őrizte meg. Az itt említett „izmaelitákat” általában a kazárokkal azonosítják (pl. Dimitrov 1989, 56; Atanasov 2003, 99), de Veszelin Besevliev például az avarokra gondolt (Besevliev 1981, 188). A dunai bulgárok (*al-burġān*) és a kazárok közötti harcokat említi *Az idők híradásának könyve* című arab nyelvű munka is, de csak így általánosságban, amiből nem tudjuk eldönteni, hogy mikorra, milyen eseményekre vonatkozhat (Krjukov 1983, 205; Kmoskó 2000, 226). Említi a kazárok elől a Dunához vonuló bulgárokat a *Régmúlt idők elbeszélése* is, de ez a híradás bizánci forrásra megy vissza (PVL 2015, 23–24).

²⁵ Pl. *József-levél*, Spitzer – Komoróczy 2003, 101; PVL 2015, 27, 29 (kazár adószedés a dnyeperi szlávoktól).

²⁶ Ez a legkorábbi onogundur-bulgár terület a Duna mindkét oldalára kiterjedt. Az Onglosznak nevezett területet általában a Dunától északra lokalizálják, de van, aki szerint a név a folyótól délre lévő részre is vonatkozott. A Duna-deltától délkeletre elhelyezkedő Niculițel melletti sáncokat és táborn

gundur-bulgárok északkeleti határvidékéről és a kazár–onogundur-bulgár kapcsolatokról. A kazárok ekkoriban az arabok ellen harcoltak a Kaukázusban, különösen a század első harmadában voltak gyakoriak az összecsapások. Ez a küzdelem valószínűleg minden erejüket igénybe vette, további terjeszkedésre ekkor nem voltak képesek. Az onogundur-bulgárok az észak-balkáni szláv törzseket maguk mellé állították és a 8. század elejére stabilizálták a megszerzett területük feletti hatalmukat. 705-ben Aszparuh utóda, Tervel támogatta II. Jusztinianosz császárt trónjának visszaszerzésében, majd a bulgárok 712-ben Thrákiát támadták. 716-ban III. Theodósziosz egyezményt kötött a bulgárokkal, amelynek záradékában rögzítették a bizánci–bulgár határt. Egy évvel később a bulgárok támogatták a bizánciakat az arabok ellen.²⁷ A következő időszak nyugodtan telt, majd a század közepétől egy hosszabb bizánci–bulgár ellenségeskedés következett. Ekkorra a kazárok már megszabadultak az arab fenyegetéstől, de továbbra sem próbáltak meg nyugat felé terjeszkedni, hanem az iszlám világ északi részén kibontakozó kereskedelembe kapcsolódtak be, így a kaganátus súlypontja továbbra is keleten maradt.²⁸ A következő évtizedekben, a 9. század elején egy dinamikus és több irányba induló bulgár terjeszkedés kezdődött Krum és Omurtag uralkodása alatt.²⁹ Ezt elősegítette az északi szomszéd, az Avar Birodalom széthullása. Arról nincsenek adataink, hogy esetleg Kazária irányába is volt-e bulgár próbálkozás. A 9. század első harmadából fennmaradt egy felirat, amelyen a Dnyeper folyó neve szerepel, amelyben, a felirat tanúsága szerint egy bulgár vezér, Okorszisz halálát lelte.³⁰ Mivel egymagában álló adatról van szó, nem tudjuk, hogy milyen esemény volt a háttérben, így azt sem, hogy ez egy háború volt-e, és ha igen, ki ellen. Egyesek szerint a bulgárok a kazárok ellen indítottak támadást, más vélemény szerint a bulgárok a Dnyepernél ekkoriban megjelenő magyarok ellen harcoltak.³¹ A 9. század első évtizedeiben valószínűleg változatlanul ott volt a két hatalom között a határvidék, ahol korábban is.³² Ebben az esetben egy szélesebb határsávra gondolhatunk, amely ritkán lakott lehetett.³³ Ezt a helyzetet a magyar ván-

többen Aszparuh központjának tartják, amely a folyó természetes védelmét is élvezte (pl. Atanasov 2003, 104–105; Atanasov 2015, 172–180; 184–186; 224). Ugyanakkor maga a Duna, mint vízi út, nem került teljesen bulgár ellenőrzés alá, mivel a bulgároknak nem volt flottájuk, így velük szemben a bizánciak a folyón stratégiai előnyben voltak (Madgearu 2013, 11–12).

²⁷ Pl. Dimitrov 1987; Obolensky 1999, 86–89; Atanasov 2003.

²⁸ Zimonyi 1996, 955.

²⁹ Pl. Obolensky 1999, 90–92.

³⁰ *Okorszisz-felirat* (Božilov 1973, 72).

³¹ Ivan Bozsilov szerint valamikor 818 és 824 között a dunai bulgárok a kazáriai belháborúba avatkoztak be (ami a zsidó vallás hivatalossá tétele körüli szembenállás következménye volt) (Božilov 1973, 74–76; hasonlóan: Spinei 1990, 109). Más megfontolás alapján viszont arra is következtetnek, hogy a bulgár hadjárat a magyarok ellen irányult, akik ekkor jelentek meg a Dnyepernél (pl. Beševliev 1981, 283; Spinei 2009, 57; Madgearu 2013, 14; szintén lehetségesnek tartja a magyarok elleni bulgár támadást: Róna-Tas 2001, 17); a Dnyeper-vidéki ungrik (onogurok) ellen: Bollók – B. Szabó 2022, 40.

³² Az írott források alapján a Dnyeszter, Déli-Bug, Dnyeper is szóba jöhet (pl. Fehér 2013 [1931], 95–96; Rašev 1995, 89).

³³ Egy ilyen területsáv jól kirajzolódik, ha a szaltovói kultúrkör és a dunai bulgár régészeti leletanyag topográfiáját térképen ábrázoljuk. Raso Rašev szerint ebben a széles, alig lakott zónában volt a két hatalom közötti határ (Rašev 1995, 91–92) [4. kép]. Vékony Gábor szintén feltételezett egy határsávot a két hatalom között (Vékony 1983, 224, 37. jz.).

dorlás változtatta meg, de nem borította fel a már régóta fennálló egyensúlyi helyzetet. A változást egyrészt azzal okozta, hogy az említett ritkán lakott határzónát benépesítette, másrészt pedig a magyarokat, akiknek a vezetői a kazárok szövetségesei voltak, a velük szomszédságba kerülő dunai bulgárok nem hagyhatták figyelmen kívül.

Ebben az összefüggésben érdemes figyelmet fordítani a 9. századi magyarság történetének néhány kérdésére. A következőkben ezeket szeretném röviden ismertetni, a kérdésekre lehetséges válaszokat adva, de egyúttal nyitva hagyva a lehetőséget a továbbgondolásra.

Magyarok a Dunai Bulgária területén és befolyási övezetében

A dunai bulgár–magyar szövetség feltételezése már eddig is jelen volt a kutatásban,³⁴ de most ez a régészet oldaláról is megvilágításba kerül. A lelőhelyek elhelyezkedése egyértelműen mutatja, hogy az etelközi magyarok egy csoportja a dunai bulgár uralmi zónában (adófizető területen) volt. Egy csoport pedig a déli besszarábiai sánctól délre, a sűrűbben lakott területen is jelen volt. Egyelőre nem tudjuk, hogy mikor és miért jutottak el ide.³⁵ Továbbá az is tisztázásra vár, hogy a Dnyeper-vidék elfoglalása után közvetlenül megjelentek-e magyarok a bulgár területen vagy csak később, tehát egy ideig még a magyar jelenlét nem terjedt tovább a Dnyesztertől nyugatra. Leszámítva az Okorszisz-felíratra alapozott hipotézist, mely szerint a Dnyepernél megjelenő magyarok ellen a dunai bulgárok hadjáratot indítottak, nincsen híradás arról, hogy komolyabb összecsapások és tartós ellenségeskedés lett volna a két fél között. Ezért arra gondolhatunk, hogy a magyar törzsszövetségből kisebb csoportok dunai bulgár beleegyezéssel betelepültek a Dnyeszter és a Duna közé, a bulgárok északkeleti határzónájába. Ez azt is jelenti, hogy ezek a magyarok alkalmanként vagy tartósan a dunai bulgárok szövetségesei lettek, akik elsősorban katonai segítségre számíthattak tőlük (Bizánci Birodalom, frankok, balkáni szlávok, morvák ellen, továbbá belső lázadások leverése), de a bulgár adóztatásban is részt vehettek, például az északi területeken, így akár a Kárpát-medencébe is eljuthattak. Ezzel a bulgár fennhatóság is erősödött a Dunától északra.³⁶ A Dunai Bulgária erős hatalomnak számított a térségben, és a bizánci civilizáció peremén viszonylag gazdag is volt, ami vonzó lehetett a szomszédos nomádok számára. Az erős és virágzó nem nomád hatalmak határvédelmére telepedő kisebb nomád csoportokra máshol is találunk példákat.

A bulgárok oldalán történt magyar beavatkozásról tanúskodik az a Szümeon Logothésznak tulajdonított híradás, mely szerint 837–838 körül a bulgárok a magyarokat hívták segítségül a Bulgáriát elhagyni készülő bizánci („makedón”) telepések feltartóztatására (őket vagy szüleiket még Krum kán telepítette át Hadrianopoliszból a Dunától északra, mikor a várost 813-ban elfoglalta).³⁷ Az elbeszélés már régóta a korai magyar történelem

³⁴ Harmatta 2001, 7–8.

³⁵ A magyarok megjelenését a Dnyepertől nyugatra lévő területen a kutatás egyik vonulata a 820–830-as évekre teszi (pl. Tóth 2015, 64–74; Komar 2018, 28–35; Rabinovič 2020, 112–114, a 9. század közepére: pl. Fodor 2009, 64); mások ennél jóval korábbra, a 7. század végére: pl. Róna-Tas 1997², 257; Harmatta 2001, 7.

³⁶ Szántó Richárd (2017, 171) a Bajor Geográfus alapján úgy véli, hogy a 9. század első harmadában a dunai bulgár uralom ingatag volt a Dunától északra. A kalfai gorogyiscse „bulgár” rétege alapján a Dnyeszter-vidéken a 9. század második felében viszont erősebb lett a bulgár fennhatóság (Čebotarenko 1973, 87).

³⁷ Moravcsik 1984, 53–58.

egyik alapforrásának számít. Mivel a magyarokat több néven is nevező forrás egyedülálló ezekre az évekre, hitelességét több oldalról is kétségbe vonták (szerző személye, az eseményhez képest kései lejegyzés, redakciók, a Baszileioszra vonatkozó információk, a magyarokkal kapcsolatos adatok). A kutatásban ennek ellenére többségben vannak azok, akik szerint az elbeszélés valóban megtörtént eseményt rögzíthet.³⁸ A magyar jellegű lelőhelyek topográfiája új oldalról világíthatja meg a forrás körüli hitelesség kérdését, és segíthet eloszlatni a bizonytalanságot. Ebben a keretben azonnal érthető lesz az a mondat, amely szerint a magyarok a bulgárok hívására azonnal megjelentek a bizánciak táboránál. Az említett bizánci kolónia lakóhelyét a kutatás a Dunától északra, a Román-alföldre helyezi, esetleg egy részük a Duna-delta környékén is lakhatott.³⁹ Valóban a magyarok közelében voltak. A magyaroknak tehát nem kellett a Dnyeszteren túlról érkeznie. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a bulgárok arra kérték a magyarokat, hogy állítsák meg a „makedónokat”, de ehelyett ők alkudozni kezdtek velük, ingóságait kérték tőlük a szabad elvonulásért (miután ez sikertelen volt, rájuk támadtak, de végül nem tudták megállítani őket).⁴⁰ Ez arra utal, hogy a magyar csapat élén nem bulgár parancsnok állt.

Ugyanakkor ismét csak szem előtt kell tartanunk, hogy a temetkezések kronológiája még nem elég pontos, nem tudjuk igazolni, hogy az eltemetett személyek 837–838 körül aktív résztvevői lettek volna az eseményeknek, vagy egyáltalán már ott laktak a Dunánál. A glinojei adat alapján például nem zárható ki egyik lehetőség sem.⁴¹ Még túl keveset tudunk ezekről az eltemetett emberekről, ezért a Szűmeon Logothetész által lejegyzett esemény és a Dnyeszter–Duna-vidék magyar típusú temetkezései közötti összefüggés egyelőre hipotézis marad.

³⁸ Szerzők, redakciók, szöveg hagyomány kérdései: Moravcsik 1957, 275–281; történeti vonatkozások: Moravcsik 1967, 157–165; Tóth 2015, 66–67. A legújabb eredményeket összefoglalta és a lehetséges válaszokat mérlegelte: Bollók – B. Szabó 2022, 30–40. A szerzők lehetségesnek tartják, hogy Szűmeon Logothetész a 960-as években egy olyan, a császári levéltárban őrzött dokumentumot használt, amely a 838 körüli történelemszövegekről számolt be, és a bizánci beavatkozásban részt vevő flotta parancsnoka készíthette, de nem zárható ki a szóbeli információ sem. A forrásban szereplő három népnév (*ungr*, *turk*, *hun*) már a 10. századi szerkesztés során került be olyan formában az elbeszélésbe, ahogyan ma ismerjük. Az eredeti szövegben az *ungri* lehetett, akik nem biztos, hogy azonosíthatók a 9. századi magyarokkal, hanem a Kuvrat-fiúk vándorlása után helyben maradt bulgárok (onogurok) utódai. Ellenük irányulhatott Omurtag hadjárata a 820-as években.

³⁹ Pl. Decei 1978, 49–50; Damian 2015, 34–36, 189–196, 251 (a hadrianopoliszi lakóhelyét jelzik a Dunától északra talált bizánci leletek, és azt is feltételezi, hogy részt vettek Slon erődjének [Prahova megye, Románia] felépítésében, ami az Erdélyt a Dunával összekötő „sót” egyik állomása lehetett); Musteață 2018, 216–217.

⁴⁰ Harmatta 2001, 8–9. Harmatta János már a 7. század végétől feltételezett egy onogundur-bulgár–magyar szövetséget, amely úgy változott, hogy a 830-as évekre a magyarok lényegében függetlenné váltak a bulgároktól.

⁴¹ A sírban talált harcos 850–860 körül halt meg, felnőtt (adultus) korban, (23–40 éves életkor), tehát legkésőbb valamikor a 830-as években született, de ha esetleg 40 éves kora körül temették el, akkor akár 810 körül is született, és 838-ban már a húszas éveinek végén járt (a szlobodzejai temetkezések esetében is hasonló a helyzet).

Etelköz nyugati határvidéke (a Duna és a Szeret folyók)

Akik az írott források alapján rekonstruálják Etelköz kiterjedését nyugat felé, azok számára magától értetődő, hogy a Duna–Szeret vonalig terjedt ki a terület (a magyar fennhatóság és a szállásterület is). Akik azonban a régészeti leletanyagot és topográfiát is figyelembe vették, azok közül többen is kétségbe vonták a fenti határt, és inkább a Dnyeszternél húzták meg azt. Ennek az volt az indoka, hogy a dunai bulgár fennhatóság a 9. század folyamán kelet felé a Dnyeszterig vagy akár a Dnyeperig is kiterjedhetett, valamint a Dnyesztertől nyugatra a régészeti kutatás nem tudott a 9. századra (vagy szűkebben, körülbelül 830–895 közé) keltezhető és magyarokhoz kapcsolható leleteket felmutatni. Ez a probléma különösen azután vált érzékelhetővé, amikor Etelköz dnyeperi részén sikerült 9. századi magyar jellegű leleteket azonosítani.⁴² Ezzel a régészeti oldalról „hiányzó láncszemmel” ellentmondás keletkezett az írott forrásokban szereplő adatokkal. Két forrást is ismerünk, amelyek részletesebb leírást adnak a honfoglalás előtti magyarok területéről. A *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI) a Szeret folyót, a Dzsajháni-hagyomány egyes szerzői pedig a Dunát említik a magyar szállásterület egyik folyójaként (a másik folyó az **Etil*).⁴³ A név a kéziratokban *Dūbā*, *Rūnā* és hasonló formában szerepel, de ezeket régóta **Dūnā* (esetleg **Dunā*)-ra javítják, másolási hibának tartva a kéziratok alakjait és a folyónevet a Dunával azonosítják.⁴⁴ Az újonnan elkülönített magyar jellegű leletek megerősítik az említett források adatait. A magyar szállásterület nyugati kiterjedése régészeti szempontból valóban elér a Dunáig és közel van a Szerethez is. Ezzel megszűnik az ellentmondás az írott források és a régészeti leletanyag között, nincsen szükség magyarázatokra a DAI és a Dzsajháni-hagyomány értelmezéséről Etelköz nyugati szélének tekintetében.⁴⁵

⁴² Pl. Vékony 1986, 49; Spinei 1990, 115, 147; Spinei 2009, 69; Türk 2015, 138–139; Bóna 2000, 9 (a 820-as évekig).

⁴³ A Szeret (*Σέπετος*) mint Etelköz folyója: DAI 38. fejezet (Moravcsik 1984, 45); Dzsajháni-hagyomány: Zimonyi 2005, 36–37 (Gardízi: *Dūbā*), 44–45 (al-Marvazi: *Rūnā*), 46–47 (Aufi: *W. fā*, Sukrallah: *W. fā*), 48–49 (Muhammad Kátib: *Waqā*, Hadzsi Kalifa: *T.n*). A Duna neve lappanghat a Hudúd al-álam *Rūnā* nevű folyónevében, de nem a magyar szállásterület leírásában szerepel, és a szöveg alapján a lokalizálása sem egyértelmű (Zimonyi 2005, 198); az említett *Rūnā* más, nem a Dunához kötődő lokalizációja: Sudár 2019, 92–94. A Duna említése más muszlim szerzőknél: Zimonyi 2005, 198–200.

⁴⁴ Zimonyi 2005, 197–198 (többnyire Etelköz, esetleg a honfoglalás utáni Kárpát-medence folyója). A *Dūbā* alakból kiindulva más lokalizációk: pl. Marquart 1903, 32 (Kubány, **Kūbā*); Melich – Németh 1928, (Tuba, Aktuba). A folyónevet a Dnyeperrel azonosította: Vékony 1986, 49–50; kérdésesnek tartják a Dunával való azonosítást: B. Szabó – Sudár 2022, 138.

⁴⁵ A DAI a besenyők 10. századi területét adja meg, amelyet azonosít a 9. századi Etelközzel. Itt felmerül annak a lehetősége, hogy a 9. századi magyar és a 10–11. századi besenyő terület nem fedte teljesen egymást, és a 9. században a magyar terület nem ért el a Szeretig. Ez a régészet oldaláról egészen mostanáig érzékelhető volt. A Dzsajháni-hagyomány esetében pedig több lehetőségünk is van, hogy a Duna (és az Etil) ne Etelköz folyója legyen: 1. a két folyó neve eredetileg nem volt benne az alapszövegben (ezt a változatot tükrözheti Ibn Ruszta), csak valamikor a 10–11. században kerültek bele (ezt tükrözhetik a későbbi kivonatok) Etelköz leírásába; 2. a két folyót a Kárpát-medencébe helyezzük, feltételezve, hogy a szöveg a honfoglalás utáni állapotot mutatja; 3. más folyóval azonosítjuk (lásd fentebb). Nem zárható ki, hogy egyes részek valóban a honfoglalás utáni helyzetet írják le, például Gardízinak azok a mondatai, amelyek szerint a magyarokkal szemben a folyó (Duna) túlsó partján a dunai bulgárok (nándorok) vannak, a bulgároktól északra egy nagy hegy van (Déli-

Az írott források értelmezésénél azonban mérlegelni kell azt is, hogy a Dnyeszter és a Duna közötti területen a dunai bulgár fennhatóság is jelen volt, ezért a források híradása elsősorban „etnikai” szempontot tükrözhet: a magyar törzsszövetség közé tartozók tartósan jelen voltak a területen, tehát a szemtanúk, közvetítők, akik ezeket az információkat elvitték az iszlám és a bizánci világba, magyar forrásból szerezhették az értesülést, ami aztán az írott forrásban már úgy jelenik meg, hogy a magyarok országa a Dunáig (Szeretig) kiterjed.

Ellentétben a fentebb tárgyalt 837–838 körüli eseménnyel, ebben az esetben a kronológiai megfelelés nem olyan kényszerítő. A Dzsajháni-hagyomány kelet-európai része a 9. század utolsó harmadától, vagy negyedétől a 10. század elejéig terjedő időszakot fogja át, a DAI-ról újabban szintén azt feltételezik, hogy a 9. század végén – 10. század elején készült az alapszöveg, amely nyilván több 9. századi forrásból merített.⁴⁶ A temetkezések kronológiájába ez az időszak kényelmesen belefér.

A Duna és a *nándor* nevek átvételének lehetséges helye

A magyar szállásterület egyik folyóját a Dzsajháni-hagyomány *Dūnā* (Duna) alakban őrizte meg, amit Dunával azonosítanak. A magyar *Duna* név eredetét már közel száz éve szláv közvetítéssel magyarázza a hazai kutatás. Eszerint az elnevezés alapja egy kelta **Danūios*, amelyet a rómaiak *Danuvius* alakban vettek át. A gótok azonban megőrizték az eredeti, nem latinósított formát: **Dōnavi*. Ezt vették át a szlávok **Dunavъ* (**Dunavŭ*) alakban, aminek a folytatásai a déli szláv nyelvekben ma is megvannak (bolg. Dunav, szerb. horv. Dunav, szln. Donavu, [de: szln. Dunaj 'Bécs', 'Wien']). Más vélemény szerint volt egy dák–műsz névalak is (**Dōnavis* > **Dōnaīs*), és ez volt a szláv kölcsönzés közvetlen forrása.⁴⁷ A magyar *Duna* azonban nem ezekre, hanem egy **Dunajъ* (**Dunajŭ*) alakra vezethető vissza, amelynek mai alakjai a keleti és nyugati szláv nyelvekben találhatók meg. Az átvétel idejét Melich a honfoglalás előtti időre tette.⁴⁸ A szláv közvetítés egy **Dunajъ* alakból hangtanilag jól magyarázható, de a szláv–magyar nyelvi érintkezések lehetséges helyszínei és ideje körül már problémák adódnak. Sem Melich, sem a későbbi kutatás nem foglalkozott részletesen a kérdéssel. Általában azt feltételezték, hogy a magyarok valahol a Kárpátoktól keletre ismerték meg a **Dunajъ* elnevezést, H. Tóth Imre például a keleti szlávok közé tartozó ulicsokra vagy tivercekre gondolt, akik az etelközi magyarok szomszédai voltak (a tivercek a Dnyeszternél).⁴⁹ Az átvétel ideje is bizonytalan. Ha azt feltételezzük, hogy még a honfoglalás előtt került a név az ősmagyarba, akkor is legkésőbb a 9. század lehet a felső határ, de ekkor még nem beszélhetünk keleti szláv nyelvekről, az ulicsok és a tivercek keleti szláv nyelvről pedig nem tudunk semmit, az azonban valóban igaz, hogy az a terület

Kárpátok), ettől tíz napi útra a morvák országa. Utóbbi passzusoknál az 1., 2. lehetőségek ezután is figyelembe vehetők, csak most a 9. századra vonatkozóan tisztábban látunk.

⁴⁶ Dzsajháni-hagyomány: Zimonyi 2005, 31; DAI: Bollók – B. Szabó 2022, 94–98.

⁴⁷ Vladimir Georgiev szerint a korábbi **Dōnavis* alakból lett az összsl. **Dounavъ*, a későbbi **Dōnaīs* alakból pedig a **Dounajъ*, valamint feltételezett még egy dák–műsz változatot (**Dāna[vī]-varī* > **Dōnāre*), amiből a román Dunăre (Dunărea) keletkezett (Georgiev 1963, 87–89).

⁴⁸ Melich 1925, 8; hasonlóan: pl. Kiss 1997, I, 395 (a Harmatta János által javasolt óiráni **Dānavaya* feltételezésével); Ligeti 1985, 72; Zimonyi 2005, 199.

⁴⁹ H. Tóth 1997, 67.

a későbbiekben a keleti szláv nyelvterület része lett.⁵⁰ Ha korábbi összsláv–ősmagyar érintkezést tételeznénk fel, akkor még kevésbé lehetne elhatárolni bármiféle keleti szláv nyelvet. Ezért inkább abból érdemes kiindulni, hogy hol használták a **Dunajb* formát a Duna megnevezésére. Általában az a vélemény, hogy a Vaskapu vagy Belgrád vidékétől délre a **Dunavb*, ettől északra a **Dunajb* lehetett elterjedve, de egyes helynevek, nyelvjárási adatok és a folklór alapján azt is feltételezhetjük, hogy a **Dunajb* a délebbi területen, vagy egy részén is használatban volt.⁵¹ Nem zárható azonban ki az sem, hogy a **Dunajb* a Kárpát-medencében került az ősmagyarba. Azonban itt is az a helyzet, hogy nem tudjuk a még nagyjából egységes összslávon belül a különböző nyelvjárások elterjedési határait megállapítani. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a Dunától keletre, de még a Budai-hegységet is beleértve egy délkelet-balkáni nyelvjárás volt az uralkodó, a Dunántúlon pedig az úgynevezett pannonszláv.⁵² Összességében tehát a **Dunajb* átvétele lehetséges volt a Kárpát-medencétől keletre vagy a medence belső részén is, de ezt szűkebben nehéz behatárolni, inkább a Dnyeszter középső folyása–Vaskapu vonaltól északra lévő terület jöhet szóba.

Ha a Dnyeszter–Duna közötti 9. századi magyar leletek topográfiájával vetjük egybe ezt a nyelvhatárt, akkor látható, hogy a magyar típusú leletek ettől délre koncentrálódnak. Ez nem zárja ki, hogy az itt élő magyarok ne lettek volna kapcsolatban a tőlük északra lévő területtel, de ahol eltemették őket, ott a **Dunavb* alakok biztosan használatban voltak.⁵³

Az is nagyon valószínű, hogy a **Dunajb*-ból hosszabb idő alatt lett *Duna*, ha azt a magyarok a 9. század második felében ismerték meg, akkor csak valamikor az őmagyar korban. Ligeti Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy a Gardízi által lejegyzett *Dūnā* nem lehet azonos sem az eredeti feltételezett keleti szláv, sem pedig a belőle alakult magyar Duna névalakkal. Ezért azt feltételezte, hogy a *Dūnā* elnevezés a dunai bulgárok (onogundur-bulgárok) nyelvéből került a muszlim forrásokba, de szerinte nem magyar közvetítéssel, hanem közvetlenül a bulgároktól.⁵⁴ Az említett *Dūnā* alak nem egyedülálló, és igaz, hogy a Gardízit másoló szerzőknél már hibásan szerepel, de a Dzsajhání-hagyománytól függetlenül is több forrásban felbukkan, *Tuna* alakban is: Ibn Hajján (11. század): *Tūna*; Ibn Szaíd (13. század): *T.nā*; Abu l-Fida (14. század): *Tunā*; al-Umarí (14. század): *Tūnā*; *József-levél* (10. század vége): *Dūnā*.⁵⁵ Ehhez hozzátehetjük még, hogy a Duna az oszmán-törökben és a mai törökországi törökben is *Tuna*. Ezt a 10–11. századból már adatolható, és a dunai bulgárok török nyelvéből származó elnevezést valószínűleg használták már a 9.

⁵⁰ A Dnyeszter-vidéken a víznevekben egy archaikus szláv réteg elkülöníthető, tehát összsláv nyelvű lakosság élt már itt egészen korai időben, az ulicsok és tivercek előtt (pl. Trubačev 1968, 271, 11. térkép).

⁵¹ Loma 2018, 64–69; a 9. századi *Praedenecenti* népvétet **Pridunaj(s)ci* 'Duna-vidékiek', 'Duna mellett lakók' formában rekonstruálja. Utóbbiak lakóhelye Dacia Dunához közel eső részén volt, de az nem egyértelmű, hogy észak vagy dél felé meddig terjedt ki a területük (lokalizálási kísérletek: pl. Szántó 2021, 60).

⁵² Pl. Zoltán 2014, 207.

⁵³ Ószláv: *Dounavb* (Suprasli kódex, 10. század; Cejtlin et al 1994, 199); arab: al-Maszúdi, *A figyelmeztetés és ellenőrzés könyve: D.n.b.h.*, var. *D.n.bī* (**Dunaba*, **Dunabi*, **Danubi*) (Kmoskó 2000, 207).

⁵⁴ Ligeti 1985, 72, hasonlóan Vékony Gábor (1986, 49) is korainak tartotta a keleti szlávból kialakult ősmagyar *Duna* alak ilyen korai megjelenését.

⁵⁵ A muszlim adatok: Zimonyi 2005, 199–200; *József-levél*: Spitzer – Komoróczy 2003, 96 (a rövidebb változatban: *Rūnā*).

században is, így semmi akadályja nem volt, hogy a magyarok megismerjék.⁵⁶ Különösen fontos Ibn Hajján adata, ami a honfoglalás utáni Kárpát-medencére vonatkozik, azaz a magyarországi Dunára.⁵⁷ Ezek után nem alaptalan azt feltételezni, hogy a Duna két különböző elnevezése (összláv, ótörök) is bekerülhetett az ősmagyar nyelvbe (vagy inkább a Hétmagyar szövetség nyelveibe).⁵⁸ A két névalak sorsát írott források hiányában azonban nehéz követni, mivel a 10–12. században az oklevelek a latin *Danubius*, *Danuvius* alakokat használták (ezenkívül a veszprémvölgyi oklevélben a bizánci forrásokból ismert görög elnevezés is előfordul), csak a 13. (esetleg 12.) században jelenik meg a Duna írott változat.⁵⁹ Ez a névalak már egy ómagy. **Duná ~ Duna* formát mutat, ezek mellett még egy ideig a *Dunaj* is jelen volt.⁶⁰ Utóbbira példa a 11. század második feléből Magyarországról származó héber nyelvű híradás a Dunához érkező zsidó kereskedőkről.⁶¹ A régészeti topográfiára visszatérve, a 9. században már mindenképpen feltételezhető valamilyen érintkezés a dunai bulgárok (onogundurok) nyelve és a magyar törzsszövetség nyelvei között.⁶² További vizsgálatra van szükség az össz. **Dunavъ* névnek a dunai bulgárok (onogundurok) török nyelvbe történő átkerülése és az abban kialakult névváltozat megismeréséhez, hogy kideríthető legyen az a névalak, ami átkerülhetett az ősmagyarba.

A dunai bulgárok *onogundur* (> **onündur*) elnevezése, amelyet önmagukra használtak, szintén ekkor és ezen a területen kerülhetett be az ősmagyarba.⁶³ Az onogundur-bulgárokat a szomszédaiak bulgárnak nevezték, a *nándor* elnevezés csak a magyarban maradt meg (a 9–10. századi muszlim források alapján azt hozzátehetjük, hogy ez a népnév abban az időben még szélesebb körben ismert lehetett).

A régészeti topográfia segítségével még egy kérdés megválaszolásához kerülhetünk közelebb. Szent Metód életírása említ egy találkozást egy bizonyos „ugor királlyal”, amelynek a

⁵⁶ Vékony (1989, 237–238) a *Duna* névalak kialakulását úgy rekonstruálta, hogy az össz. **Dunavъ*-ból a dunai (onogundur) bulgárok nyelvében **Dunay* lett, ebből a keleti és nyugati szláv nyelvekben *Dunaj*, és ebből alakult ki a magyar *Duna* és a román *Dunăre* is.

⁵⁷ *Al-Muqtabis* 5. rész, Elter 2009, 57, 82. Gardízitól eltérően emfatikus t-vel és a végén alif helyett ta marbutával. A szó eleji emfatikus t egy d-t ír át (Elter 2009, 94), így lényegében nincs vagy alig érzékelhető a különbség a Gardízínél leírt névhez képest.

⁵⁸ Pl. Juhász 2020, 53. Ebben az esetben azonban a **Dunajъ* mellett a másik alak valami magánhangzóra végződő Duna-alak lehetett, mert egy **Dunay*-ból nem lett volna *Duna* a magyarban (mint ahogy a **Dunavъ*-ból sem).

⁵⁹ A pécsváradi oklevélben már Duna (DHA I, 73), de ez hamis oklevél, tehát a keltezés éve, 1015 nem fogadható el, hanem az 1158-ban készült átirat (rekonstrukció) vagy a 13. századi kiegészítések része, így ez az adat sem tehető korábbra a 12. század közepénél (a Duna első említésének ezt adja meg pl. Györffy 2011, 134); Kiss (1997 I, 315) viszont az 1210-ből származó *Agduna* 'Mosoni Duna' elnevezést. A 13. századtól már többször találkozunk a ma is ismert magyar névalakkal, gyakran összetételekben: 1262: *Scarduna* 'Szárduna' [sziget] (Püspöki Nagy 1991, 99–104, 95. jz.); 1356: *Dunaaga*; 1388: *Korusduna*; 1405: *Challoduna* (Püspöki Nagy 1985, 84; 114, 110. jz.; 112, 88. jz.); veszprémvölgyi oklevél: DHA I, 85.

⁶⁰ Póczos 2018, 396.

⁶¹ Spitzer – Komoróczy 2003, 118 (Dunaj). A héber források általában elég pontosan mutatják a Duna névalakjait, az itt említett *Dunaj* megtalálható még a *Joszipponban* (10. század közepe) is, és ugyanitt mellette a *Danuvi* forma (Spitzer – Komoróczy 2003, 67), a *József-levélben* pedig a már említett *Dünā*.

⁶² A dunai bulgárok török nyelvének lehetséges szerepe az ősmagyar török kölcsönzéseiben: Sándor 2021, 97.

⁶³ Pl. Ligeti 1986, 351.

helyszínét a kutatás különböző helyekre tette.⁶⁴ Az egyik helyszín a Duna alsó folyása, illetve a Duna-delta környéke.⁶⁵ Metód 881–882 folyamán Konstantinápolyba utazott, ekkor nyílt lehetőség egy ilyen találkozásra. A magyar szállásterületnek a régészet segítségével megerősített lokalizálása a Duna-delta közelébe helyezett találkozás valószínűségét is növeli.

Összegezve az elmondottakat, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le a Dnyeszter és Duna között újonnan elkülönített 9. századi magyarokkal kapcsolatba hozható leletekből:

1. A korábbi keltezéseket felülvizsgálva és korrigálva a Dnyeszter és a Duna-delta közötti területen jelentkezik egy olyan temetkezési csoport, amelyet a 9. századi magyarokkal tudunk azonosítani.
2. Ennek a leletcsoportnak a topográfiája azt mutatja, hogy a magyar törzsszövetség legnyugatibb része a dunai bulgárok közvetlen szomszédságában lakott, egy részük pedig közvetlenül a dunai bulgár fennhatóság alatt álló részen.
3. Ebből arra lehet következtetni, hogy az itteni magyarok a bulgárok beleegyezésével tartózkodtak itt, és a bulgárok szövetségesei voltak.
4. Ez a régészeti topográfia alapján feltételezhető kapcsolat valószínűsíti a magyarok szerepét a 837–838 körülre keltezett eseményekben, és egyúttal megerősíti a Szűmeon Logothetész által leírt események hitelességét.
5. A régészeti topográfia hitelesíti az írott forrásoknak Etelköz nyugati határára vonatkozó híradásait a Szeret és a Duna folyókkal kapcsolatban.
6. A Dzsajháni-hagyomány Duna folyóneve a Dunával azonosítható, és ez a Duna név a dunai bulgárok nyelvéből még a honfoglalás előtt akár átkerülhetett az ősmagyarba is.
7. A magyar–dunai bulgár érintkezés valószínűsíti a dunai bulgárok régi magyar *nándor* nevének átvételét ebben a régióban még a magyar honfoglalást megelőzően.
8. A régészeti adatok azt is támogatják, hogy Szent Metód találkozását a magyarok egyik vezetőjével a Duna-delta közelébe helyezzük.

Bibliográfia

Források

- Čičurov 1980 = Čičurov, I. S.: *Vizantijskie istoričeskie sočinenija: „Hronografija” Feofana, „Breviarij” Nikifora*. Teksty, perevod, kommentarij. Moskva.
- DHA = *Diplomata Hungariae antiquissima*. T. 1. (1000–1131). Ed. Györffy, Gy. Budapest 1992.
- Kmoskó 2000 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/2. Szerk. Zimonyi I. (MÖK 13.) Budapest.
- Moravcsik 1984 = Moravcsik Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.

⁶⁴ Magyar fordítása: Király 1974, 3–4. A különböző elképzeléseket összefoglalta: Király 1974, 38–45; ezen kívül H. Tóth (2003³, 160–161) a Duna középső folyásához tette, Bóna (2000, 13) Dél-Morvaországba.

⁶⁵ Király Péter (1974, 61) szerint a legenda szövegében szereplő „dunai részek” kifejezést még pontosabban is meg tudjuk adni (az óbolgár fejedelmi lista segítségével), és ez annyit jelent, mint „a Duna alsó folyásának területei”, azaz a Dunai Bulgária és annak közvetlen környéke.

- Paulik 2001 = Paulik Á.: „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk., bev. írta Róna-Tas A. (MÖK 16.) Budapest, 28–68.
- PVL 2015 = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. Ferincz I., jegyz., tanulm. Balogh L. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. (MÖK 30.). Budapest.
- Spitzer – Komoróczy 2003 = Spitzer, S., J. – Komoróczy G.: *Héber kútforrások Magyarországon és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest.

Szakirodalom

- Atanasov 2003 = Atanasov, G.: Bălgaro–hazarskata granica i bălgaro–hazarskata vrazdebnost ot kraja na 7 do sredata na 9 vek. In: *Bălgari i hazari prez rannoto srednovekovie. (Bulgars and Khazars in the Early Middle Ages)*. Red. Stepanov, C. Sofija, 92–113.
- Atanasov 2015 = Atanasov, G.: *Părvoströitelite na Bălgarskata dăržavnost (619–721): Organa, Kubrat, Asparuh, Tervel. (The Founding Fathers of Bulgaria: Organa, Kubrat, Asparukh, Tervel)*. Sofija.
- B. Szabó – Sudár 2022 = B. Szabó J. – Sudár B.: Gyula népe. Madzsgarok a 10. századi muszlim földrajzi irodalomban. In: *Dentumoger II. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Szerk. Sudár B. Budapest, 121–150.
- Bálint 1994 = Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács L. (A honfoglalásról sok szemmel 1.) Budapest, 39–46.
- Beševliev 1981 = Beševliev, V.: *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam.
- Biliarsky 2013 = Biliarsky, I.: *The Tale of the Prophet Isaiah. The Destiny and Meanings of an Apocryphal Text*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 23.). Leiden–Boston.
- Bollók – B. Szabó 2022 = Bollók Á. – B. Szabó J.: *A császár és Árpád népe. A korai magyar történelem legfontosabb 10. századi bizánci forrásáról*. Budapest.
- Bóna 1988 = Bóna I.: Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk. Makkai L. – Mócsy A. Budapest, 107–234.
- Bóna 2000 = Bóna I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest.
- Božilov 1973 = Božilov, I.: One of Omurtag’s Memorial Inscriptions. *Bulgarian Historical Review – Revue bulgare d’Histoire* 1: 72–76.
- Cejtlin et al. 1994 = *Staroslavjanskij slovar’*. Red. Cejtlin, R. M. – Večerka, R. – Blagova, E. Moskva.
- Čebotarenko 1973 = Čebotarenko, G. F.: *Kalfa. Gorodišče 8–10 vv. na Dnestre*. Kišinëv.
- Čebotarenko 1990 = Čebotarenko, G. F.: Die Keramik des mittleren und südlichen Dnestr–Prut-Gebietes im 8.–12. Jh. In: *Die Keramik der Saltovo–Majaki Kultur und ihrer Varianten*. Hrsg. Bálint, Cs. Budapest, 47–75.
- Čebotarenko – Subotin 1992 = Čebotarenko, G. F. – Subotin, L. V.: „Trojanovi vali” u Dunaj–Dnistrovs’komu mežiričči. In: *Arheologija pivdennoho zahodu Ukrajiny*. Red. Stanko, V. N. Kyjiv, 103–117.
- Čebotarenko – Tel’nov 2000 = Čebotarenko, G. F. – Tel’nov, N. P.: Poselenie Etulia VII v Moldavii. *Stratum Plus* 2000/5: 83–89.

- Damian 2015 = Damian, O.: *Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele 7–10). (Byzantium at the Lower Danube (7th–10th Centuries))*. Brăila.
- Decei 1978 = Decei, A.: Româniile din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti. In: Decei, A.: *Relații româno – orientale. Culegere de studii*. București, 15–117.
- Dimitrov 1989 = Dimitrov, H.: Bolgarija i hazary v 7–8 vekah. *Bulgarian Historical Review – Revue bulgare d'Histoire* 2: 47–66.
- Dobroljubskij 1986 = Dobroljubskij, A. O.: *Kočevniki Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v èpohu srednevekov'ja*. Kijev 1986.
- Elter 2009 = Elter I.: *Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24.) Szeged.
- Fehér 2013 [1931] = Fehér G.: *A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai*. Budapest. [eredeti megjelenés: 1931]
- Fiedler 1986 = Fiedler, U.: Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16: 457–465.
- Flërov 1996 = Flërov, V. S.: *Rannesrednevekovye jurtoobraznye žilišča Vostočnoj Evropy. (Osteuropäische Jurteartige Behausungen des frühen Mittelalters)*. Moskva.
- Fodor 1994 = Fodor I.: Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács L. (A honfoglalásról sok szemmel 1.) Budapest, 47–65.
- Fodor 2006 = Fodor I.: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. In: *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Szerk. Fodor I. – Szatmári I. Budapest–Békéscsaba, 13–33.
- Fodor 2009 = Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás*. (Magyarország története 1.) Budapest.
- Fokeev – Russev 2001 = Fokeev, M. M. – Russev, N. D.: Issledovanie Trojanova vala u poselka Suvorovo. *Arheolohični Vidkryttja v Ukrajini 1999–2000 rr.*, 230–232.
- Gáll 2020 = Gáll E.: A 9/10. század régészeti kutatásának helyzete a romániai Moldvában. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Szerk.: Türk A. – Budai D. A. – Dergačeva, L. V. – Sinika, V. S. – Rabinovič, R. A. Budapest, 253–278.
- Georgiev 1963 = Georgiev, V.: Dunaj, Dunav, Dunăre. In: *Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawinski*. Red. Milewski, T. – Safarewicz, J. – Sławski, F. Warszawa, 87–90.
- Györffy 2011 = Györffy E.: *Korai ómagyar kori víznevek*. Debrecen.
- Harmatta 2001 = Harmatta J.: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv* 97: 1–14.
- H. Tóth 1997 = H. Tóth I.: Szláv nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács L. – Veszprémy L. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) Budapest, 61–69.
- H. Tóth 2003³ = H. Tóth I.: *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Szeged.
- Hincu 1996 = Hincu, I. Gh.: *Străvechi monumente din Republica Moldova*. Chișinău.
- Juhász 2020 = Juhász P.: Erdély vízneveinek rétegei és népeinek betelepülése. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16: 7–69.
- Király 1974 = Király P.: *A magyarok említése a Konstantín- és Metód-legendában*. (MNyTK 141.) Budapest.
- Kiss 1997 = Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I. A–K. Budapest (második kiadás).

- Komar 2011 = Komar, A. V.: Drevnie mad'jary Ètelkeza: perspektivy issledovaniy. In: *Mad'jary v srednjomu Podniprovi. Arheologija i davnja istorija Ukrajiny* 7. Otv. red. Mocja, O. P. Kyjiv, 21–78.
- Komar 2018 = Komar, O. V.: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Budapest.
- Kozlov 1988 = Kozlov, V. I.: Gončarnaja keramika poselenij balkano-dunajskoj kul'tury 8–10. vv. v primorskoj časti Dnestrovszko – Dunajszkogo meždureč'ja. In: *Srednevekovye pamjatniki Dnestrovszko – Prutskogo meždureč'ja*. Otv. red. Byrnja, P. P. Kišiněv, 28–54.
- Kozlov 1990 = Kozlov, V. I.: Die Keramik der Siedlungen der Balkan–Donau-Kultur im 8.–10. Jh. an der Meerküste des Flußbinnenlandes Dnester – Donau. In: *Die Keramik der Saltovo–Majaki-Kultur und ihrer Varianten*. Hrsg. Bálint, Cs. Budapest, 171–191.
- Kozlov 1997 = Kozlov, V. I.: Slavjano–bolgarszkaja kolonizacija stepnogo meždureč'ja Dunaja i Dnestra v rannem srednevekov'je. In: *Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavjanskoj arheologii. T. 3. Ètnogenez i ètnokul'turnye kontakty slavjan*. Otv. red. Sedov, V. V. Moskva, 99–115.
- Krjukov 1983 = Krjukov, V. G.: Soobščeniya anonimnogo avtora „Ahbar az-zaman” ('Muhtasar al-adžaib') o narodah Vostočnoj Evropy. *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniya 1981 god*. Moskva, 194–208.
- Kvitnickij – Tel'nov – Sinika et al. 2020 = Kvitnickij, M. V. – Tel'nov, N. P. – Sinika, V. S. – Lysenko, S. D. – Tjurk, A. – Rabinovič, R. A.: Pogrebenie iz Vladyčen' s ukrašeniem vengerskogo oblika. In: „Na odno krylo–serebrjanaja, na drugoe zolotaja”. *Sbornik statej pamjati Svetlany Rjabcevoj*. Red. Rabinovič, R. A., Tel'nov, N. P. Kišiněv, 415–423.
- Kvitnickij – Tel'nov – Sinika – Tjurk 2020a = Kvitnickij, M. V. – Tel'nov, N. P. – Sinika, V. S. – Tjurk, A.: Drevnevengerskoe vojskoe pogrebenie na levoberež'je Nižnego Dnestra. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergačëva, L. – Sinika, V. – Rabinovič, R. Budapest, 205–232.
- Kvitnickij – Tel'nov – Sinika – Tjurk 2020b = Kvitnickij, M. V. – Tel'nov, N. P. – Sinika, V. S. – Tjurk, A.: Kočevničeskoe pogrebenie na levoberež'je Nižnego Dunaja v kontekste izučeniya kul'tury drevnih vengrov. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergačëva, L. – Sinika, V. – Rabinovič, R. Budapest, 233–251.
- Kvitnyickij – Tyelnov – Szinyika – Türk 2022 = Kvitnyickij, M. V. – Tyelnov, Ny. P. – Szinyika, V. Sz. – Türk A.: Korai magyar leletek a Fekete-tenger északnyugati előteréből. In: „Hadak útján.” *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16*. Főszerk. Türk A. Szerk. Jancsik B. – Sudár B. Budapest, 585–591.
- Ligeti 1985 = Ligeti L.: Levédia és Etelköz. In: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből*. (MNyTK 172.) Budapest, 57–76.
- Ligeti 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.

- Loma 2018 = Loma, A.: Die Donau(en) des slavischen Volksliedes und die frühen Kenntnisse der Slaven über den Donaauraum. *Voprosy Onomastiki* 15/3: 62–77.
- Madgearu 2012 = Madgearu, A.: Sudul Moldovei, componentă avansată a *limes*-ului roman dunărean. *Revista de Istorie Militară* 3–4: 1–7.
- Madgearu 2013 = Madgearu, A.: *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 22.). Leiden–Boston.
- Marquart 1903 = Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig.
- Melich 1925 = Melich J.: *A honfoglaláskori Magyarország*. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/6.) Budapest.
- Melich – Németh 1928 = Melich J. – Németh Gy.: Duba=Duna? *Magyar Nyelv* 24/3–4: 84–88.
- Moravcsik 1957 = Moravcsik Gy.: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. *Antik Tanulmányok* IV/3–4: 275–288.
- Moravcsik 1967 = Moravcsik, Gy.: Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. In: Moravcsik, Gy.: *Studia byzantina*. Budapest, 147–220. (eredeti megjelenés: *Dumbarton Oaks Papers* 15 [1961]: 61–126).
- Musteață 2017 = Musteață, S.: Unele considerații pe marginea habitatului uman din sudul Basarabiei în secolele 8–9. *Naukovyy visnyk Izmajils'koho deržavnoho humanitar-noho universytetu. (Ser. istorični nauky)* 37: 22–31.
- Musteață 2018 = Musteață, S.: *Nomads and Natives beyond the Danube and the Black Sea (700–900 CE)*. Leeds.
- Obolensky 1999 = Obolensky, D.: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. Ford. Bódogh-Szabó P. (Varia Byzantina – Bizánc Világa 3.) Budapest.
- Póczos 2018 = Póczos R.: Szent István kori szórványok névtani vizsgálata. Korai helyneveink és a névkontinuitás. *Magyar Nyelv* 114/4: 392–410.
- Püspöki Nagy 1985 = Püspöki Nagy P.: A Csallóköz vízrajzi képének története Strabón Geógraphikájától IV. Béla király koráig. *Új Mindenes Gyűjtemény* 4: 63–124.
- Püspöki Nagy 1991 = Püspöki Nagy P.: *A Csallóköz neveiről*. Pozsony.
- Rabinovič 2020 = Rabinovič, R. A.: K voprosu o vozmožnosti prebyvanija vengrov v Karpato–Dnestrovskih zemljah v 9–10 vv. na osnovanii analiza pis'mennyh istočnikov. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergačeva, L. V. – Sinika, V. S. – Rabinovič, R. A. Budapest, 109–134.
- Rašev 1995 = Rašev, R.: Severoiztočnata arheologičeska granica na Pärvoto bálgarsko carstvo. *Bálgarite v Severno Pričernomorie. Izsledovanija i material* 4: 89–95.
- Róna-Tas 1997² = Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Róna-Tas 2001 = Róna-Tas A.: Magyarok korai történelmünk forrásaiban. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas A. (MÓK 16). Budapest, 7–27.
- Russev 2010 = Russev, N. D.: Severo-vostočnye vladenija Dunajskoj Bulgarii 7–10 vv. Istoriija i pogrebal'nye pamjatniki. *Stratum Plus* 2010/5: 159–168.
- Sabján – Takács 2002 = Sabján T. – Takács M.: A Ménfőcsanak–Szeles-dűlői 147. objektum: leírás, rekonstrukció, értelmezés. In: *Központok és falvak a honfoglalás és Árpád-kori Magyarországon*. Szerk. Kisné Cseh J. Tatabánya, 95–119.
- Sándor 2021 = Sándor K.: A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei. In: *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE*

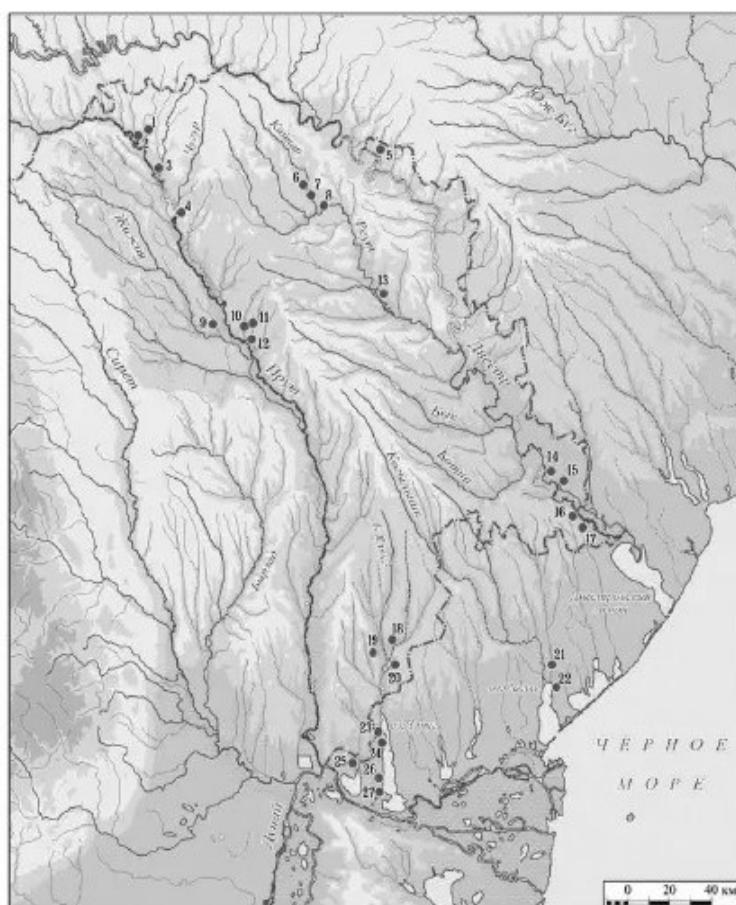
- Régészettudományi Intézetének szervezésében. Budapest, 2020. november 11–13. Szerk. Klima L. – Türk A. Budapest, 77–101.*
- Smilenko – Kozlovskij 1987a = Smilenko, A. T. – Kozlovskij, A. A.: Srednevekovye poselenija v primorskoj časti Dnestro–Dunajskogo meždureč’ja. In: *Dnestro–Dunajskoe meždureč’e v 1–načale 2 tysjačiletija n. è.* Red. Smilenko, A. T. – Gudkova, A. V. – Kozlovskij, A. A. Kijev, 67–83.
- Smilenko – Kozlovskij 1987b = Smilenko, A. T. – Kozlovskij, A. A.: Poselenija u sel Šabo i Bogatoe Odesskoj oblasti. In: *Dnestro–Dunajskoe meždureč’e v 1–načale 2 tysjačiletija n. è.* Red. Smilenko, A. T. – Gudkova, A. V. – Kozlovskij, A. A. Kijev, 98–121.
- Smilenko – Kozlovskij 1989 = Smilenko, A. T. – Kozlovskij, A. O.: Elementy i komplekсы Saltovo-majac’koji kul’tury na poselennjah 9–10 st. v rajoni pridunajskih ozer. In: *Problemy istoriji ta arheolohiji davn’oho naseleennja Ukrajinskoji RSR. Tezy dopovidej 20 Respublikanskoji konferenciji, Odesa, žovten’ 1989 r.* Kyjiv, 210–211.
- Spinei 1990 = Spinei, V.: Migrația ungurilor în spațiul Carpato–Dunărean și contactele lor cu românii în secolele 9–10. (La migration des hongrois dans l’espace Carpato–Danubien et leurs contacts avec les roumains aux 9e–10e siècles). *Arheologia Moldovei* 13: 103–148.
- Spinei 2009 = Spinei, V.: *Romanians and Turkic Nomads North of the Danube from Tenth to Mid-Thirteenth Century.* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 6.) Leiden–Boston.
- Subbotin – Čebotarenko 1989 = Subbotin, L. V. – Čebotarenko, G. F.: Zemljanye valy Dnestrovsko–Prutskogo meždureč’ja. In: *Problemy istoriji ta arheolohiji davn’oho naseleennja Ukrajinskoji RSR. Tezy dopovidej 20 Respublikanskoji konferenciji, Odesa, žovten’ 1989 r.* Kyjiv, 219–220.
- Sudár 2019 = Sudár B.: A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. *Századok* 153/1: 75–100.
- Ščerbakova – Tašči – Tel’nov 2008 = Ščerbakova, T. A. – Tašči, E. F. – Tel’nov, N. P.: *Kočevničeskie drevnosti Nižnego Podnestrov’ja (po materialam raskopok u g. Slobodzeja).* Kišiněv.
- Szántó 2017 = Szántó R.: A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 139: 149–178.
- Szántó 2021 = Szántó R.: A Kárpát-medence népessége a 9. században. In: *Középkortörténeti tanulmányok 11. A XI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2019. május 30–31.) válogatott előadásai.* Szerk. Thoroczky G. Szeged, 51–68.
- Tel’nov 2020 = Tel’nov, N. P.: Srednevekovye pogrebenija slobodzejskogo kurgana. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11.* Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergacëva, L. – Sinika, V. – Rabinovič, R. Budapest, 185–204.
- Tóth 2015 = Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században.* Szeged.
- Trubačëv 1968 = Trubačëv, O. N.: *Nazvanija rek Pravoberežnoj Ukrainy. Slovoobrazovanie, etimologija, ètničeskaja interpretacija.* Moskva.

- Türk 2014 = Türk A.: A honfoglalás kori hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek. In: *A honfoglalók viselete*. Szerk. Sudár B. – Petkes Zs. (Magyar Őstörténet 1.) Budapest, 36–64.
- Türk 2015 = Türk A.: A magyar vándorlás régészeti nyomai. In: *Magyarok a honfoglalás korában*. Szerk. Sudár B. (Magyar Őstörténet 2.) Budapest, 137–144.
- Türk 2020 = Türk A.: A korai magyar történelem régészeti kutatásának aktuális eredményei. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergačeva, L. – Sinika, V. – Rabinovič, R. Budapest, 55–107.
- Vékony 1983 = Vékony G.: A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei F. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.) Budapest, 215–236.
- Vékony 1986 = Vékony G.: Levedia meg Atel és Kuzu. *Magyar Nyelv* 82: 41–53.
- Vékony 1989 = Vékony G.: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest.
- Zimonyi 1996 = Zimonyi I.: A kazárok szerepe Kelet-Európában. *Magyar Tudomány* 103/8: 952–957.
- Zimonyi 2005 = Zimonyi I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. (MÖK 22.) Budapest.
- Zoltán 2014 = Zoltán A.: A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest, 205–210.

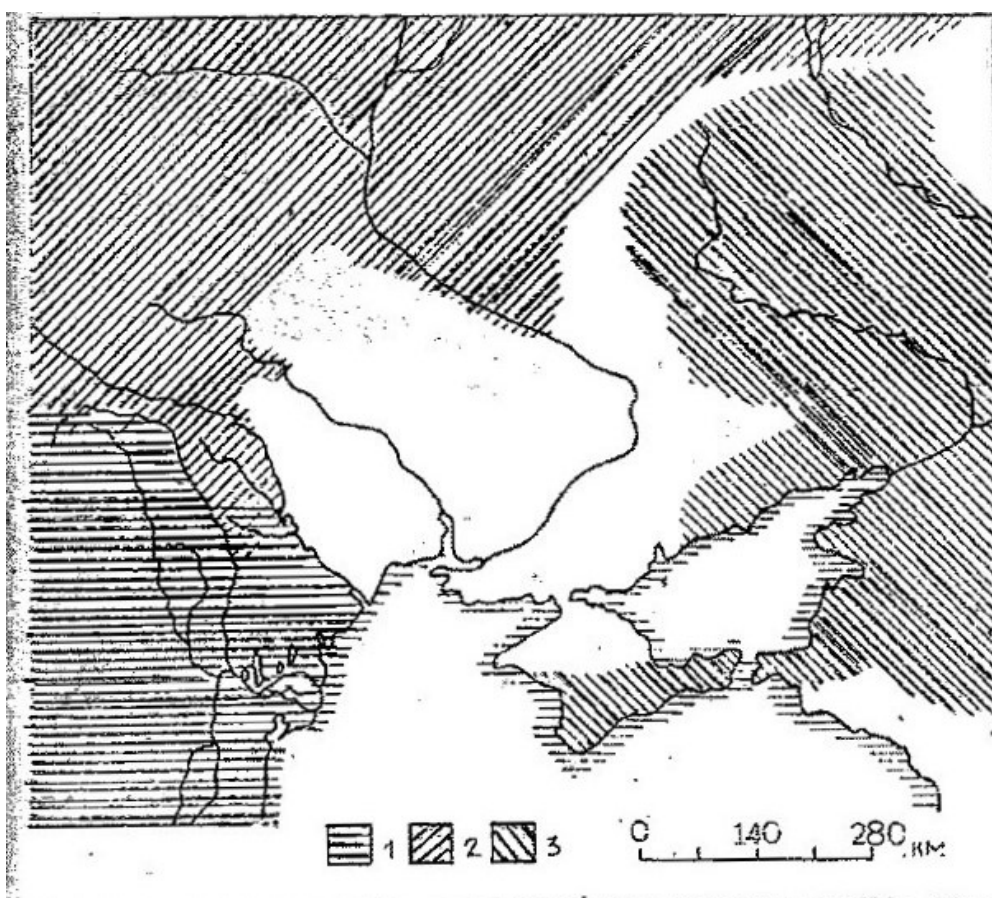
Rövidítések

MNyTK = a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai

MÖK = Magyar Őstörténeti Könyvtár

3. kép Magyar típusú temetkezések elhelyezkedése a Dnyeszter és a Duna között (Türk 2020, 63, 3/2. kép)

4. kép A dunai bulgár (1) és kazár (3) érdekerület közötti zóna (fehér szín), a 9. században itt jelenik meg a Szubotci-kultúra (etelközi magyarok); északon a keleti szlávok területe (2) (Rašev 1995, 95)

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Újabb tendenciák a *De administrando imperio* kutatásában

New trends in the research of the *De administrando imperio*. The study overviews research over the past three decades concerning the eminent Byzantine treatise entitled *De administrando imperio* (DAI) formerly attributed to Emperor Constantine VII (about 948–952). The study focuses besides the international tendencies on the interpretation of DAI, and on the Hungarian chapters (38–40), considering mainly the sources (possible 9th century Byzantine report, Khazar source, the report of Gabriel or Nicetas Scleros or the oral information from Bulcsú karchas and Termacsu). Basically, the researchers accept the historical value of DAI, while emphasizing the possibilities of errors and misspellings, and even conscious distortions. In spite of all, DAI remains the most important source for the political history of the Hungarians, as far as their leaders (Levedi, Álmos, Árpád), political organization (tribes and their names, the Kabars) and connections (Khazars, Pechenegs, Bulgarians) and events (Landtaking etc.) are concerned.

Keywords: Constantine Porphyrogennetos, *De administrando imperio* 38–40. chapters, Khazars, Pechenegs, Gabriel, Nicetas Scleros, Bulcsú karchas, Termacsu

Tanulmányom a magyar őstörténet legfontosabb bizánci forrása, a VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinos Porphyrogennétos (944–959) korában, 948–952 között összeállított, általában neki tulajdonított, a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzása; a továbbiakban: DAI) címen ismert munka kapcsán felmerült újabb hipotézisek bemutatásával foglalkozik. Vázlatos áttekintésben az utóbbi 2–3 évtized magyar őstörténet szempontjából releváns teóriáit tárgyalom. Aktualitást kölcsönözhet a tanulmánynak a témakör legkiválóbb ismerője, a DAI kritikai kiadását közreadó Moravcsik Gyula 1951 táján született terebélyes kéziratának megjelenése az Antik Tanulmányokban.¹ Az MTA Kézirattárában őrzött nagy tanulmány 70 év távlatából is tanulságos. Előzménye lehetett az R. J. H. Jenkinsszel együtt készített, DAI-kommentárkötetnek.² Erre az akkor még kiadatlan Moravcsik-munkára utalhatott Farkas Zoltán úgy, mint „Moravcsik Gyula kéziratban maradt összegző dolgozata Bíborbanszületett Konstantinról”.³

A DAI „legrégebb és legjobb kézírata” – a Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI. fol. 3r–211v – a Bibliothèque Nationale de France-ban található. Jómagam a könyvtár repro-

¹ Moravcsik, 2021, 93–132. A közreadó, Krähling Edit szerint 1973-ban került be a kézirat az MTA könyvtárába, ahol 2010-ben bukkantak a tanulmányra, amelyet 2021-ben közöltek.

² Jenkins 1962.

³ Farkas 2014, 267.

dukciós osztálya által rendelkezésemre bocsátott digitális verziót használtam kutatásaimban.⁴ Köztudomású, hogy 1611-ben Leidenben Joannes Meursius adta ki elsőként a művet. Magyar vonatkozású részleteit 1740-ben közölte latin fordításban Kéri Borgia Ferenc az *Epitome historiae Byzantinae* második kötetében. A Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztette, *A magyar honfoglalás kútfői* című 1900-ban megjelent kiadványban Marczali Henrik fordításában és kommentárjával láttak napvilágot a magyar vonatkozású részek. Végezetül Moravcsik Gyula három évtizedes kutatómunkája eredményeképpen az összes kézirat alapján előbb görög–angol nyelven (R. J. H. Jenkins fordításával) 1949-ben, majd görög–magyar nyelven jelent meg a mérvadó kritikai kiadás. A görög–angol bilingvis kiadás új redakciója 1967-ben látott napvilágot az USA-ban a *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* sorozat első darabjaként, majd 1993-ban változatlan formában megjelent. Megemlítenéd, hogy 1989-ben G. G. Litavrin és A. P. Novosel’cev is Moravcsik szövegközlése alapján készítette el a görög–orosz nyelvű kiadást. Hasonlóképpen e szövegkiadás alapján készült a DAI német fordítása K. Belke és P. Soustal jóvoltából. A DAI magyar vonatkozású részletei görög eredetiben és Moravcsik Gyula fordításában megjelentek az általa összeállított, és halála után, 1984-ben Kapitánffy István és Ritoók Zsigmond által sajtó alá rendezett *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* című kötetben. Hasonlóképpen a DAI magyar vonatkozású részletei Moravcsik fordításában szerepeltek Györffy György először 1958-ban, majd több kiadásban is megjelent forrásgyűjteményében és a Kristó Gyula által szerkesztett forrásgyűjteményben (1996) is.⁵

A DAI fontosságát jelzi a magyar történeti kutatásban az is, hogy 2003-ban megjelent mind az 1950. évi, Moravcsik Gyula által készített bilingvis (görög–magyar) kritikai kiadás változatlan, reprint szövege (Olajos Terézia kiváló előszavával), mind pedig a Moravcsik-féle 1950-es kiadás magyar szövege Moravcsik Gyula bevezetésével, csekély kihagyással.⁶

Olajos Terézia szerint a 948–952-ben összeállított DAI „a Bizánccal kapcsolatban álló szomszédos és távolabbi népekről (szervezetükről, lakóhelyeikről, életmódjukról, háborúikról, vezetőikről stb.) is készült enciklopédikus anyaggyűjtés Konstantin rendeletére és elképzelése szerint. A tudós császár deskriptív adatközlés helyett egy praktikus vezérfonalra kívánta felfűzni az összegyűjtött adatokat, értesítéseket.” Végül azonban egy kézikönyvféle született azzal a céllal, hogy a leendő utód, Rómanos trónörökös hogyan intézze a birodalom külügyeit, hogyan szervezze meg egyes külpolitikai lépéseit. A kézikönyv bizalmas használatra szolgált, nem kiadásra szánták, ezért csak egyetlen 11. századi kódexben maradt fenn, amelyet feltehetően az eredeti szerzői kéziratról készült 10. századi másolat alapján készítették.⁷

A DAI kutatásával kapcsolatban két alapvető irányzat mutatkozik. Az egyik tendencia sok szempontból vitatja a DAI magyar vonatkozású híradásainak hitelességét, főként el-lentmondásaira hívja fel a figyelmet, ugyanakkor épít is rá.⁸ A DAI-val szemben hiperkritikus Szabados György szerint „ez a didaktikus mű nem egy Igazság-monolit, hanem egy jól-rosszul egybeszerkesztett irat. ...Államkormányzati irányultsága révén statikus és nem

⁴ Cod. Parisinus Graecus 2009. saec. XI. fol. 3r–211v; vö. Tóth 2015, 12, 31. jegyzet.

⁵ A fenti kutatástörténeti áttekintést ld. Olajos T. bevezetőjét (DAI 2003a, XII–XVI). Csak a főbb kiadásokat sorolom fel.

⁶ DAI 2003a; DAI 2003b.

⁷ DAI 2003a, XII. (Olajos T. előszava).

⁸ Pl. Szabados 2011, 104–113.

dinamikus képet nyújt. Előnye, hogy az utókor tudatának (de)formálását nem tűzi ki céljául, hátránya, hogy a dinamikus folyamatokat statikus ábrává kimerevítve egymásba csúsztatja az időrétegeket. Erre a 38. fejezet kiáltó példa. A magyar állami fejlődés két fokozatát kétszeresen képtelen történettel (Álmos mellőzése, Levedi méltóság-áthárítása) kapcsolja össze. Ez a körülmény arra mutat, hogy a fejezetet több, egymástól független forrás táplálta. A »kagáni ajánlat« mint államszervezési modell »irodalmi« előképe a DAI 29. fejezete.⁹ Szabados radikális következtetése szerint a fejedelmválasztás kérdésében így Anonymus gestájának kell hitelt adnunk VII. Kónstantinossal szemben.¹⁰ A másik tendencia viszont nagyra értékeli forrásként a DAI-t, és ebből indul ki a magyar őstörténet rekonstrukciójánál.¹¹ Farkas Zoltán szerint „a DAI és a magyar fejezetek forrásértékét nem lehet elvitatni”.¹² Hangsúlyozza azt, hogy a hipotézisek nem a forrásra, hanem annak kritikai kiadására és Moravcsik fordítására épülnek. Rámutat arra, hogy a DAI legrégebbi és legjobb kézírata is – amelyet 2013-as előadásában vélhetően Ihor Ševčenko alapján a 12. századra tett, tanulmányából azonban kimaradt ez az állítás – számos másolási hibát tartalmaz, amelyet javítani szoktak. Két példát hoz fel (DAI 37/2–4.; 30/2–3.), amelyeket a szakirodalom eltérően értelmez. Farkas javasolja azt, hogy a korabeli bizánci helyesírást és központozást tanulmányozva kellene elvégezni egy alapos nyelvi-stilisztikai vizsgálatot, és egy új fordítást készíteni a DAI magyar fejezeteiből új kritikai apparátussal.¹³

A külföldi DAI-kutatás áttekintésére legutóbb Bollók Ádám vállalkozott. Tanulmányában hangsúlyozta, hogy „az egyes nemzeti történetírásokban ma is él a DAI szövegét feldaraboló, és az egyes részeket izoláltan elemző gyakorlat”.¹⁴ Bollók kiemeli, hogy a 9. század utolsó évtizedeitől a 10. század második feléig tartó makedón reneszánsz időszakában széles körű gyűjtő, kivonatoló, szerkesztői tevékenység folyt. A VI. Leó és VII. Kónstantinos korában született kompilációk „végül befejezetlenek maradtak, gyengén szerkesztettek vagy egyáltalán nem estek át az utolsó szerkesztési fázison, sokszor egyenetlen forrásanyagra támaszkodnak, feltűnő hiányosságok mutatkoznak bennük és számos hibás adatot tartalmaznak”. A császári udvar megrendelésére névtelen szerzők (ghost-writers) „dosszié-típusú” munkákat készítettek. Ezekre jellemző volt a „felhasználandó információk korábbi kész könyvekből és »levéltári« forrásokból történő összegyűjtése (kivonatolása, illetve kimásolása) majd összeállítása”.¹⁵ A DAI kapcsán elemzi Bollók a munka szerzőjével, szerkezetével kapcsolatos fontosabb új szakirodalmi megállapításokat. Utal arra, hogy például Ihor Ševčenko megkérdőjelezte Kónstantinos császár szerzőségét a mű bevezetése és néhány kisebb rész kivételével, és úgy vélte, hogy „szellemírók” állították össze a császári udvar számára.¹⁶ Howard-Johnston jelentősebbnek látta a császár szerepét, és a mű szerkezetének kialakításában hangsúlyozta közreműködését. Szerinte két szerkesztési szakasszal számolhatunk a DAI esetében, az első fázis 907 és 910 közötti időre tehető VI. Leó

⁹ Szabados 2011, 112–113.

¹⁰ Szabados 2011, 113.

¹¹ Vö. pl. Tóth 2015, 11–12, 75; vö. még Tóth 2010, 8–13.

¹² Farkas 2014, 268.

¹³ Farkas 2014, 269–270.

¹⁴ Bollók 2017, 1296; a hazai DAI-kutatás kritikájára legutóbb Farkas 2015, 134.

¹⁵ Bollók 2017, 1303–1312, 1315, 1317, 1320.

¹⁶ Ševčenko 2006, 248; vö. Bollók 2017, 1297–1298; vö. még Bollók – B. Szabó 2021, 275.

alatt, a második fázis pedig VII. Kónstantinos alatti időre, 952 előtt.¹⁷ Hasonlóképpen Claudia Sode is két szerkesztési fázissal számolt a DAI esetében.¹⁸ Bollók Ádám és B. Szabó János tanulmányukban hangsúlyozták, hogy az újabb bizantinológiai szakirodalom megállapításai kizárják a császár aktív személyes részvételét, továbbá félreértését vagy tévedéseit a magyar fejezetek esetében.¹⁹

A DAI-ra és korára vonatkozó rövid, általános szakirodalmi áttekintés után a magyar történetírás szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bíró, 38–40. (magyar) fejezetekkel kapcsolatos újabb megállapításokkal kell foglalkoznunk. Harmatta János már 1984-ben felvetette, hogy a DAI-ból is kiderül, hogy legalább három követség anyagát használták fel. Ezek sorában említi az Árpáddal és Kuszánnal 894 táján a Duna torkolatánál tárgyaló Nikétasz Skléros követségét. Másodikként a honfoglalás után a magyaroknál megforduló Gabriel klerikus követjárásáról emlékezik meg, s végezetül „Termatzus és Bultzus” látogatását sorolja fel Bizáncban 948-ban.²⁰ Harmatta hozzátette, hogy „ezen kívül azonban más forrásokat is felhasznált az összeállító”.²¹ Jőmagam szintén e három bizánci közvetítésű, magyar eredetű forrást tételeztem fel korábbi munkáimban.²² Máshol úgy fogalmaztam, hogy „a 38. fejezet a 10. század közepi magyar hagyományt is tükrözheti, de ugyanennyire feltételezhető a 9. század végére, 894 tájára (Nikétasz Szklérosz), és főleg a 10. század első évtizedére (Gábiel klerikosz) tehető bizánci követségek, Bölcs Leó korabeli hírnagy”.²³ E felfogás 9. század végi, 10. század eleji, illetve 10. század közepi magyar eredetű, a bizánci–magyar diplomáciai érintkezésekből származó forrásokkal számol. Ezek közül a DAI 8. caputja Gabriel klerikus jelentését tartalmazza,²⁴ a DAI 40. fejezete említi Termacsu és Bulcsú látogatását,²⁵ Nikétasz Skléros követségéről pedig György barát folytatója/Symeón Logothetés számol be.²⁶ A DAI magyar történeteit illetően mindenképpen a bizánci források tekintendők dominánsnak (a 3 közül 2 a DAI-ban is megvan), és ezek magyar hírforrásokra mennek vissza. A hangsúly a 20. század eleje neves kutatójánál, J. B. Bury-nál még Gabriel klerikus 898 utáni jelentésén volt, aki szerint ez volt a forrása Kónstantinos feljegyzéseinek a magyarok és besenyők vándorlásairól.²⁷ Ez a 20. század közepére fokozatosan áttolódott Hóman Bálint, Deér József és Györffy György munkássága következtében Termacsu és Bulcsú 948. évi követségére, tehát a közvetlen magyar informátorok kerültek gyanúba. Kristó Gyula a DAI 38. fejezetének forrásairól szóló 2005-ben megjelent posztumusz tanulmányában már úgy értékelte a magyar nép eredetéről és a honfoglalás előtti történetéről szóló 38. caputot, hogy az utolsó mondatától eltekintve „kerek egész, tematikailag homogén, kizárólag a magyarok múltját kíséri nyomon a 9. század végéig, azaz a jelenre, a 950

¹⁷ Howard-Johnston 2000, 301–336; vö. még Bollók – B. Szabó 2021, 275.

¹⁸ Sode 1994, 149–260, főként 183–184, 187, 253; vö. Bollók – B. Szabó 2021, 275.

¹⁹ Bollók – B. Szabó 2021, 275.

²⁰ Harmatta 1984, 424–425.

²¹ Uo.

²² Tóth 1998, 10–12; Tóth 2010, 10–11.

²³ Tóth 2015, 78.

²⁴ DAI 1950, 8/23–33; Cod. Parisinus Graecus 2009. fol. 12r. vers. 12–fol. 12v. vers. 14; Tóth 2015, 77, 365–366.

²⁵ DAI 1950, 40/63–65; Cod. Parisinus Graecus 2009. fol. 115v. vers. 16–fol. 116v. vers. 2.

²⁶ Moravcsik 1984, 59; HKÍF 147–148.

²⁷ Bury 1906, 565.

körüli évekre vonatkozó utalásoktól eltekintve sok évtizeddel a mű keletkezése előtti időket tárgyal”. Hozzátette, hogy „egészen a közelmúltig nagyjából közmegegyezés alakult ki a tekintetben, hogy e fejezet forrása szóbeli magyar információ, még hozzá a DAI írásához közeli időpontban Konstantinápolyban megfordult két magyar főember, Bulesú és Termacsu tájékoztatása”.²⁸ A „közmegegyezést” Kapitánffy István két tanulmánya (1997, 1999) borította fel. Kapitánffy bizantinológusként megkérdőjelezte azt a tézist, hogy 10. század közepi forrással kell számolnunk. Szerinte a magyarokra vonatkozó, honfoglalás előtti információk „9. századi, kortárs bizánci feljegyzések (követjelentések) bedolgozásának eredményei”, amelyek akkor fontosak voltak a bizánci birodalom számára, a későbbiekben aktualitásukat veszítették.²⁹ Az udvari irattárban fennmaradt feljegyzéseket a 10. század közepén „a császár vagy egy szerkesztő rendezte, felületesen »modernizálta« azzal, hogy a saját korára utaló megjegyzéseket szűrte bele”. Kapitánffy szerint a DAI 40. fejezetében szereplő törzsnevek is „e korai, 9. századi híradások közé tartoznak”. Hozzátette azt is, hogy a „9. századi iratok hatásának tulajdonítható, hogy a magyarokat az iratban következetesen a türk népnév jelöli”. Kapitánffy értékelése szerint az, hogy „a magyarok 9. századi történetére vonatkozó tudósítások egykori bizánci följegyzésekre mennek vissza”, még inkább növeli forrásértéküket.³⁰ A millesentenáriumi kutatásban először Bóna István figyelt fel Kapitánffy érdekes felvetéseire és elfogadta ezeket. Bóna szerint a hirtelen elhunyt Kapitánffy Istvánnak nem volt módja új téziseit bizonyítani, azonban ezek a jövődó kutatásban „tüsként fognak maradni, sőt egyre mélyebbre fognak befűrödni”.³¹ Kapitánffy hipotézisét a későbbi kutatásban Farkas Zoltán is elfogadta.³² Megjegyezném azonban, hogy Kapitánffy feltevését a lehetséges 9. századi bizánci–magyar kapcsolatokról, a magyaroknál megforduló bizánci követekről és jelentéseikről adatokkal nem bizonyította. Így paradox módon Bóna „tüske-hasonlata” maradt fenn a kutatásban leginkább. Kristó Gyula tett kísérletet arra említett utolsó tanulmányában, hogy ezt a tüskét eltávolítsa. Öt érvet sorakoztatott fel Kapitánffy tézisével szemben. Ezek sorában szerepel filológiai érv: a „tudnivaló, hogy” (*isteon oti*) vagy „hogy” (*oti*) új információt, forrást bevezető frázis csak a fejezet elején és legvégén, utolsó mondatában (a besenyő föld folyóinak felsorolásánál) szerepel.³³ Így a „magyar fejezet magyar történeti elbeszélése már ezért is egyetlen informátorra utal”.³⁴ Kristó hangsúlyozza azt, hogy a 38. fejezet csakis „magyar közegben született meg”, és a „nomád uralmi viszonyok mély ismeretéről” tanúskodik. Szerinte a 38. caputban „a 9. századi magyar történelem főbb csomópontjaihoz való” igazodás figyelhető meg. A történet megalkotója „pontosan tisztában volt az események egymásra következése szigorú logikájával, ugyanakkor a belső átélő csillogatlan biztonságával választotta ki a sorsfordító csomópontokat (Levedia megszerzése, a kazár kapcsolat, Etelköz elfoglalása, azaz a kagáni ajánlat, végül pedig Etelköz elvesztése)”.³⁵ Kristó Gyula szerint 10. századi magyar forrással kell számolnunk néhány kivétellel, például „a Khidmas és Khingilus fo-

²⁸ Kristó 2005, 3.

²⁹ Kapitánffy 1997, 38–43.

³⁰ Kapitánffy 1999, 283–285; vö. még Kapitánffy 2003, 139–144.

³¹ Bóna 2000, 15.

³² Farkas 2014, 268.

³³ Kristó 2005, 6; alapvetően Moravcsik Gyula megállapítására épít, vö. Moravcsik 1983³, 363.

³⁴ Kristó 2005, 6; vö. még Deér 1945, 11–12.

³⁵ Kristó 2005, 5–6.

lyók neve hajdani 9. századi, a magyarokhoz irányuló bizánci követjárásoknak a levéltári feljegyzésekben megőrzött emléke” lehet.³⁶ Végkövetkeztetése az, hogy a 38. fejezet „10. század közepi magyar informátorok által közvetített híryanag gyűjtőmedencéjének” tekintendő.³⁷ Kristó Gyula koncepciója a Bizáncban megforduló, 10. század közepi magyar fejedelmi személyekre (Termacsu és Bulcsú) vezeti vissza a 38. fejezet honfoglalás előtti történetét; egyenes vonalú (lineáris), a legrégebbi eseménytől a honfoglalásig tartó értelmezést ad.³⁸ Ebben a vonatkozásban Deér József szemléletéhez tért vissza Kristó, azzal a különbséggel, hogy Deér tanulmányában Levedi korát nem a 9. századra tette, hanem attól időben jócskán elszakítva, korábbi időre (8. század) helyezte. Bollók a *De administrando imperio* keletkezésének kora kapcsán bevallottan a „Kapitánffy által elhelyezett, s Kristó által kihúzni szándékozott tüske mélyebbre tolására” tett kísérletet.³⁹ A 2010-es évek vége felé a DAI magyar fejezetei, főképpen az ominózus 38. fejezet kapcsán megújult a vita, vajon milyen forrásokra mennek vissza a bizánci értesülések, melyik korból (9. vagy 10. század) származnak, milyen mértékben számolhatunk a bizánci szerkesztő vagy szerkesztők munkájával, mennyiben tekinthetjük egységesnek és lineáris szerkezetűnek e fejezetet.

Bollók Ádám és B. Szabó János három tanulmányban is foglalkozott a DAI magyar fejezeteinek, főképpen a honfoglalás előtti történetet tárgyaló 38. fejezete forrásaival és értelmezésével. Első tanulmányukban azt a kérdéskört járták körül, hogy miképpen tűnt el a 38. caput kazár forrásának feltevése szinte teljesen a szakirodalomból.⁴⁰ A szakirodalomban elsőként Szabó Károly, majd többek között Marczali Henrik, Pauler Gyula, Moravcsik Gyula és Gyóni Mátyás utalt a magyar fejezetek, főként a 38. caput kapcsán a kazár információ lehetőségére. Utaltak a kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatokra, illetőleg a bizánci udvarban szolgáló kazár zsoldosokra.⁴¹ Véleményem szerint a kazár testőrök aligha rendelkeztek pontosabb információkkal a magyarokról.⁴² A kazár kútfő mellett Bulcsú és Termacsu 10. század közepi követsége és szóbeli információja, valamint a bizánci kútfők (Gabriel követ) is szerepeltek az 1945 előtti kutatásban a 38–40. fejezetek forrásaiként. A váltás Deér Józseffel következett be, aki elvetette az általa csak Marczali Henriknek tulajdonított „kozár tendencia” hipotézisét, és csak magyar kútfőket (Termacsu és Bulcsú) tételezett fel. Joggal vetették fel Bollók és B. Szabó a kazár forrás háttérbe szorulását a 20. század második felében. Utalnom kell ugyanakkor arra, hogy Kosztolnyik Zoltán megemlítette 2002-es munkájában, hogy a bizánci császár olyan eseményeket (fejedelmválasztás) örökített meg, amelyek kapcsolódtak a kazárokhoz, és kazár nézőpontot érvényesített (törzsek nevei és korábbi magyar szállások).⁴³

A bizánci közvetítésű, korabeli (9. századi) kazár kútfő hipotézisét Bollók János és B. Szabó János újították fel 2018-as tanulmányukban.⁴⁴ Később angol nyelvű konferencia-

³⁶ Kristó 2005, 7.

³⁷ Kristó 2005, 7–8.

³⁸ Kristó 1996, 32–40.

³⁹ Bollók 2017, 1293.

⁴⁰ Bollók – B. Szabó 2017, 347–377.

⁴¹ Bollók – B. Szabó 2017, a kazár információ feltevésére 350–358; háttérbe szorulására uo. 362–375.

⁴² Tóth 2020, 162–163.

⁴³ Kosztolnyik 2002, 25.

⁴⁴ B. Szabó – Bollók 2018, 479–542.

tanulmányukban foglalták össze kutatásaik eredményeit.⁴⁵ Elméletük szerint a bizánciak a kazároktól ismerték meg a szavartokról és türkökről a DAI-ban közölt elbeszélést. Annyiban rokon a felfogásuk Kapitánffyével, hogy ők is kortárs, 9. századi kútfőt tételeznek fel, csak éppen nem bizánci, hanem kazár forrást bizánci közvetítéssel. Érvelésük szerint a Levedi időszakára és Árpád fejedelemmé választására vonatkozó beszámoló „ugyanis szinte minden részletében a kazárokhoz kötődő viszonyítási pontokra épülve kerül bemutatásra”.⁴⁶ Utalnom kell arra, hogy Kristó Gyula a belső magyar forrás mellett szóló érvként említette a honfoglalás előtti magyar történelem fontos csomópontjai pontos ismeretéről szóló kronológiai sorrendet. Ugyanezek Bollók és B. Szabó érvelésében kazár forrásról tanúskodó viszonyítási pontokként kerülnek elő. A szerzőpáros tartalmi érveket hoz fel. Nyolc pontban sorolják fel a caput kazár vonatkozású információit: Kazáriához közel való letelepedés, együttlakás a kazárokkal három esztendeig, együtt harcolás a kazárokkal minden háborújukban, Levedi a kazár kagántól kap feleséget, a kazárok által legyőzött kangarok (besenyők) támadnak a magyarokra, a kagán magához hívhatja Levedit, Levedi felkeresi a kagánt, Árpádot a kazárok szokása szerint (pajzsra emeléssel) iktatják be fejedelemnek.⁴⁷ A szerzőpáros szerint a DAI 38/3–53. alkotnak egységes történetet, a „magyarok leved(ia)i és atelkuzui történetét közelről, de a magyar viszony szempontjából figyelő kazár tudósító szemszögéből megfogalmazott elbeszélést”. Ezt a kazár történetet „az ennek alapján görög nyelven, a bizánci szerző fogalmi készletével írott feljegyzést azután a VI. Leó megrendelésére dolgozó szerkesztő(k) egészítette/ék ki az 55–71. sorokban olvasható adatokkal valamikor a 10. század első évtizedében”.⁴⁸ Összegzésük szerint a ránk maradt szöveget „egy, az eseményeket kazár szemszögéből figyelő és elmondó adatközlő, illetve egy vagy több, a bizánci udvar környezetében mozgó lejegyző, illetve szerkesztő(k) szemüvegén keresztül lehet értelmezni”.⁴⁹ A DAI 38. fejezete hihető rekonstrukciót tesz lehetővé a 9. század első felében, középső harmadában a Kazáriához közel letelepedő magyarokról, a Kazária területén való letelepedésről, a kazár kísérletről beintegrálásukról.⁵⁰ Felvetésük alapján nagymértékben hiteles, magyarokról szóló korabeli kazár kútfővel számolhatunk, amelyet a bizánci szerkesztő vagy szerkesztők VI. (Bölcs) Leó korában egészítettek ki és szerkesztettek egybe. A szerzőpáros Kristó Gyulához hasonló lineáris értelmezést ad a honfoglalás előtti magyar történetről, a legrégebbi (levedi) letelepedéstől egészen a honfoglalásig, hasonlóképpen egységes elbeszéléssel számolva. A különbség az közöttük, hogy Bollókék korabeli kazár forrást, míg Kristó 10. század közepi magyar kútfőt feltételez. A szerzőpáros koncepciójához mindössze 9. századi kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatra utaló konkrét forrást kellene találni. Ezek sorában szerepel az ún. „Konstantin/Cirill-legenda”, amely szerint bizánci követség ment Kazáriába (861-ben), amely útközben elérte, hogy a Krim félszigeten egy görög várost ostromló kazárok felhagyjanak az ostrommal, sőt találkozott a közelben egy „ugri”-nak nevezett (magyar) csapattal is, amely elengedte a követséget. A szerzőpáros óvatosan számol azzal a lehetőséggel, hogy a Kazáriában 861 nyarán megforduló és egy kazár hitvita „bizánci résztvevőinek császári udvarban tett jelentése tartalmazta a

⁴⁵ Bollók – B. Szabó 2021, 271–282.

⁴⁶ B. Szabó – Bollók 2018, 483–484.

⁴⁷ B. Szabó – Bollók 2018, 484.

⁴⁸ B. Szabó – Bollók 2018, 486.

⁴⁹ B. Szabó – Bollók 2018, 541.

⁵⁰ B. Szabó – Bollók 2018, 541–542.

Krímbe Konstantin és társai által megismert magyarokkal kapcsolatos elbeszélést”.⁵¹ Úgy vélik azonban, hogy a bizánci–kazár diplomáciai kapcsolatok mindenképpen szorosabbak és rendszeresebbek lehettek 861 után is, így tehát nem ehhez az egyetlen alkalomhoz kötik a lehetséges kazár adatközlést.⁵² Bollókék tanulmányában ugyanakkor nem szerepel a DAI 42. fejezetében ismertetett történet egy korábbi kazár–bizánci érintkezésről. Eszerint Theophilos császárhoz (829–842) a kazár kagán és bég követeket küldött, hogy építsék meg számukra Sarkel várát. A basileus megbízottja, Petronas felépítette 838 táján a Don mellett Sarkelt (Fehérvárt). A kazár erőd felépítése mellett ekkor került sor a Krím félszigeti bizánci Chersón themává szervezésére is Petronas stratégosszá való kinevezésével.⁵³ Tény, hogy a DAI-ban ekkor nincs közvetlen utalás a magyarokra, de e két intézkedés közvetve utalhat jelenlétükre, és talán a kazár követség és maga Petronas is adhatott róluk információt.

Bollók János és B. Szabó János hipotézisét a 38. fejezet nagy részének kazár hírforrásokra való visszavezetésében lehetségesnek tartom a magyarokhoz kötődő domináns kazár információk miatt. A caput ugyanis a besenyőkkel való háborúskodás mellett kizárólag „a kazár–magyar vezetőréteg – elsősorban a kagán és Levedi – dinasztikus, politikai, katonai kapcsolatait” vizsgálja meg, amelyekről „az érintett magyar vezérnemzetségek (Levedi, valamint Álmos és Árpád nemzetsége), továbbá a kazár vezetőréteg bírhattak közvetlen értesüléssel”.⁵⁴ A DAI első felében (első kazár történet) a kazár–magyar katonai együttműködésről (3 éves együttműködés) és Levedi előkelő, dinasztikus kazár házasságáról olvashatunk. A DAI második felében (második kazár történet) a 9. századi kazár–magyar diplomáciai érintkezésről, követváltásokról értesülünk, amelyre három példát is tudunk: Levedit meghívja magához a kagán, Levedi tárgyalása a kagánnal (párbeszédes formában a „kagáni ajánlat”), a kazár követek Etelközben (fejedelmválasztás). A probléma mindössze az, hogy ezek a magyarokra vonatkozó, a kazár–magyar kapcsolatokat érintő információk mikor, hogyan és miért kerültek be a DAI-ba, azaz a bizánci közvetítés kérdése. A 9. századi kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatokra vonatkozóan ugyanis roppant kevés információval rendelkezünk. Mindössze a Sarkel építésével kapcsolatos 42. fejezet híradása, ezenkívül pedig a Konstantin/Cirill-követségről beszámoló *Vita Constantini* említhető.

A DAI hiányzani látszó kazár történetét jórészt a magyar caputok (38–40.) alapján lehet rekonstruálni, ahogy jómagam is tettem egy tanulmányomban.⁵⁵ A rekonstruált kazár történet legrégebbi elemét Sarkel felépítése jelenti (42. caput) a 830-as években. Ezt követi a 38. fejezet magyar–kazár kapcsolatokra fókuszáló két, „párhuzamos” kazár története. A kazáriai csúcstalálkozó és az etelközi fejedelmválasztás históriája egyaránt származhat a kazár uralkodótól vagy a magyar fejedelmi család tradíciójából.⁵⁶ Kronológiai és logikai szempontból ide kapcsolható a kazár-kabarok három nemzetségének/törzsének (*genea*) kazáriai felkeléséről és magyarokhoz való csatlakozásáról szóló 39. caput, amely származhat kazár vagy kazár–kabar forrásból is.⁵⁷ Ezután következhet időrendben a 37. fejezet (besenyő fejezet) úz–kazár támadása a besenyők ellen, illetve a 38. fejezet kangar–kazár háborúsko-

⁵¹ B. Szabó – Bollók 2018, 490–492.

⁵² Uo. 492.

⁵³ Vö. Tóth 2020, 165; vö. még Ševčenko 2006, 261.

⁵⁴ Tóth 2020, 164.

⁵⁵ Tóth 2019, 15–23.

⁵⁶ Tóth 2019, 17–21, 22.

⁵⁷ Tóth 2019, 21–22.

dásának históriája.⁵⁸ Végezetül a 10. század első feléből származtatható a DAI 10–12. caputja, amelyek felsorolják Kazária potenciális ellenfeleit (úzok, alánok, fekete bolgárok), akikkel meg lehet támadtatni a kazárokat.⁵⁹

Nemrégén tettem kísérletet a lehetséges források feltárására a 38. caput vonatkozásában (kitérve a 39. és 40. fejezetre) is. Az ominózus fejezet vonatkozásában hangsúlyoztam, hogy formai (a szöveg egyes frázisai) és tartalmi szempontok alapján lehet a caput forrásaira következtetni. Nézetem szerint – ebben követem C. Macartney és Henri Grégoire feltevéseit a caput két forrásra visszavezethető jellegéről⁶⁰ – a 38. fejezet nem egyenes vonalú, lineáris történet, hanem két párhuzamos, parallel történetet magában foglaló elbeszélés. Mindkettőben van egy honfoglalás, letelepedés (Levedia, Etelköz) történet, kazárokkal való kapcsolat és a besenyőktől elszenvedett vereség. Mozaikszerkesztésről beszélhetünk véleményem szerint. A 38. caput első felében (első kazár történet) egyaránt feltételezhetünk bizánci közvetítésű (Petronas feltehető jelentése; Konstantin/Cirill, Nikétas, Gabriel) kazár vagy kazár-kabar, vagy magyar (Termacsu és Bulcsú) forrást. A 38. fejezet második felében (második kazár történet) egyaránt számolhatunk magyar dinasztikus hagyománnyal (Termacsu révén) vagy pedig a kazár kagántól vagy a kabarok uralkodói rétegéből származó, bizánci közvetítésű (Konstantin/Cirill, Nikétas, Gabriel) kútfővel. A 38. caputban felmerülhet még a keletre szakadt szavárdok révén szavárd-magyar hírforrás, illetőleg kangar-besenyő forrás lehetősége is. A 39. (kabar) caput és a 40. fejezet első felében bizánci közvetítésű (Nikétas, Gabriel) kazár-kabar forrás a legvalószínűbb, míg a 40. fejezet második felében Termacsu és Bulcsú lehet az információk kútfője.⁶¹

Más tanulmányomban foglalkoztam a 38. fejezet kutatása kapcsán a caput időviszonyaival is, elsősorban a kazárokkal való hároméves (*treis*) együttélés frázisa kapcsán, amelyet a szakirodalom többnyire jóval nagyobb időintervallumként (200–300 év) értelmezett. Nézetem szerint a caputban levő relatív időmeghatározásokon túlmenően ténylegesen hároméves időszakot érthetünk a hároméves frázison (859 és 862 között vagy a 870-es években). A kónstantinosi történetet pedig a 9. század második felére tehetjük a benne szereplő események és történeti szereplők alapján.⁶²

Zimonyi István monográfiájában külön nagy fejezetet szentelt a DAI magyar caputjai elemzésének, a főbb problémák felvetésének.⁶³ Ebben foglalkozik a magyar adatok újabb szakirodalmi értelmezésével, a nyelvhasználat kapcsán a kutatásban felmerült filológiai kérdésekkel, a magyar fejezetek forrásaival, a történeti értelmezés kapcsán a 38. fejezet „idősíkjaival” és kronológiai kereteivel. Öt egymást követő idősíkkal számolt. Hangsúlyozta azt, hogy az események közül egyedül a honfoglalást lehet dátumhoz kötni, és van egy hároméves együttélés a kazárokkal. Zimonyi felfogása szerint két interpretációs lehetőség van, ha realista történetként értelmezzük, akkor két emberöltővel számolhatunk, és egy rövidebb vagy hosszabb variáns lehetséges (20–70 év); vagy mitikus elbeszélésként értelmezzük, akkor 150–230 éves időszak is szóba jöhet.⁶⁴ Zimonyi nagy jelentőséget tulajdonít

⁵⁸ Tóth 2019, 17, 20, 22.

⁵⁹ Tóth 2019, 16–17, 22.

⁶⁰ Macartney 1930, 98–103; Grégoire 1937, 632–633.

⁶¹ Tóth 2020, 155–169.

⁶² Tóth 2014, 3–12; Tóth 2015, 82–95.

⁶³ Zimonyi 2014, 105–162. Ez a monográfia egyben akadémiai doktori értekezésének könyvváltozata.

⁶⁴ Zimonyi 2014, 120–123.

a DAI 38. fejezetében leírt szavartoi aszphaloi–kangar háborúnak, amelyet keleti források alapján a 730-as évekre tesz, és Marván 737. évi kazáriai hadjáratával azonosít. Így a magyarok megjelenését 750 tájára teszi, és a DAI mitikus értelmezése mellett foglal állást.⁶⁵ Fontos megállapítása, hogy a keletre, Perzsia vidékére költözés kapcsán a DAI szerzője e kifejezésen Horaszánt érthette, vagy pedig egy általános Kelet fogalmat feltételezhetünk.⁶⁶

Utalnom kell arra is, hogy a honfoglalás előtti magyarság történetét tárgyaló DAI 38. fejezetének újabb értelmezései mellett a magyarokhoz csatlakozó kazár-kabarokkal foglalkozó 39. caput kapcsán is felmerültek viták. A kabarok nagyobb jelentősége, presztízse mellett tört lándzsát Juhász Péter és jómagam is, míg a hagyományosnak mondható és elfogadott segédnépi szerepe mellett foglalt állást Kordé Zoltán.⁶⁷

E szükségképpen rövid és zömmel az elmúlt 2–3 évtized újabb tendenciáira fókuszáló áttekintést azzal zárhatom, hogy mind a DAI egészére, mind pedig magyar fejezeteire (38–40.) igaz továbbra is az, hogy az értelmezésekre tág lehetőségeket kínál ez az adatgazdag, kompilációs munka.⁶⁸ Kristó Gyula mérvadó megállapítása szerint „a DAI soha nem lesz minden ellentmondástól mentesen, mindenki által egyformán értelmezhető szöveg”.⁶⁹

Bibliográfia

Források

- Cod. Parisinus Graecus 2009 = *Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI.* Bibliothèque Nationale de France, département de la Reproduction.
- DAI 1950 = Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest.
- DAI 2003a= Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* A görög szöveget fordította Moravcsik Gy. Olajos T. bevezető tanulmányával. Budapest.
- DAI 2003b = Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* Fordította Moravcsik Gy. Szeged.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gy. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995.
- Moravcsik 1984 = *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Összegejtötte, fordította és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gy. Kapitánffy I. és Ritoók Zs. közreműködésével. Budapest.

Szakirodalom

- Bóna 2000 = Bóna I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században.* (História Könyvtár Monográfiák 12). Budapest.
- Bollók 2017 = Bollók Á.: *A De administrando imperio és keletkezésének kora. Századok* 151: 1291–1332.

⁶⁵ Zimonyi 2014, 123–146.

⁶⁶ Zimonyi 2014, 147–159.

⁶⁷ Juhász 2021, 53–68; Tóth 2015, 298–341; Kordé 2019, 42–50; Kordé 2021, 69–80.

⁶⁸ A legújabb, a korábbi, itt idézett tanulmányokat is magában foglaló alapos és kiváló elemzés Bollók – B. Szabó 2022; az eredmények összegzésére uo. 341–345.

⁶⁹ Kristó 2005, 8.

- Bollók – B. Szabó 2021 = Bollók, Á. – B. Szabó, J.: Árpád's people. Early medieval steppe society and national ancestors. 9th century Hungarian history as reflected in chapter 38 of the *De administrando imperio*. In: *Von den Hunnen zu den Türken – Reiterkrieger in Europa und Zentralasien. From the Huns to the Turks – Mounted Warriors in Europe and Central Asia. Internationale Konferenz (Mainz, 25–26. April 2018)*. Hrsg. F. Daim – H. Meller – W. Pohl. (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 23.) Halle, 271–282.
- Bollók – B. Szabó 2017 = Bollók Á. – B. Szabó J.: Hogyan tűnt el a *De administrando imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. *Történelmi Szemle* 59: 347–377.
- Bollók – B. Szabó 2022 = Bollók Á. – B. Szabó J.: *A császár és Árpád népe. A korai magyar történelem legfontosabb 10. századi bizánci forrásáról*. Budapest.
- B. Szabó – Bollók 2018 = A „szavart-türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. *Századok* 152: 479–542.
- Bury 1906 = Bury, J. B.: The treatise *De administrando imperio*. *Byzantinische Zeitschrift* 15: 517–577.
- Deér 1945–46 = Deér J.: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80: 3–20.
- Farkas 2014 = Farkas Z.: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B. – Szentpétery J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest, 267–271.
- Farkas 2015 = Farkas Z.: A magyar őstörténet bizánci forrásai. *Annales. Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézet Évkönyve 2013/2014*. 1: 127–138.
- Grégoire 1937 = Grégoire, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91: 630–642.
- Harmatta 1984 = Harmatta J.: Lebédia és Atelkuzu. *Magyar Nyelv* 80: 419–431.
- Howard-Johnston 2000 = Howard-Johnston, J.: The *De Administrando Imperio*. A re-examination of the text and re-evaluation of its evidence about the Rus. In: *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Ed. by M. Kazanski – C. Nercessian – C. Zuckermann. Paris, 301–336.
- Jenkins 1962 = Jenkins, R. J. H. (ed.): *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*. Vol. 2. *Commentary*. London.
- Juhász 2021 = Juhász P.: Kavarak és magyarok. Presztízs és kétnyelvűség. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 146: 53–68.
- Kapitánffy 1997 = Kapitánffy I.: Biborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Szerk. Rokay P. Újvidék, 38–43.
- Kapitánffy 1999 = Kapitánffy I.: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. *Antik Tanulmányok* 43: 283–285.
- Kapitánffy 2003 = Kapitánffy I.: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. In: *Uő: Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyar forrásokban*. Budapest, 139–144.
- Kordé 2019 = Kordé Z.: Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról. In: „...*ugy ír hassak mint volt*”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére*. (Fontes et libri 2.) Szerk. Bagi Z. P. Szeged, 42–50.

- Kordé 2021 = Kordé Z.: A csatlakozottak presztizse. Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról Juhász Péter tanulmánya kapcsán. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 146: 69–80.
- Kosztolnyik 2002 = Kosztolnyik, J. Z.: *Hungary under the early Arpads, 890s to 1063*. New York.
- Kristó 1996 = Kristó, Gy.: *Hungarian History in the Ninth Century*. Transl. by Novák, Gy. Szeged.
- Kristó 2005 = Kristó Gy.: A DAI 38. fejezetének forrásáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 122: 3–9.
- Macartney 1930 = Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge.
- Moravcsik 1983³ = Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica I–II. Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Berlin.
- Moravcsik 2021 = Moravcsik Gy.: Bíborbanszületett Konstantín mint magyar történeti forrás. Közreadja Krähling Edit. *Antik Tanulmányok* 65: 93–132.
- Ševčenko 2006 = Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin újraolvasása. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk. Shepard, J. – Franklin, S. Ford. Bódogh-László P. Szerk. Baán I. (Varia Byzantina – Bizánc világa 11.) Budapest, 225–269.
- Sode 1994 = Sode, C.: Untersuchungen zu *De administrando imperio* Kaiser Konstantins VII. Porphyrogenetos. In: *Varia V.* (Ποικίλα Βυζαντινά 13.) Bonn, 149–260.
- Szabados 2011 = Szabados Gy.: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szeged.
- Tóth 1998 = Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged.
- Tóth 2010 = Tóth S. L.: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged.
- Tóth 2014 = Tóth S. L.: A *De administrando imperio* 38. fejezete időviszonyai és a magyar őstörténet. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 137: 3–18.
- Tóth 2015 = Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged.
- Tóth 2019 = Tóth S. L.: A *De administrando imperio* kazár történetei. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 144: 15–23.
- Tóth 2020 = Tóth S. L.: A *De administrando imperio* 38. fejezetének forrásai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 145: 155–169.
- Zimonyi 2014 = Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest.

ZIMONYI ISTVÁN

A korai magyar történeti kutatások aktuális kérdései

Current issues in the studies of early Hungarian history. The recent results about the early Hungarian historiography proved that the reconstructed migration routes of the Hungarian tribal federation based on Turkic loanwords in Hungarian are no longer valid, and the Hungarian tribal federation was formed from Finno-Ugric, Turkic, Iranian and Slavic speaking groups under the rule of the Khazar Khaganate during the 7th–9th centuries having gentile identity. In addition, the analogy of the history of the nomads in Eurasian steppe, the consequences of the early medieval plague and a new approach to trade relations of the Silk Roads could bring new significant results in the research of early Hungarian history.

Keywords: early Hungarian history, migration, gentile identity, nomads, plague, trade, Silk Roads

A magyar őstörténet kutatása középkori hagyományokra nyúlik vissza. A 11. században induló latin nyelvű krónikáinkban az őshaza *Ungaria maior* néven szerepel, a területét meg is lehet határozni. A maeotisi mocsarak mellett feküdt a kazárok, bulgárok és alánok szomszédságában, ahonnan a hét magyar vezér beköltözött a Kárpát-medencébe. Új koncepcióval a 13. század elején a domonkos Julianus jelentkezett, ő 1235 táján a volgai bolgárok szomszédságában rátalált a keleti magyarokra, akiknek országát *Magna Hungaria*-nak nevezte, erről a területről származtak a nyugati magyarok is. Ez a két hagyomány alapvetően meghatározza máig a honfoglalás előtti történeti elképzeléseket.¹

A finnugrisztika kialakulásával megállapítást nyert, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek közül az ugor nyelvághoz tartozott, amely a nyelvcsalád keleti ága. A magyar nyelv legközelebbi rokonai a hanti és manysi nyelv. Ebből arra következtek, hogy a közös ugor nyelvet beszélő csoportok az Ob és Közép-Volga között élhettek. Az ősmagyar nyelvű csoportok kialakulása is ebben a régióban mehetett végbe a Kr. e. 1. évezred első felében, ugyanis ekkor jöhetett létre a magyar nyelv.² Ugyanakkor Julianus és a muszlim források alapján a 10. századtól a 13. századig adatolható a keleti magyarság lakhelye a Volga-vidéken. A magyar nyelv kialakulása és a forrásokban adatolható keleti magyarság megjelenése között legalább ezerötven év a különbség. Vitatott, hogy a Volga-vidéki magyarság a helyben maradt magyar nyelvű csoportok maradványa vagy a steppén kialakult

¹ Györffy 1993, 53–55, 77–81; Vásáry 2008, 119–127.

² Hajdú – Domokos 1978, 82–87.

magyar törzsszövetségtől szakadt el és költözött északra. Így aztán a Magna Hungaria használata inkább elfedte a kérdés tisztázását.³

A magyarság vándorlásának 5–8. századi történeti-földrajzi kereteit alapvetően a magyar nyelv török jövevényszavainak tanulságaira és Kelet-Európa történetének adataira építve rekonstruálták.

A korai magyarság történeti útját meghatározó koncepció arra épült, hogy a magyarság csak olyan török nyelvű népekkel érintkezhetett a honfoglalás előtt, amely bolgár-török nyelvet beszélt. Gombocz és Németh nyelvtörténeti érvekre épített rendszere értelmében erre csak a volgai bolgárok vagy a Fekete-tenger környéki bolgár-ogur-onogur területen kerülhetett sor. Egy döntő momentum volt még, hogy Gombocz a kazár nyelvet köztöröknek tartotta. Így két lehetőséget dolgoztak ki. Az első szerint a magyarság 600 és 800 között a volgai bolgárokkal volt szoros kapcsolatban, majd onnan költözött a Fekete-tengerhez. A másik elképzelés azzal számolt, hogy a magyarság 463 táján az onogurokkal elköltözött a Volga-vidékről a Kubán folyóhoz, és onnan 600 táján nyugatra vonult a Donon túlra, hogy elkerüljék a kazárokat.⁴

A kazár nyelvet Gombocz és Németh köztöröknek határozta meg, ezzel szemben Ligeti és Róna-Tas csuvasosnak vagy bolgár-töröknek tartják.⁵ Mindenesetre a kazár nyelv köztörök voltára felépített, a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavai átvételének hagyományos történeti koncepciója megdőlt, a magyarság 9. század előtti szálláshelyének meghatározását más módszerekkel kell megkísérelni.

A korai magyarság történetének legfontosabb bizánci forrása Bíborbanszületett Konsztantin *A birodalom kormányzása* című műve. Ennek 38. fejezete a magyarság korai történetének elbeszélése, amely szerint a magyarok régen a kazárok közelébe telepedtek, és szálláshelyüket vezetőjük neve után Levedianak nevezték. Itt együtt harcoltak a kazárokkal három esztendeig. Ezért a kazár uralkodó a magyarok főnökének, Levedinek nemes kazár nőt adott. Ezután a kangarnak nevezett besenyők a *savartoi asphaloi* néven szereplő magyarokat megtámadták, akik nyugatra indulva az Etelköz nevű helyre költöztek. Ide küldött követséget a kazár kagán, s Levedit magához hívatta felajánlotta, hogy kinevezi a magyarok fejedelmévé, amit Levedi elhárított, s maga helyett Álmost vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta. Végül Árpád lett a magyarok fejedelme. Néhány évvel később a besenyők rátámadtak a magyarokra, akik a Kárpát-medencébe menekültek.⁶ Egyértelmű, hogy az esemény datálásakor a steppetörténet kazár korszaka jöhet csak szóba (7–9. század). A történeti értelmezés első kérdése, hogy a tudósítás történetileg hiteles elbeszélés-e vagy a mitikus jelleg dominál.⁷ Mivel a történet központi eseménye a savartoi asphaloi–kangar háború, ennek datálása meghatározó jelentőségű. A kronológiai keretek kapcsán négy dátum merült fel: 889 Regino besenyő–magyar háborúja; 850-től szevordik megjelenése az örmény forrásokban, 750 *szav.rdi* nevű népesség kaukázusi szereplése a muszlim forrásokban, végül a 6–7. század, amikor a szír források kangarokat említenek ugyancsak a Kaukázus vidékén.⁸

³ Zimonyi 2014, 23–72.

⁴ Czeglédy 1985, 156–163.

⁵ Ligeti 1986, 475–489, Róna-Tas – Berta 2011, 1167–1176.

⁶ DAI 170–175.

⁷ Zimonyi 2014, 121–123.

⁸ Zimonyi 2014, 123–147.

Regino datálásának problémájára Györffy mutatott rá,⁹ míg a legkorábbi datálást Czeglédy Károly maga adta fel későbbi munkáiban.¹⁰ Az első és utolsó tehát kiesett a lehetőségek közül. Ugyanakkor a *savartoi* és az örmény, bizánci és muszlim forrásokban is adatolható *sevordi* azonosítás csupán névhasznosságra épült ingatag hipotézis.

Alapvetően két őstörténeti vándorlás-koncepció jellemezte a szakirodalmat: az egyik értelmében elődeink a keleti erdővidéktől (Volga–Káma) közvetlen a Fekete-tenger északi partjára költöztek 830 táján¹¹ vagy esetleg 750 körül;¹² a másik szerint először eleink a Kaukázus előterébe húzódtak 463 és a 7. század között, ahol hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak, majd innen vándoroltak a Fekete-tenger északi partjára.¹³

Ezek a koncepciók mára érvényüket veszítették, ugyanis a kazár nyelv meghatározása az eddigi vándorlási útvonalak koncepcióit kérdésessé tette. Ugyanígy Bórbanszületett Konstantín 38. fejezetének kronológiai nehézségei miatt nem lehet eldönteni, hogy mikor költözött a magyarság Levédiából Etelközbe.

Végül Szűcs Jenő etnogenetikai kutatása óta egyértelmű, hogy a honfoglaló magyar törzsszövetség gentilis etnikai tudata az 6–9. század folyamán alakult ki. Az 5. századot megelőzően az ősmagyar nyelv terminusa mögött nem tudjuk, hogy milyen etnopszociológiai csoport állt. A magyar törzsszövetség magyar, török, iráni és szláv nyelvű csoportokból formálódott, mégpedig a Kazár Kaganátus által biztosított stabil politikai keretek között. A hét törzsből álló politikai keret eurázsiai steppei mintára alakult ki, ehhez aztán csatlakoztak a kabarok. A népalakulás folyamán a finnugor nyelvet beszélő magyarok nyelve lett domináns, és asszimilálta nyelvileg a török, iráni és szláv nyelvű csoportokat.¹⁴

Milyen új lehetőségek állnak a magyar őstörténet kutatása előtt?

Eurázsia történetének újabb eredményeit lenne érdemes számba venni.¹⁵ A 6. század közepén uralkodott Bizáncban I. Iustinianos (527–565), aki kísérletet tett a Római Birodalom restaurációjára.¹⁶ Kortársa, a Szászánida perzsa uralkodó Hozrou Anúsirván (531–579) alatt éli a Perzsa Birodalom a csúcspontját.¹⁷ 552-ben született a Türk Kaganátus, amely a második hatalmas kiterjedésű nomád birodalom lett.¹⁸ A türkök elől menekülő avarok 567/8-ban telepedtek le a Kárpát-medencében.¹⁹ 581-ben a Szuj-dinasztia újraegyesítette Kínát.²⁰

A 6. század jelentős újításai, a hadviselést döntően befolyásoló vaskengyel, szablya és fegyveröv, valamint az új nomád lakóház, a jurta a türkök és avarok révén terjedt el Euráziában.²¹

⁹ Györffy 1990, 192–199.

¹⁰ Czeglédy 1985, 246–279, 113–128.

¹¹ Gombocz 1912, 194; Németh 1991²; Czeglédy 1985, 113–128; Kristó 1980.

¹² Deér 1945–46, 3–20; Fodor 1975.

¹³ Gombocz 1923; Németh 1930; Czeglédy 1985, 246–279; Ligeti 1986; Róna-Tas 1996.

¹⁴ Szűcs 1992.

¹⁵ Beckwith 2009; Frankopan 2020; Beaujard 2019; 2020.

¹⁶ Ostrogorsky 2001, 74–81.

¹⁷ Frye 1983, 153–162.

¹⁸ Stark 2008; Stark 2016, 2127–2142.

¹⁹ Pohl 2018.

²⁰ Wright 1979, 48–149.

²¹ Zimonyi 2018, 315–333; Göckenjan 1998, 113–148; Andrews 1999.

A 7. század elején jelentős átrendeződés történt. 618-ban új dinasztia kerül hatalomra Kínában, a Tang-dinasztia, amely három évszázadon keresztül fenntartotta az egységet.²² 620-ban Tibet nagyhatalommá vált.²³ A Keleti Türk Kaganátus 630-ban kínai fennhatóság alá került, míg a Nyugati Türk Birodalmat 659-ben hódoltatta Kína.

Közben az Arab-félszigeten megszületett az új hatalmi-vallási központ Mohamed és utódai alatt. A muszlim hódítások első hulláma a 630-as években kezdődött, 636-ban a Jarmúk folyónál legyőzték a bizánci császár seregét, minek következtében Bizánc elvesztette a Földközi-tenger déli partja feletti ellenőrzést. A muszlim csapatok 639 és 642 között elfoglalták Egyiptomot. A másik jelentős hatalom, a Szászánidáké 637-ben a Kádiszijjánál vívott csatában szenvedett döntő vereséget, minek következtében a muszlim haderő birtokba vette a Szászánida Perzsiát.²⁴

Kelet-Európában a 7. században jött létre a Kazár Kaganátus a Nyugati Türk Kaganátus utódállamaként.²⁵ 628-ban a kazárok mint a nyugati türkök alattvalói vesznek részt a bizánci császár, Hérakleios szövetségeiként a Szászánida Perzsia elleni harcokban. 652-ben sikeresen verik vissza az első komoly muszlim támadást, amely a Kaukázustól északra eső területeket fenyegette. A Nyugati Türk Kaganátus 659-es bukása után a kazár uralkodó magát kagánnak tekintve nagyhatalmi státuszra tehetett szert. A 7. század 30-as éveiben a Fekete-tenger északi partján és a Kubán folyó vidékén alakult meg Kuvrat onogundur birodalma, amelyben bulgárok, kutrigurok, onogurok is jelentős szerepet játszhattak. 680 körül ezt a birodalmat a kazárok megdöntötték, így az egész kelet-európai steppe a hatalmuk alá került.

Az iszlám hódítások második hullámára – amelynek területi kiterjedését 732-ben a poitiers-i csata és 751-ben a talaszi csata jelezte – a 8. század első felében került sor. A Kazár Kaganátust 722-ben érte el az első nagyobb csapás, amikor a kagáni székhelyet, Balandzsart vették be a muszlim csapatok. A kazár kagán a székhelyét a Volga alsó folyásához, Etilbe helyezte át. A nagy kazár ellentámadás 730-ban indult és egészen Ardabilig jutottak el a kazárok. Azonban 737-ben a Marván vezette hadjárat során a muszlimok elfoglalták a Kazár Kaganátus központi részét, és a kagánt az iszlám felvételére kényszerítették. A muszlim sereg elvonulása után, 750 táján a kazár uralkodó már nem volt muszlim.

A 8. század közepe táján Eurázsia általános válság söpört végig. Mindegyik nagyhatalom elszenvedett valamilyen csapást: bukást, felkelést, dinasztia váltást. A válság 742-ben kezdődött, az eurázsiai steppe keleti felében a Türk Kaganátus megdöntésével és a szogdok által támogatott Ujgur Kaganátus megalapításával. Ezzel egy időben a Bizánci Birodalomban is volt egy jelentős lázadás. Ezeket követte az Omajjádok bukása és az Abbászida hatalomátvétel a kalifátusban, amelyet a közép-ázsiai Merv városából szerveztek. Európa nyugati részén ekkor (751) volt a Karoling hatalomátvétel a Frank Birodalomban. 755-ben a Tibeti Birodalomban is kitört egy lázadás, és ennek az évnek a végén kezdődött Kínában a Tang-hadsereg türk-szogd tábornokának, An Lu-sannak a felkelése, amely alapjaiban rázta meg Kínát.²⁶

A 6. század közepétől a 8. század közepi világválságig terjedő időszak hatalmi-politikai erőviszonyai alakulásának figyelembevétele mellett érdemes még két további szempontra utalni.

²² Wechsler 1979, 150–187.

²³ Beckwith 1987.

²⁴ Robinson 2010, 173–202.

²⁵ Dunlop 1954; Ludwig 1982; Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007.

²⁶ Beckwith 2009, 140–146.

Ezek egyike a pestis. A Justinianus korabeli pestisről egy gyűjteményes kötet jelent meg 2007-ben.²⁷ Eszerint a járvány kitörésére Etiópiában került sor, ami aztán Egyiptomon keresztül ért el Konstantinápolyba. Aztán az Indiába vezető tengeri kereskedelmi útvonalon terjedt tovább. Újabban azonban úgy tűnik, hogy a pestisjárvány a Qinghai, azaz a Tibeti-fennsík területéről eredt, és a rácsálókról terjedt át emberekre. A hagyományos kereskedelmi utakon terjedt el a szárazföldön és tengeren. Uli Schamiloglu Eurázsia vonatkozásában felvetette, hogy komoly elnéptelenedéssel számolhatunk a Tarim-medence, Transzoxánia, Irán, Kaukázus, Krím, Közép-Volga vidékének területein, ami nyilván munkaerőhiányt és nyomában gazdasági hanyatlást okozott. A járvány következtében kerültek előtérbe a helyi nyelvek, ami összekapcsolható a türk rovásírás és az ún. ujgur írás elterjedésével. A járványok okozta sokk hozzájárult a vallási mozgalmak erősödéséhez. A kazárok a judaizmust, az ujugrok a manicheizmust, a tibetiek a buddhizmust vették fel. A pestisjárvány utáni újjáéledést mutatja a Számánidák, a Karahanidák, a kocsói ujugrok, a volgai bolgárok államának kiépítése.²⁸ Példaként az írott forrásokból Theophylaktos Simokattés a türkökkel, az avarokkal és az onogurokkal kapcsolatban is említi a ragályos betegségeket.²⁹ Érdemes lenne a magyar történettel kapcsolatban is figyelembe venni a pestis történeti hatásait.

A Selyemút második virágkora is az 5.-től a 8. század közepéig tartott. A Selyemút mentén a szogd kereskedő diaszpórák irányították a kereskedelmet Kínától a Türk Kaganátuson át Bizáncig.³⁰ A selyem mellett pézsmá, rabszolga, nemesfém, prém, ezüstnemű, borostyán, papír, fűszer, ammóniumkarbonát, gyógynövény, parfüm voltak a legkelendőbb áruk. A 8. század derekán a szogd kereskedelmi hegemoniát a világválság megrengette. Belső-Ázsiában a fő kereskedelmi út megváltozott, innentől nem a kelet–nyugati volt meghatározó, hanem az észak–déli. Az iszlám központi régióiból, majd a 10. században a Számánidáktól indult a kereskedelem a kelet-európai steppén keresztül Kelet-Európa északi tájaira és Skandináviába.³¹ Ezt a változást tükrözi, hogy több mint egymillió dirhemet találtak Kelet-Európában,³² ugyanakkor Kínában egyet sem.

Ezzel kapcsolhatók össze a kámai ezüst néven ismert Szászánida és bizánci pénzeket és tálat tartalmazó leletek a 7–8. századból.³³ A nyugati türk szolgálatban álló szogd és horezmi kereskedők alakíthatták ki ezt az északi útvonalat és ők közvetítették a Szászánida és bizánci tárgyakat, amelyeken szogd és horezmi feliratok találhatók. A nyugati türk utódállam, a Kazár Kaganátus is igényt tartott a szogd és horezmi kereskedők szolgáltatásaira. A Kazár Kaganátus és a kalifátus közötti konfliktus 750 táján lezárult, és 800 táján indult a központi muszlim területekről az az ezüstoffolyam, amely a Kazár Kaganátust egyfajta kereskedelmi impériummá változtatta. Ez vonzhatta a varégokat Skandináviából Kelet-Európába.³⁴ Ezek a folyamatok komoly hatással lehettek a honfoglaló magyarokra is. Mindenesetre a 9. század végén a Kazár Kaganátus válságából születtek meg a következő politikai alakulatok: a Kijevi Rusz, Volgai Bulgária és a magyar törzsszövetség.

²⁷ Little 2007.

²⁸ Schamiloglu 2016, 293–311.

²⁹ Olajos 2012, 588–589.

³⁰ Vaissière 2005.

³¹ Vaissière 2014: 102–106; Christian 2000, 18–21; A kelet-európai kereskedelmi utakról: Polgár 2019.

³² Kovalev – Kaelin 2007, 1–21.

³³ Fodor 2008, 127–192.

³⁴ Noonan 1984, 151–282; Noonan 1985, 179–204; Noonan 1985a, 41–50; Kovalev 2005, 55–105.

A korai magyar történet kutatásában a hagyományos kutatási irányok mellett az eurázsiai steppe történetének mélyebb megismerése, a kora középkori pestisjárvány következményeinek tanulmányozása, illetve a kereskedelmi kapcsolatok új megközelítése hozhat újabb jelentős eredményeket.

Bibliográfia

- Andrews 1999 = Andrews, P. A.: *Felt Tents and Pavilions. The Nomadic Tradition and its Interaction with Princely Tentage*. London.
- Beckwith 1987 = Beckwith, Ch. I.: *The Tibetan Empire in Central Asia. A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*. Princeton.
- Beckwith 2009 = Beckwith, Ch. I.: *Empires of the Silk Road. A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton–Oxford.
- Beaujard 2019 = Beaujard, P.: *The Worlds of the Indian Ocean. A Global History*. Volume 1: *From the Fourth Millennium BCE to the Sixth Century CE*. Cambridge.
- Beaujard 2020 = Beaujard, P.: *The Worlds of the Indian Ocean. A Global History*. Volume 2: *From the Seventh Century to the Fifteenth Century CE*. Cambridge.
- Christian 2000 = Christian, D.: Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History. *Journal of World History* 11/1 (Spring): 1–26.
- Czeglédy 1985 = Czeglédy K.: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest.
- DAI = Biborbanszületett Konstantin, *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest, 1950.
- Deér 1945–46 = Deér J.: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80: 3–20.
- Dunlop 1954 = Dunlop, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton.
- Fodor 1975 = Fodor I.: *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest.
- Fodor 2008 = Fodor I.: Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában. In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön*. (Az Arany János Múzeum Közleményei 11.) Szerk. Novák L. Nagykőrös, 127–192.
- Frankopan 2020 = Frankopan, P.: *Selyemutak. Egy új világtörténet*. Budapest.
- Frye 1983 = Frye, R. N.: The Political History of Iran under the Sasanians. In: *The Cambridge History of Iran*. Volume 3/1: *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Ed. by E. Yarshater. Cambridge, 116–180.
- Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007 = Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (eds.): *The World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Leiden–Boston.
- Gombocz 1912 = Gombocz, Z.: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. (Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 30.) Helsingfors.
- Gombocz 1923 = Gombocz Z.: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 1–33, 168–193.

- Göckenjan 1998 = Göckenjan, H.: Der Waffengürtel der altaischen Völker als Trachtbestandteil, Symbolträger und Rangabzeichen. In: *Bahşi Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn Armağanı*. Hrsg. von J. P. Laut – M. Ölmez. Freiburg–Istanbul, 113–148.
- Györffy 1990 = Györffy Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. In: *Uő: A magyarság keleti elemei*. Budapest, 192–199.
- Györffy 1993 = Györffy Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest.
- Hajdú – Domokos 1978 = Hajdú P. – Domokos P. (szerk.): *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest.
- Kovalev 2005 = Kovalev, R. K.: Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth–Ninth Centuries). Part I: The Western Sector. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14: 55–105.
- Kovalev – Kaelin 2007 = Kovalev, R. K. – Kaelin, A. C.: Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations. *History Compass* 5: 1–21.
- Kristó 1980 = Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.
- Ligeti 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Little 2007 = Little, L. K. (ed.): *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541–750*. Cambridge.
- Ludwig 1982 = Ludwig, D.: *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster.
- Németh 1930 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.
- Németh 1991² = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közzéteszi Berta Á. Budapest. 2., bővített és átdolgozott kiadás.
- Noonan 1984 = Noonan, Th. S.: Why dirhams first reached Russia: the role of Arab–Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4: 151–282.
- Noonan 1985 = Noonan, Th. S.: Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half of the ninth century. The numismatic perspective. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5: 179–204.
- Noonan 1985a = Noonan, Th. S.: The first major silver crisis in Russia and the Baltic, c. 875 – c. 900. *Hikui* 11: 41–50.
- Olajos 2012 = *Theophülaktosz Szimokattész, Világtörténelem*. Fordította, a bevezetőt és jegyzeteket írta Olajos T. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 26.) Budapest.
- Ostrogorsky 2001 = Ostrogorsky, G.: *A bizánci állam története*. Budapest.
- Pohl 2018 = Walter, P.: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Ithaca.
- Polgár 2019 = Polgár Sz.: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 32.) Budapest.
- Robinson 2010 = Robinson, Ch. F.: The Rise of Islam, 600–705. In: *The New Cambridge History of Islam*. Volume 1: *The Formation of the Islamic World Sixth to Eleventh Centuries*. Ed. by Ch. F. Robinson. Cambridge, 173–225.
- Róna-Tas 1996 = Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Róna-Tas – Berta 2011 = Róna-Tas, A – Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. (Turcologica 84.) Wiesbaden.
- Schamiloglu 2016 = Schamiloglu, U.: The Plague in the Time of Justinian and Central Eurasian History. An Agenda for Research. In: *Central Eurasia in the Middle Ages*.

- Studies in Honour of Peter B. Golden.* (Turcologica 104.) Ed. by I. Zimonyi – O. Karatay. Wiesbaden, 293–311.
- Stark 2008 = Stark, S.: *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien.* (Nomaden und Sesshafte 6.) Wiesbaden.
- Stark 2016 = Stark, S.: Türk Khaganate. In: *The Encyclopedia of Empire.* Volume IV. Ed. by J. M. MacKenzie. Chichester, 2127–2142.
- Szűcs 1992 = Szűcs J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 3.) Szeged.
- Vaissière 2005 = Vaissière, É. de la: *Sogdian Traders. A History.* Translated by J. Ward. (Handbook of Oriental studies / Handbuch der Orientalistik. Section eight, Central Asia 10.) Leiden–Boston.
- Vaissière 2014 = Vaissière, É. de la: Trans-Asian trade, or the Silk Road deconstructed (antiquity, middle ages). In: *The Cambridge History of Capitalism.* Volume 1: *The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848.* Ed. by L. Neal – J. G. Williamson. Cambridge, 101–124.
- Vásáry 2008 = Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.) Budapest.
- Wechsler 1979 = Wechsler, H. J.: The founding of the T'ang dynasty. Kao-tsu (reign 618–26). In: *The Cambridge History of China.* Volume 3/1: *Sui and T'ang China, 589–906.* Ed. by D. Twitchett. Cambridge, 150–187.
- Wright 1979 = Wright, A. F.: The Sui dynasty (581–617). In: *The Cambridge History of China.* Volume 3/1: *Sui and T'ang China, 589–906.* Ed. by D. Twitchett. Cambridge, 48–149.
- Zimonyi 2014 = Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest.
- Zimonyi 2018 = Zimonyi I.: A vaskengyel elterjedése a Selyemút mentén. In: *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén. Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára.* Szerk. Dallos E. – Kósa G. Budapest, 315–333.

Tartalomjegyzék

BENCSIK PÉTER A dunai vízlépcsők építésének politikai problémái. Viták a KGST-tagok között, 1948–1966.....	3
FERWAGNER PÉTER ÁKOS Irak lázadása, 1920.....	11
GICZI ZSOLT Haypál Benő, a „bibliás szabadkőműves” református lelkész.....	21
ILLÉS IMRE ÁRON A helyi tisztviselők <i>nominatio</i> ja a késő római kodifikációban.....	29
J. NAGY LÁSZLÓ – ABDALLÁH ABDEL-ATI AL-NAGGAR Magyar kapcsolatok az Öböl menti országokkal (1970–1980-as évek).....	39
JUHÁSZ PÉTER Patria Onogoria. Észrevételek az onogurok, onogundurok és bulgárok kapcsolatához. Első közlemény.....	53
KÖKÉNY ANDREA Az amerikai bevándorlók identitásának rétegei a Texasi Köztársaság idején.....	63
MARTUS NIKOLETTA A szőlőbirtokok ingatlanforgalma az 1301 és 1320 között keletkezett oklevelek tükrében.....	71
MIKÓ GÁBOR A királyi könyvek vezetésének gyakorlata a késő középkori Magyar Királyságban	85
MISLOVICS ERZSÉBET A morvaországi zsidók megtelepedése az újkori Magyarországon.....	97
OBRADOVIC NENAD Pénzügyi visszaélés a szerb despoták szatmári birtokain 1417-ben.....	107

PITI FERENC

Kiegészítések az *Anjou-kori Oklevéltár* XXII., XXIX. és XXX. köteteihez
(1338, 1345, 1346)115

POLGÁR SZABOLCS

Etelköz nyugati széle az újabb, 9. századi magyarokkal kapcsolatban hozható
régészeti leletek tükrében125

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Újabb tendenciák a *De administrando imperio* kutatásában149

ZIMONYI ISTVÁN

A korai magyar történeti kutatások aktuális kérdései.....161